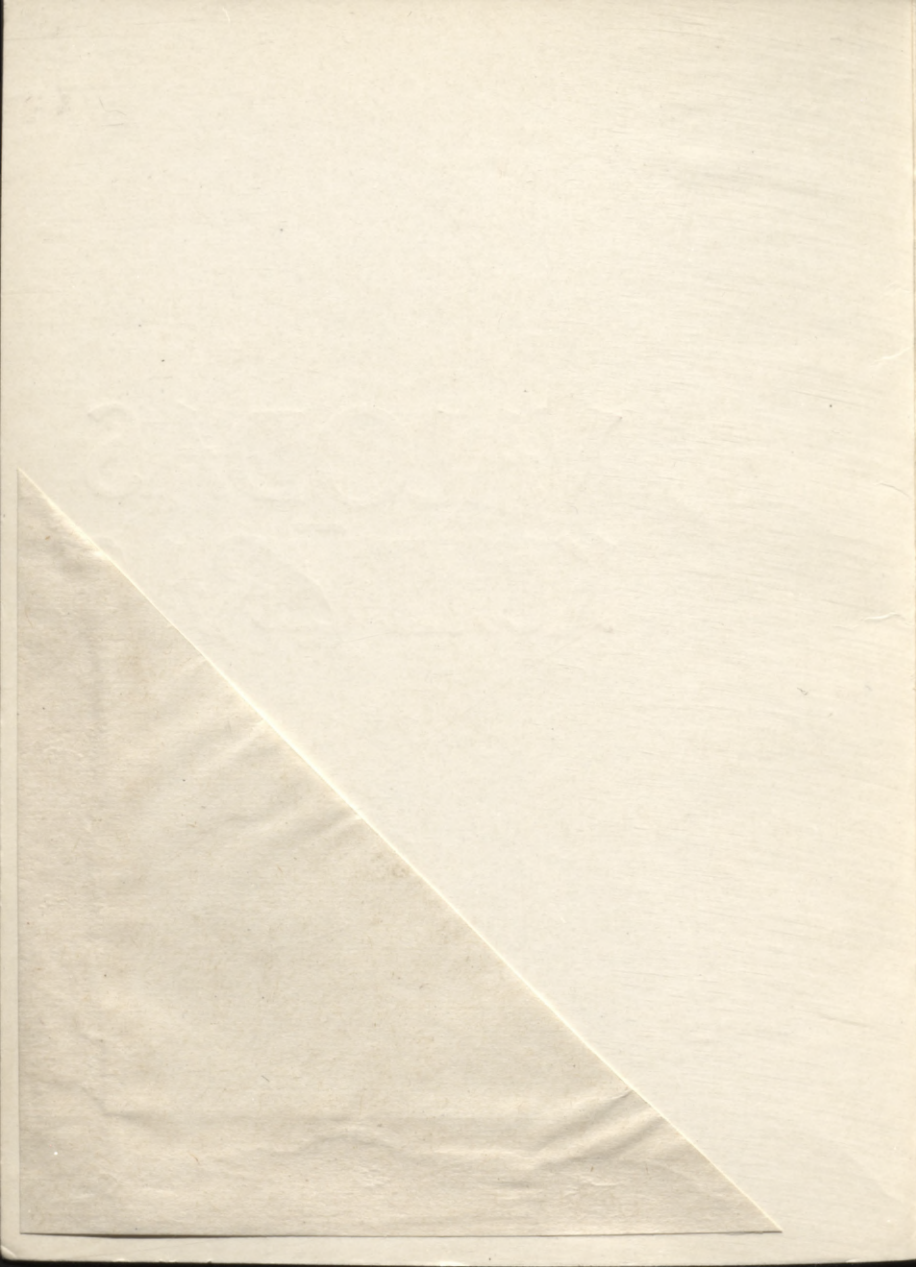


68-2
┌
└ 3 XVIII

Latviešu
VALODAS
KULTŪRAS
jautājumi



L 68-2
3

L
410

LATVIJAS PSR ZURNĀLISTU SAVIENĪBA
LATVIJAS PSR ZA A. UPISA VALODAS
UN LITERĀTŪRAS INSTITŪTS

030602472

LATVIEŠU VALODAS
KULTŪRAS JAUTĀJUMI

(Rakstu krājums)

18. laidziens

Sastādījusi S. Lagzdīņa

RIGA «AVOTS» 1982

10105-301
10105-301
10105-301

4L
81.2L-7
La 802

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~83 9680~~
0306054775

Redakcijas kolēģija:

LPSR ZA korespondētājlocekle filol. zin. doktore *A. Blinkena*, filol.
zin. doktors *L. Cepītis* (atb. redaktors), filol. zin. kand. *J. Kārklīšs*,
filol. zin. kand. *A. Plēsuma*, filol. zin. kand. *V. Skujiņa*, *J. Vanags*.

A. Lipina zīmējumi

L $\frac{70103-201}{M 803(11)-82}$ 161.82.4602010000

© «Avots», 1982

VISPĀRĪGI VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

Šajā laidienā aplūkotas vispārīgas latviešu valodas kultūras problēmas, ievietoti raksti par leksikas, vārd-
darināšanas, sintakses, terminoloģijas un latviešu va-
lodniecības vēstures jautājumiem, kā arī par citvalodu
vārdu atveidi latviešu valodā. Laidiena nobeigumā
sniegta konsultācijas un hronika.

Latviešu valodas kultūras jautājumi ir plaši un daudzveidīgi. Šajā laidienā ir apkopoti raksti, kas attiecas uz valodniecības kultūru, proti, literāras valodas patēriņu, raksturošanu un tās izmaiņu iespēju bagātību, un tas ir diezgan plašs jautājums, taču šajā laidienā ir apkopoti raksti, kas attiecas uz valodniecības kultūru.

Latviešu valodniecības uzdevumiem ar-
tusi ir bijis un būs — sniegt palīdzību valodas praksei.
Valodniecību teorētiskajiem darbiem ir jākalpo par pe-
dagoģiskiem praktiskajiem ieteikumiem, kas vairo valodas
lietojumus, lai valoda kļūtu par aizvien labāku, piln-
tāku un precīzāku saziņas līdzekli. Š. Otrā pusē, kas bija
pēc, ne aktīvajiem un prasnīgākajiem krievu valo-
des darbiniekiem, rakstīja valodnieciska priekšā ir
arī vērstāpēc, saistīt uzdevumi: radīt darbus, kas pie-
dod vispārīgajam laulājam un vieglākais izstrā-
de teorētiski lēm valodniecības problēmas, kas tieši
vēlāk uz valodas nozīmētā tju un tāpat uz valodas
kāpēc vajadzīgi?

5774506029
2680
230604775

Šis laikraksts aplūkojis vispārīgus latviešu valodas
kultūras problēmas, īpaši latāņu valodas kultūras
problēmas.

*Atsauksmes par šo krājumu un ierosinājumus lūdzam
sūtīt Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcijai
(Rīgā, Padomju bulv. 4) vai ZA Valodas un literatūras
institūta Terminoloģijas un latviešu valodas kultūras
grupai (Rīgā, Turgeņeva ielā 19).*

VISPĀRĪGI VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

A. BLINKENA

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS PROBLĒMAS UN TUVĀKIE UZDEVUMI

Viens no 11. piecgades pamatzdevumiem ir celt tautas kultūras līmeni. Šis uzdevums ir nesaraujami saistīts ar valodas kultūru, jo valoda ir ne vien kultūras izteicēja, bet arī tās veidotāja. Paaugstinoties tautas vispārīgajam kultūras līmenim, aug prasības arī pret valodas kultūru, pret literārās valodas pareizumu, precizitāti un izteiksmes iespēju bagātību, un tas uzliek atbildīgus pienākumus tiklab valodniekiem, kā arī visiem citiem valodas lietotājiem.

Viens no galvenajiem valodniecības uzdevumiem arvien ir bijis un būs — sniegt palīdzību valodas praksei. Valodnieku teorētiskajiem darbiem ir jāklūst par pamatu tiem praktiskajiem ieteikumiem, ko viņi dod valodas lietotājiem, lai valoda kļūtu par aizvien labāku, pilnīgāku un precīzāku saziņas līdzekli. S. Ožegovs, kas bija viens no aktīvākajiem un prasmīgākajiem krievu valodas kultūras kopējiem, rakstīja: «Valodnieku priekšā ir divi savstarpēji saistīti uzdevumi: radīt darbus, kas pieejami visplašākajām tautas masām, un vienlaikus izstrādāt teorētiski tās valodniecības problēmas, kas tieši attiecas uz valodas normalizāciju un tātad uz valodas kultūras celšanu.»¹

¹ Ожегов С. И. Очередные вопросы культуры речи. — В кн.: Вопросы культуры речи, т. 1. М., 1955, с. 13.

Aizvadītajā piecgadē mūsu republikā riteja aktīvs valodas kultūras kopšanas darbs. Par nozīmīgu darbības un organizatorisko centru kļuvis Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas A. Upīša Valodas un literatūras institūts, kura Latviešu valodas daļā 1977. gadā tika nodibināta īpaša Terminoloģijas un valodas kultūras grupa. Kaut arī šajā grupā ir tikai daži darbinieki, tā organizē valodas prakses jautājumu risināšanu un jaunāko atzinumu popularizēšanu. Sadarbojamās ar preses izdevumu redakcijām un sniedzama konsultācijas, šī grupa daudz darījusi mūsu valodas kultūras celšanā. Lielu darbu šajā novadā veic arī Latvijas PSR Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcija, kas regulāri analizē un vērtē republikas preses izdevumu, arī rajonu un resoru laikrakstu valodu; tās locekļi lasa lekcijas un sniedz konsultācijas žurnālistiem. Atzinīgi vērtējams tas, ka republikas centrālie laikraksti arvien biežāk savās slejās dod vietu rakstiem par valodu un valodas kultūras jautājumiem, it īpaši laikraksta «Padomju Jauņatne» rubrika ar dzirdīgās auss emblēmu ir tautā ļoti populāra un gaidīta.

Latviešu literārā valoda ar katru gadu kļūst bagātāka, izteiksmē precīzāka un elastīgāka un aptver daudz plašākus lietotāju slāņus nekā senāk. Līdz ar straujo kultūras un izglītības izaugsmi ne vien republikas centros, bet arī visattālākajos rajonos literārā valoda pamatos aizstājusi vietējās izloksnes (to ne vienmēr var teikt par Latgali, kur izlokšņu formas joprojām plaši lieto). Arī tādi masveida komunikācijas līdzekļi kā prese, radio un televīzija veicina literārās valodas normu izplatību. Un tāpēc ir svarīgi, lai šajos masveida komunikācijas līdzekļos būtu literāri pareiza valoda, ko varētu labi saprast un no tās arī mācīties. Īpaša loma šajā ziņā ir preses izdevumiem — kā centrālajiem, tā rajonu un darbavietu preses izdevumiem. Padomju prese

pirmām kārtām iepazīstina ar aktuālajiem notikumiem mūsu valstī un visā pasaulē, ar partijas un valdības lēmumiem, atzinumiem un rosinājumiem, veido lasītāja pasaules uzskatu; preses izdevumiem ir milzīga nozīme sabiedrības izglītošanā, organizēšanā un ideoloģiskajā audzināšanā. Palielinās laikrakstu un žurnālu skaits, padziļinās to saturs. Pieaug arī preses valodas loma, tāpēc publicētajiem materiāliem ne vien jāsniedz nepieciešamā informācija, bet jābūt arī emocionāli iedarbīgiem. Publicistikas stils ir viens no sarežģītākajiem, jo tas ir ļoti daudzveidīgs, un publicistam arvien jāizjūt adresāts un ikviena publicējuma saturiskās un emocionālās nianšes. Arī PSKP 26. kongresā tika uzsvērts: «Visam idejiskās audzināšanas darbam jānorit dzīvi un interesanti, bez trafaretām frāzēm un gatavu formulu standartkomplektiem. Padomju cilvēks ir izglītots, kulturāls cilvēks. Ja ar viņu sāk runāt tukšiem vārdiem, birokrātiskā valodā, ja viņam saka vispārīgas frāzes, kam nav konkrēta sakara ar dzīvi, ar reālajiem faktiem, viņš vienkārši izslēdz televizoru vai radio, noliek pie malas avīzi.»²

Nenoliedzami mūsu preses valoda ir kļuvusi dzīvāka, bagātāka, vijīgāka, tā pamatos atbilst mūsdienu latviešu literārās valodas normatīvajām prasībām, ir izveidots brīvs, gluds stils. Tieši prese lielākoties ir tā, kas ievieš mūsu valodā jaunus, labus vārdus un izteicienus, jo tā ir spiesta nekavējoties reaģēt uz visjaunākajām parādībām un rast tām atbilstošu valodas ietērpu. Ar preses starpniecību esam iepazinuši tādus labus vārdus kā *dalībvalsts*, *seminārapspriede*, *programmavadības darbgaldi* u. c. Tomēr, ievērojot, ka preses materiāli tiek sagatavoti ļoti īsā laikā, ne vienmēr autoriem un tulkotājiem izdodas to izdarīt nevainojami. Presē (un

² PSKP 26. kongresa materiāli. R., 1981, 99. lpp.

diemžēl arī grāmatās) parādās gan sīkākas, gan rupjākas kļūdas un kļūmes — gan vārdu, īpaši svešvārdu, rakstībā (*aliance, diogonāls, lepidārs, luksafors, pendantisms* u. tml.), gan vārdu gramatiskajās formās (*apzinamies, izliekās, attiram, izārdam, tuvojošā automobiļa ātrums, no gāzelojošamies kuģa*), gan gramatiskajās konstrukcijās (*vērst uzmanību notikumam, nepareizs saikļu vai un jeb* lietojums, nolūka adverbā *tālab* lietošana cēloņa adverbā *tāpēc* vietā, vajadzības izteiksme saistījumā ar akuzatīvu u. c.), gan vārdu un stilistisko līdzekļu izvēlē (*..kara aviatori ir ..sava sevišķā dienesta urķi; ..dzīvību zaudējuši 28 cilvēki, lielākā daļa no tiem gulstas uz iereibušo braucēju sirdsapziņas*).

Tā kā mūsu republikas divvalodības situācijā visciešākā ir latviešu un krievu valodas saskare, tad visai bieži kā vienā, tā otrā valodā vērojama kontaktvalodas interference. Lai to, cik iespējams, novērstu, ar 1982. gadu sākts izdot palīgmateriālu žurnālistiem — periodisku izdevumu «Konsultants», kurā abu valodu sastatījumā doti padomi problemātiskākajos tulkošanas prakses jautājumos. Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcija sākusi rīkot arī regulāras konsultāciju dienas žurnālistiem.

Bieži valodas kultūrai kaitē valodas «modes slimības». Valodā parādās vārdi un vārdu lietojumi, kas neatbilst ne literārās valodas gramatikas prasībām, ne stila likumiem, bet, pēkšņi cēlušies, izplatās kā epidēmija, pret kuru grūti cīnīties. Šāda modes sērga valodā ir pakārtojamā vārda *kad* lietošana saikļa *ka* vietā, ar ko tagad «saslimuši» ne vien daudzi filoloģiski mazāk izglītoti cilvēki, bet arī daļa aktieru, režisoru, radio un televīzijas žurnālistu, pat latviešu valodas skolotāji. Par sliktu «modi» kļuvusi vārdu *kaut kur* lietošana nenoteiktas laika vai mēra pakāpes izteikšanai (*Tas no-*

tika kaut kur marta sākumā. Man ir kaut kur ļoti patikami, ka mani atceras).

Tomēr vērojams, ka vairākums runātāju nav vienaldzīgi pret valodas pareizumu un kultūru, ka palielinās viņu interese par valodas jautājumiem. Par to liecina daudzās vēstules laikrakstu un žurnālu redakcijām un Valodas un literatūras institūtam, daudzie telefona zvani Valodas un literatūras institūta konsultantiem.

Arvien lielāku popularitāti gūst Valodas prakses dienas, ko rīko Valodas un literatūras institūtā. Tajās interesentus iepazīstina ar aktuālajiem iepriekšējā gada valodas prakses problemātiskajiem jautājumiem, nolasa nelielus ziņojumus par atzinumiem šo jautājumu risināšanā, kā arī sniedz atbildes uz sanāksmes dalībnieku jautājumiem. Šajās sanāksmēs valodnieki gūst labāku priekšstatu arī par to, kas valodas lietotājiem patlaban ir problemātisks un neskaidrs, uz kādiem jautājumiem viņi gaida plašākas valodnieku atbildes.

Joprojām aktuāla un līdz galam arī teorētiski neatrisināta ir citvalodu cilmes īpašvārdu pareizrakstības un pareizrunas problēma. Lai gan sērijā «Norādījumi par citvalodu cilmes īpašvārdu pareizrunu un pareizrakstību latviešu literārajā valodā» izstrādāta virkne rokasgrāmatu, kurās par pamatprincipu izraudzīta šo īpašvārdu iespējami tuva atveide oriģinālvalodas izrunai, tomēr valodas praksē vēl ir atkāpes no šiem norādījumiem gan norādījumu nezināšanas dēļ, gan arī tāpēc, ka konkrētu jautājumu risināšanā nav atrasts optimālais variants, piemēram, atsevišķu skaņu atveidē vai dažu vārdu gramatiskās formas izvēlē. Vislielākās svārstības un pretrunas parasti ir starp tradicionālajām formām un jaunajām tendencēm konsekvētāk ievērot fonētisko principu īpašvārdu atveidē, piemēram, *Zelma Lāgerlefa* // *Selma Lagerlēva*; *Golsvertijs* // *Golsvērtijs* // *Golsversijs*; *Ērezunds* // *Eresunds* // *Eresuns*;

Heijerdāls // Hejerdāls; Hanibals // Hannibals u. c., kā arī vārdu gramatizācijas jautājumos, piemēram, *Solsberija // Solsberi; Aragva // Aragvi; Grenoble // Grenobla; Maputa // Maputu; Burundi // Burundija* u. tml. Vēl nopietni jādomā par to, vai stingra, pat absolūta kāda vārda iekļaušana sistēmā un pakļaušana vienai likumībai visos gadījumos ir lietderīga, īpaši tad, ja tā nesaskan ar tradicionāli nostiprinātiem valodas pieņēmumiem. Tas attiecas arī uz aizgūtu sugasvārdu rakstību resp. lietojumu, piemēram, *filejs // fileja*.

Vārdu aizgūšanas sakarā izvirzās arī dažas vārddarināšanas problēmas. Latviešu valodā arvien biežāk rodas vajadzība veidot dažādus atvasinājumus no vārdiem, kas aizgūti no citām valodām. Tas īpaši svarīgi ir terminoloģijā. Pagaidām vēl ir daudz problēmu, kā jauno atvasinājumu veidošanā izmantot mūsu valodas bagātīgo vārddarināšanas sistēmu, kurā ir gan mantoti, gan no citām valodām aizgūti vārddarināšanas līdzekļi. Te jautājumi izvirzās, piemēram, adjektīvu atvasināšanā no aizgūtiem, lielākoties internacionāliem lietvārdiem, kā *komēdija — komēdisks // komēdijisks; televīzija — televizionisks // televizisks // televizionāls*, tāpat tālākā lietvārdu atvasināšanā no lietvārdiem, piemēram, *indukcija — induktāte // induktivitāte*, kur saduras īsuma princips ar atvasinājumu sistēmiskuma principu.

11. piecgadē izvirzīts uzdevums paātrināt zinātnes un tehnikas progresu kā vienu no svarīgākajiem jaunās sabiedrības veidošanas faktoriem. Tas nozīmē, ka būtiski jāpalielina zinātnes īpatsvars ražošanas attīstībā, jātuvinā zinātne teknikai un citām lietišķajām jomām. Bet saiknes pastiprināšanās starp zinātni, tehniku un rūpniecību padara arvien sarežģītāku zinātniski tehniskās literatūras un dokumentācijas valodu, rada nepieciešamību pēc racionāli izveidotas un pilnīgas ter-

minu sistēmas. Nav iespējama nepārprotama domas izteikšana, ja neprotam konkrēto jēdzienu precīzi nosaukt.

LPSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas vadībā darbojušies vairāki speciālistu kolektīvi, kas izstrādājuši terminus daudzās zinātnes, tehnikas un tautas saimniecības jomās. Pagājušās piecgades laikā publicēti 9 terminu biļeteni un 2 latviešu—krievu, krievu—latviešu vārdnīcas (Hidrometeoroloģijas terminu vārdnīca un Pedagoģijas terminu vārdnīca), bet šās piecgades pirmajā gadā — Ekonomiskās ģeogrāfijas terminu vārdnīca, kā arī skaidrojošā Ģenētikas terminu vārdnīca, vārdnīca «Nacionālās attiecības, proletāriskais internacionālisms, internacionālistiskā audzināšana» un «Vācu—angļu—krievu—latviešu ilustrēta skaidrojošā vārdnīca par plastmasu apstrādes un pārstrādes terminiem». Sagatavotas arī vairākas citas terminu vārdnīcas. Turpinās darbs terminoloģijas teorētisko principu pilnveidošanā un izpētē. Aktuāli un nozīmīgi ir jautājumi par dažādu nozaru terminu sistēmu saskaņošanu, par nejaušību un atsevišķu terminoloģijas veidotāju subjektīvisma novēršanu, par terminoloģijas principu hierarhijas kritērijiem, par terminoloģisko likumību suverenitāti attieksmē pret vispārlietojamās valodas likumībām, par aizguvumu, īpaši nacionālo aizguvumu, iederības kritērijiem terminoloģijas, kā arī vispārlietojamās valodas sistēmā utt. No šo jautājumu optimāla atrisinājuma ir atkarīga mūsu terminoloģijas precizitāte un efektivitāte.

Valodas prakses un valodas kultūras jautājumi ir jārisina kompleksi, balstoties uz stingru teorētisko bāzi un plašu materiāla izpēti. Valodas praksei jāsaistās ar kapitāliem valodas pētījumiem, ievērojot gan valodas vēsturiskos nosacījumus, gan vispārīgās attīstības tendences. Liela nozīme valodas kultūras veidošanā un

nostiprināšanā būs astoņsējumu «Latviešu literārās valodas vārdnīcai», kas dod norādes ne vien par latviešu valodas vārdu nozīmēm, bet arī par šo vārdu stilistiskajām niansēm, gramatiskajām formām un saistījuma iespējām. Vārdnīca tiks pabeigta šajā piecgadē. Tāpat noderīgi valodas attīstības izpratnē un tālākajā normalizācijas darbā būs latviešu literārās valodas vēstures pētījumi, kas arī turpināsies šajā piecgadē; ierosmes leksikas krājuma bagātināšanā varēs dot plašā trīssējumu «Ērgemes izloknes vārdnīca», kuras pēdējais sējums iznāks 1983. gadā, kā arī «Latviešu valodas dialektu atlanta» leksikas daļa, ko ceram saņemt šajā piecgadē. Vistiešākais palīgs valodas kultūras kopšanā un pareizuma noteikšanā ir «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca» (1981), un vēl jo nozīmīgāka būs jau sagatavotā «Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca», kas dos norādes gan par pareizrakstību, gan pareizu izrunu, gan arī — dažos jautājumos — normatīvas norādes par vārdu lietošanu.

Taču valodas kultūras jautājumu teorētiskais un normatīvais risinājums ir tikai šā lielā darba viena puse. Pats galvenais ir visus valodas lietotāju griba rūpēties par savu valodu, censties uzzināt un izprast, un aktīvi izmantot normatīvos atzinumus savā valodā. Tikai tā valodas kultūra patiesi kļūs par visas tautas īpašumu un iekļausies visā mūsu kultūras sistēmā.

I. DRUVIETE

VALODAS NORMAS JĒDZIENA INTERPRETĀCIJA

Interese par valodu mūsu dienās pieaugusi dažādās sabiedrības grupās. Apzināta vēlamo izteiksmes līdzekļu izvēle saskaņā ar runas vai raksta saturu kļuvusi par ikdienas nepieciešamību. Literārās valodas prasībām

atbilstoša izteiksmes forma nostiprinājusies sabiedrības lielākajā daļā; valodas norma ieguvusi arī sociālu nozīmi kā valodas apguves pakāpes rādītājs.

Kaut arī daudz runājam par normu, normalizāciju (aktīvu iedarbošanos uz normu pastāvēšanu un veidošanos) un to nozīmi literāro valodu attīstībā, valodniecībā joprojām nav vienota uzskata par normas būtību un tās attieksmēm ar valodas lietojumu un valodas teorētisko izpēti. Nav izstrādāta tāda normas definīcija, ko visi valodnieki uzlūkotu par neapstrīdamu.

Sajā rakstā sniegts neliels ieskats daļā jaunāko padomju valodniecības darbu, kuros skarta normas problēma. Daudzie pētījumi, kas saistīti ar normu un normalizāciju, liecina gan par problēmas aktualitāti, gan par dažādām objektīvām un subjektīvām grūtībām tās risināšanā.

Valodnieki šobrīd ir vienisprātis, ka valodas normalizācija un normu kodifikācija — normu fiksēšana vārdnīcās, gramatikās un mācību grāmatās — ir viens no svarīgākajiem praktiskās valodniecības uzdevumiem, kam veltījama liela uzmanība. Risinot praktiskus uzdevumus, termins «valodas norma» parasti tiek izprasts samērā viennozīmīgi kā optimālais, ieteicamais, literārajai valodai atbilstošākais vārds, vārdu savienojums, sintaktiskā konstrukcija utt. Valodas parādība tiek vērtēta kā pareiza vai nepareiza, latviska vai nelatviska, labāka vai sliktāka.

Arī jautājumā par normas un variantu attieksmēm joprojām pastāv domstarpības. Daži autori (piem., F. Filins) atzīst, ka par normu var runāt tikai tad, ja vienlaikus eksistē vairākas iespējas noteikta jēdziena izteikšanai. Ja nepastāv izvēles iespēja, nav arī normas problēmas. Pēdējā laikā vairākums autoru normas problēmu nesaista ar paralēlas izteiksmes iespējamību. Raksturīga ir V. Ickoviča definīcija: «...norma —

zināmā laikā un valodas kolektīvā eksistējošas un visiem kolektīva locekļiem obligātas valodas vienības un to lietošanas likumsakarības, turklāt šīs obligātās vienības var būt vai nu vienīgās iespējamās, vai arī tās var eksistēt vienlaikus pastāvošu variantu veidā.»¹ Arī termins «variants» tiek traktēts dažādi: vai nu kā nozīmē identa valodas vienība, piemēram, *paeglis* jeb *kadiķis*, *izmēģināt* un *veikt izmēģinājumus* (zinātniskajā stilā), vai arī kā viena un tā paša vārda vai tā gramatiskās formas variācija, kas atšķiras tikai ar daļēju skaņu sastāva pārmaiņu, piemēram, *aunu* — *auju*, inf. *aut*, vienkāršās nākotnes daudzskaitļa 2. personas formas *nāksiet* un *nāksit*.²

Praktisko normalizācijas uzdevumu veikšana nav iespējama bez teorētiska pamata — zinātniskas normalizācijas teorijas un jēdzienu terminoloģiska definējuma. Tā kā pats normas fenomens vēl nav kompleksi izpētīts, eksistē objektīvas grūtības universālas definīcijas radišanā. Darbos, kur skartas valodas kultūras problēmas, autori parasti izstrādājuši savas definīcijas, saskaņā ar kurām iztirzāti konkrēti valodas prakses jautājumi. Dažkārt jēdziena «norma» skaidrojums tiek aizstāts ar normu rašanās cēloņu, kritēriju vai normalizācijas virzienu aprakstu. Nereti rakstītāji aprobežojas ar konkrētu problēmu izklāstu, apejot teorētiskos jautājumus. G. Zolotova atzīst, ka patlaban galvenajos vilcienos valodas normas teorētiskais saturs apgūts, atlicis tikai detalizēti izstrādāt konkrētas normalizācijas problēmas.³ Tomēr jāatzīst, ka vairāk vai mazāk ir ap-

¹ Ицкович В. А. Норма и ее кодификация. — АПКР. М., 1970, с. 12—13.

² Литературная норма и вариантность. М., 1981, с. 5.

³ Золотова Г. А. О характере нормы в синтаксисе. — В кн.: Синтаксис и норма. М., 1974, с. 145—146.

gūts jautājums par normu rašanos, normalizācijas virzieniem un normu kritērijiem, bet visaptverošas termina «norma» definīcijas joprojām vēl nav.

Marksistiskā valodniecība balstās uz tēzi, ka cēlonība attiecas uz valodiskām parādībām tādā pašā mērā kā uz visām citām esamības un apziņas parādībām. Pārmaiņas valodā rada objektīva nepieciešamība; neviena īstenības parādība nevar palikt nemainīga.⁴ Tādējādi saprotams arī normas divējāda, dialektiskais raksturs: relatīvais noturīgums konkrētajā laika posmā un dinamiskā nepārtrauktā attīstība kopsakarā ar valodas evolūciju. Tāpēc arī mēģinājumi izstrādāt normas teoriju nereti realizēti noteiktas valodas konkrētu jautājumu risināšanā.

Valodnieku teorētiskajos uzskatos atspoguļojas valdošā lingvistiskā metodoloģija, kurā jūtama arī nacionālo lingvistisko tradīciju ietekme. Atšķirīgas teorētiskās nostādnes ir arī dažādo normas traktējumu pamatā. Normas definējums atkarīgs arī no tā, vai to sastata ar valodas sistēmu, ūzusu (valodas eksistēšanas elementārformu, reālo valodas lietojumu) vai kodifikāciju. Nozīme normas definēšanā ir arī tam, kādus normu kritērijus autors atzīst par visnozīmīgākajiem. Iedziļinoties jaunākajā padomju valodnieciskajā literatūrā, redzams, ka normas jēdziens visbiežāk tiek saistīts ar valodas sistēmu, saziņas mērķtiecību un valodas fakta izplatību sabiedrībā. Šīs nostādnes vērts iztirzāt sīkāk.⁵

⁴ Мельничук А. С. Язык как развивающаяся реальная система. — В сб.: II Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания «Диалектика развития языка». Тезисы докладов. М., 1980, с. 8.

⁵ Līdz 1968. g. izdoto darbu apskats atrodams В. Svarckopfa rakstā «Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании». — АПКР. М., 1970, с. 369—404.

50. gados V. Vinogradovs formulēja normu kā sa-
skaņu ar valodas sistēmu. Valodas kā vienotas sistēmas
izpratne nostiprinājās 60. gados, padomju valodniekiem
tuvāk iepazīstoties ar E. Koseriu izvirzīto limeņu teoriju
un teorētisko shēmu «sistēma—norma—runa». Atbil-
stoši E. Koseriu teorijai norma ir valodas sistēmas
korelēts, visnoturīgāko un tradicionālāko valodas struk-
turālo elementu kopums, ko nostiprinājusi valodas
prakse. Norma tiek pretstatīta sistēmai kā valodas sis-
tēmas — abstrakta etalona — realizācija konkrētā ma-
teriālā.⁶ Latviešu valodniecībā E. Koseriu atziņas pro-
pagandējis A. Ozols.⁷

Daudzi autori atzīst, ka norma teorētiski aplūkojama
tikai kopsakarā ar valodas sistēmu. Norma ir valodas
sistēmas kolektīvo realizāciju kopums, ko pieņēmusi
sabiedrība savas attīstības noteiktā laika posmā un ko
tā apzinās par pareizu un priekšzīmīgu. V. Koduhovs
atzīmē normas relatīvo noturīgumu: «Valodas norma —
visnoturīgāko tradicionālo valodas sistēmas elementu
kopums, ko vēsturiski izvēlējusies un nostiprinājusi sa-
biedriskā valodas prakse.»⁸ Šādās definīcijās tiek uz-
svērtā valodas sistēmiskā uzbūve, noteiktu valodas
modeļu eksistence un valodas sistēmas ietekme, kas
nenoliedzami ir nozīmīgs faktors normalizācijā.

Tomēr nedrīkst ignorēt arī faktu, ka par normu ne-
reti kļūst sistēmai neatbilstošas parādības, piem., īpa-
šības vārds *mirstīgs* un lietvārds *dotības*, kam lat-
viešu valodā trūkst analogisku darinājumu. Daži

⁶ Косериу Э. Синхрония, диахрония, история. — В кн.: Новое
в лингвистике. М., 1963, с. 175—180.

⁷ Ozols A. Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodnie-
cības jautājumos. — Grām.: Raksti valodniecībā. R., 1967, 502.—
504. lpp.

⁸ Кодухов В. И. Общее языкознание. М., 1974, с. 173.

valodnieki domā, ka norma ir plašāks jēdziens nekā sistēma un «pastāvīgi to (t. i., sistēmu. — I. D.) apgrūtina un pat grauj».⁹

Tieksme pārvarēt normas kā statiskas parādības un «ideāla» vērtējumu vērojama definīcijās, kurās uzsvērtā normas dinamika, attīstība laika gaitā, aktīva mijiedarbība ar citiem sistēmas elementiem. L. Skvorcovs raksta: «... valodas norma tās dinamiskajā aspektā ir sociāli un vēsturiski noteikts valodiskas darbības rezultāts, kas nostiprina tradicionālas sistēmas realizācijas vai rada jaunus valodas faktus apstākļos, kad tie saistīti ar valodas sistēmas potenciālajām iespējām no vienas, kā arī ar realizētajiem paraugiem no otras puses.»¹⁰ Šajā definīcijā dinamiski izprasta arī sistēma, ņemtas vērā tās pārmaiņas laika gaitā, atkarība no vēsturiskajiem apstākļiem un saziņas vajadzībām.

Valodas sistēmiskā izpratne ļāvusi izvirzīt problēmu par normu tipoloģiju. Arī šeit nav vienprātības. J. Beļčikovs izdalījis trīs normu tipus. Pie pirmā tipa pieder normas, kas noteic un par obligātām apstiprina konkrētās valodas struktūras īpatnības. Novirzes no šādām normām tiek kvalificētas par rupjām kļūdām (piem., kļūdas vārdu saskaņojumā un rekcijā). Pie otrā tipa pieskaitītas normas, kas reglamentē valodas vienību funkcionēšanu literārajā valodā atšķirībā no analogiskām parādībām dialektos vai ārpus literārās valodas esošos sociolektos — dažādu sociālu slāņu vai grupējumu runā. Novirzes no šādām normām tiek kvalificētas par paralēlēm vai variantiem, piem., nominatīva formas lietojums savienojumā ar verbu *vajag* — *vajag maize* Kurzemes lībiskajās izloksnēs. Trešā tipa normas

⁹ Sk.: Сковрцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. М., 1980, с. 37.

¹⁰ Там же, с. 43.

reglamentē variantu semantiski stilistisko lietojumu literārajā valodā,¹¹ piem., *rimkalis* — *dzejnieks* — *dziesminieks*; *saskaitīt* — *izdarīt saskaitīšanu*.

L. Skvorcovs normas iedalījis imperatīvajās (normas, kas izriet no sistēmas iespējām un ir obligāti realizējamās) un dispozitīvajās normās, kuras atbilst J. Beļčikova izvirzītajam otrajam un trešajam normu tipam.¹² Enciklopēdijā «Русский язык» pie dispozitīvajām normām pieskaitīts arī ūzuss; pret to pamatoti iebilst R. Helgarts, pierādot, ka ūzuss tomēr nav norma.¹³ Par normu, protams, nevaram atzīt plaši izplatīto apstākļa vārda formu *patreiz* pareizās formas *pašreiz* vietā.

V. Ickovičs izdala sistēmas un struktūras normas, ar valodas sistēmu saprotot valodas iespēju sistēmu, bet ar struktūru — konkrētā valodā un laika posmā reāli eksistējošu parādību kopumu.¹⁴ Līdzīga pieeja atrodama arī A. Gorškova tēzē: «Skaidrs, ka valodas normas aptver ne tikai atsevišķas valodas vienības, bet arī šo vienību organizācijas likumsakarības teksta robežās, kā arī valodas stilu organizācijas likumsakarības valodas kā sistēmu sistēmas robežās. Normaš un variantus tādējādi var aplūkot trīs .. līmeņos — valodas vienību līmenī, teksta līmenī, valodas kā sistēmu sistēmas līmenī.»¹⁵ Visi autori atzīmē objektīvās grūtības

¹¹ Бельчиков Ю. А. О нормах литературной речи. — ВКР, вып. 6, М., 1965, с. 10—13.

¹² Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. М., 1980, с. 35.

¹³ Гельгардт Р. Р. Размышления о лингвистической информации и о построении статей в энциклопедии «Русский язык». — ФН, 1980, № 3, с. 33.

¹⁴ Ицкович В. А. Языковая норма. М., 1968, с. 4.

¹⁵ Горшков А. И. Вопрос о вариантности норм в связи с пониманием языка как системы систем. — В кн.: Литературная норма и вариантность. М., 1981, с. 236.

normu kodificēšanā teksta un valodas kā sistēmu sistēmas līmenī.

Tieksme pārvarēt konfliktu starp teorētisko valodas ideālu un ikdienas valodu bija pamatā idejai par funkcionālu pieeju normai. Tālāk attīstot Prāgas skolas valodnieku idejas par valodas funkcionēšanas likumsakarībām sabiedrībā, tika radīta īpaša normas teorija. Atziņa par izteiksmes līdzekļu komunikatīvo mērķniecību kā dominējošu faktoru normalizācijā spilgti izpaudās V. Kostomarova un A. Leontjeva rakstā «Daži teorētiski valodas kultūras jautājumi», kurā tika izteikts pieņēmums, ka valodas normas var aplūkot tikai konkrētu praktiskās valodniecības uzdevumu risināšanā. Par normu atzīstami tie izteiksmes līdzekļi, kas noteiktā situācijā vislabāk noder runātāja mērķiem.¹⁶ Ķaut arī tādējādi var tikt ignorēta valodas tradīcija un dažkārt arī valodas kultūra, komunikatīvās mērķniecības vai lietderīguma princips normalizācijā ieguvis samērā plašu izplatību. Šī principa aizstāvji cenšas radīt maksimālu saskaņu starp cilvēku darbību un runu konkrētos apstākļos. Vienlaikus tiek risināta līdz šim vēl neizpētītā problēma par atšķirīgām normām atkarā no runas situācijas (runātāja un sarunbiedra izglītības līmeņa un runas paradumiem, sarunas tēmas, vietas, laika utt.). K. Gorbačevičs uzskata, ka komunikatīvās mērķniecības princips iegūst jaunu saturu, valodu skatot dinamiskajā aspektā, — perspektīvais, valodā ienākošais variants labāk atbilst valodas sistēmai un tās attīstībai.¹⁷ Iespējams, kādreiz latviešu valodā par normu kļūs verba *interesēt* datīva rekcija, piem., *man interesē pēc analogijas ar man patik, man imponē* u. tml.

¹⁶ *Костомаров В. Г., Леонтьев А. А.* Некоторые теоретические вопросы культуры речи. — ВЯ, 1966, № 5, с. 5.

¹⁷ *Горбачевич К. С.* Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978, с. 47—48.

Lietuviešu valodnieki A. Ģirdenis un A. Pupķis komunikatīvās mērķtiecības principu atzīst ne tikai par svarīgāko, bet arī par vienīgo reālo valodas normu kodifikācijas principu. Norma tādējādi tiek izprasta kā optimālais variants saziņas precizitātei.¹⁸ Citādi domā J. Paļonis. Komunikatīvās mērķtiecības princips ir nozīmīgs, bet tikai kopsakarā ar citiem kritērijiem; jāraugās, lai valodā neienāktu nevajadzīgi jaunvārdi un barbarismi. Racionāli jāsaskaņo vairāki normalizācijas principi.¹⁹

Daži valodnieki izvirza prasību pēc maksimālas valodisko līdzekļu ekonomijas. Šis jēdziens netiek saprasts viennozīmīgi. Daži autori to pietuvina lietderības principam.²⁰

Pēdējā laikā liela uzmanība tiek veltīta problēmai par vārda, vārdformas vai sintaktiskās konstrukcijas kvantitatīvās izplatības nozīmīgumu. Līdz ar to rodas tendence normas definīcijā iekļaut statistiskās izplatības rādītājus. Valodnieku domas dalās jautājumā par statistikas datu izmantošanu normalizācijā. J. Petrišceva varianta plašāku izplatību atzīst par vienīgo objektīvo pamatu normas noteikšanai.²¹ Tendence normas definīcijā ietvert varianta kvantitatīvās izplatības rādītāju atspoguļojusies D. Rozentāla un M. Teļenkovas lingvis-

¹⁸ *Pupķis A.* Kalbos kultūros pagrindai. Vilnius, 1980, p. 42.

¹⁹ *Палёнис И.* О так называемом принципе «коммуникативной целесообразности» в кодификации норм литературного языка. — Языковые контакты в аспекте культуры языка. Тезисы докладов. Р., 1981, с. 63.

²⁰ Sk.: *Karulis K.* Daži valodas attīstības plānošanas jautājumi. — LVKJ. R., 1975, 17.—19. lpp. un *Sāri H.* Piezīmes par mūsdienu igauņu valodas kārtošanas teoriju un praksi. — LVKJ. R., 1976, 27. lpp.

²¹ *Петрищева Е. Ф.* К вопросу о критериях нормативности. — ВКР, вып. 7. М., 1967, с. 38—39.

tisko terminu vārdnīcā: «Norma ir vizizplatītākais no eksistējošiem variantiem, tas ir valodas variants, kas nostiprinājies parauglietošanas praksē un vislabāk veic savas funkcijas.»²² Varianta plašāka izplatība un parauglietošana gan nav savienojami jēdzieni: izplatīta var būt arī valodas kļūda (mūsdienu latviešu valodā apstākļa vārda *kad* lietošana saikļa *ka* vietā).

Vispusīgi izpētījot normas un statistikas attieksmes, vairākums valodnieku atzīst, ka varianta kvantitatīvā izplatība ir svarīgs rādītājs, kas jāievēro, izšķirot jautājumu par konkrētas valodas vienības novērtējumu. Tomēr statistikas dati vien nevar būt par pamatu normalizācijai — līdztekus tiem jāņem vērā arī vēsturisku, sociālu un lingvistisku faktoru komplekss. Kaut gan nereti par normu kļuvis variants, kas agrākajos valodas attīstības posmos ieguvis visplašāko izplatību (piem., verba forma *slēpot*, ne *slēpēt*, *slēpjot*, prievārds *no*, kas stājies *iz* vietā), statistiskais kritērijs ir nozīmīgs tikai kopsakarā ar citiem kritērijiem.²³

Jaunākajā laikā norma retāk tiek traktēta kā tradicionāls valodas elements, kas nostiprināts labākajos literatūras paraugos. Tomēr nevaram noliegt, ka normai piemīt arī zināma tradicionālitate.

Rakstā aplūkota tikai neliela daļa no normas teorijai veltīto darbu plašā klāsta. Pēdējos gados padomju valodniecībā paveikts liels darbs galveno valodas kultūras principu noskaidrošanā. Jauni pētījumi normalizācijas teorijā atvieglos valodas kopēju darbu un dos lielu ieguldījumu praktisko valodas uzdevumu risināšanā.

²² Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1980, с. 210.

²³ Par šo jautājumu sk.: Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. М., 1980, с. 63—72.

SAISINĀJUMI

- LVKJ — Latviešu valodas kultūras jautājumi.
АПКР — Актуальные проблемы культуры речи.
ВКР — Вопросы культуры речи.
ВЯ — Вопросы языкознания.

R. VEIDEMANE

PAR DAZIEM IPATNEJIEM VĀRDLIETOJUMIEM
RAIŅA DAIĻRADE

Daiļliteratūras valoda ir tā valodas joma, kurā var sastapties gan ļoti jauni, gan ļoti veci vārdi (turklāt ar pēdējiem te domāti nevis valodā jau sen lietojamie, bet tādi, kas atzīti par novecojušiem). Raiņa daiļradē šī īpatnība izpaužas sevišķi spilgti. Te šo vārdu slāņu apvienošana nav tikai stilistiska parādība, bet tā ir saistīta ar Raiņa īpašo vietu latviešu literārās valodas vēsturē. Rainis atradās it kā uz robežas starp «vecu» un «jauno» valodu. Protams, oficiāli tāds dalījums neeksistē, taču starp pirmsraiņa valodu un to posmu, kad Rainis latviešu valodu jau bija bagātinājis ar saviem jaunajiem vārdiem, vienlīdzības zīmi likt nevar.

Rainis vairāk nekā jebkurš cits uzskatīja par savu mērķi rakstīt nākotnes, rītdienas valodā, bet viņš izmantoja vārdus arī no agrākajiem valodas slāņiem, lai dotu tiem otru dzīvību. Viņš atdzīvināja valodā tādus vārdus kā *maņa*, *dima*, *dairs*, *dziesna*, *dzēsma*, *dzesna*, *vizma* un daudzus citus.

Soreiz uzmanību pievērsīsim dažiem tādiem vārdiem, kurus Rainis lietojis to agrākajās, tagad daļēji aizmirstās nozīmēs. Īpaši pārpratumi nerodas, ja mūsdienu nozīmes no senākajām atšķiras tikai kā abstraktas no konkrētām.

Mēs baudām visjaukāko i z r e d z i
Uz ezeriem, kalniem un lejām, —

Un tomēr mēs drūmotām sejām:
Mums izredzes nau uz dzimteni
Un nākotni.¹

Abas nozīmes savstarpēji mijiedarbojas, te spilgtāk uzplaiksnijot vienai, te otrai, un veidojas interesanta metafora (tā tas ir vismaz ar mūsdienu valodas izjūtu apveltītam cilvēkam; lai konstatētu, kā šīs nozīmes uztvēra Rainis, nepieciešams plašāks pētījums).

Arhaisku nokrāsu valodai piešķir, piemēram, tādas mūsdienu literārajā valodā nelietotas vārdu nozīmes un formas kā *tvikt* (=slāpt): *Dod dzert! — No dusmām jātvīkst nost!* (11, 33.);

dēt (=likt): *Kur nu tu dēsi savu vienatni?* (3, 111.);

dobjš (=caurs, izdobts): *Kā kustons, nāvi jūtot, ievielkas Kur dobjā kokā, tumšā bedrē mirt* (10, 277.).

Nozīmes te skaidras no konteksta, un pārpratumi gandrīz nav iespējami, kaut gan var rasties dažāds priekšstats par teksta stilistisko ievirzi.

Ja turpretī vārda nozīmju attīstībā notikušas komplicētas nozīmes elementu pārvirzes, var rasties un ir jau radušies dažādi pārpratumi uztverē.

Raksturīgs piemērs šai ziņā ir vārds *šalkas*.

Bez mēra, veida, dzīves — žņaudzas krūts.

Salst *šalkas*, tukšums veras, — diezgan būs!

Tā beidzas Raiņa dzejolis «Vēls vakars» krājumā «Tālas noskaņas zilā vakarā».

Pēdējā rinda A. Reviča krieviskajā tulkojumā skan «Шум ветра, пустота, небытие». Pret tādu tulkojumu iebilst R. Dobrovenskis rakstā «Izpratnes talants, iemie-

¹ Rainis J. Kopoti raksti, 2. sēj. R., 1977, 134. lpp. Turpmāk tekstā avotu norādēs šo Kopotu rakstu (1—11, 1977—1981) sējums un lappuse dots iekavās saisināti.

Es, draugs, šos smaidus pazīstu:

— Kad šalkas skrien pār ezeru,

Tad saulē priecīgs sudrabs mirgo. (2, 233.)

Vēl sarežģītākas un pat pretrunīgas ir attiecsmes starp vārda *rietēt* dažādajām nozīmēm. Mūsdienu valodā ir pazīstamas divas. Visvairāk izplatītā no tām parasti realizējas savienojumā ar vārdu *saule* (vai citu debess spīdekļu nosaukumiem). Tad vārds apzīmē jēdzienu 'noiet' (antonīms — 'uzlēkt'). No šīs nozīmes tālāk iespējams atvasināt dažādas metaforiskas nozīmes (*rietēt* var spēki, dzīve, mīla u. c.).

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā, starp citu, šai pašā šķirklī minēta arī pilnīgi pretēja nozīme: *gaisma rietē* — das Licht bricht an — no K. Ulmaņa vārdnīcas; *mana laime rietē* — mein Glück blüht auf — no G. F. Stendera vārdnīcas (ME, 3, 549./550.). Arī pie vārda *riets* blakus mūsdienu nozīmei atrodam: «Bei Asp. (Aspazijai — R. V.) gaismas rieti — die Morgen-dämmerung» (ME, 3, 550.).

Otra nozīme — 'krāties, vairoties' arī mūsu dienās ir pazīstama, bet lietojama gandrīz vai vienīgi attiecībā uz piena uzkrāšanos: *piens riet(rietē)*, *govij tesmenis pierietējis* u. tml.

Raiņa teksti liek domāt, ka pretējās nozīmes, kas ME apvienotas vienā šķirklī, veidojas katra no savas pamatnozīmes. Rainis abas tās lietojis ļoti plaši — gan tieši, gan metaforiski. Ja vārds *rietēt* lietots metaforiski, tad atkarībā no tā, no kuras nozīmes metafora atvasināta, tas var ietvert pilnīgi pretējus nojēgumus. Ārpus konteksta, piemēram, *spēki riet* vai *gaisma riet* var nozīmēt gan to, ka spēki resp. gaisma zūd (ja pamatā ir bijis salīdzinājums ar saules rietēšanu), gan to, ka tie pieaug, vairojas, uzkrājas.

Liekas, nebūs gadījumu, kad vārdam *rietēt* pirmajā minētajā nozīmē būtu iespējams piedēvēt otro nozīmi.

Kļūdīties pretējā virzienā jau ir daudz lielākas iespējas, kaut vai tāpēc, ka pirmā nozīme mūsu valodiskajā apziņā ir daudz dzīvāka un spilgtāka. Tāpēc nepieciešams atcerēties, ka Rainim vienlīdz aktīvas bijušas abas nozīmes.

Kad lugā «Spēlēju, dancoju» Lelde, saņēmusi no Tota trīs asins lāses, ceļas no krēsla un saka: «*Toti, spēki manī riet, Locekļi man augšā ceļas*» (11, 471), — viss lugas konteksts liecina, ka spēki vairojas, krājas. Konteksts runā nepārprotami arī šādā rindā no Fausta tulkojuma: *No jauna neriet spēks, mans avots sicis* (F., 66.). Bet ir lietojumi, kas paši par sevi varētu radīt šaubas vai šķīst nesaprotami, ja tos neatbalstītu Raiņa daiļrades konteksts visumā. Piemēram:

Bet spēka strāvas mūžam možas
Bez gala rietēt neapnīkst; (F., 51.)
Turp steigties ilgas deg un sveļas,
Kur dzīves avots mūžam riet. (F., 45.)

Tikai ļoti plašā kontekstā izprotams arī Tota jautājums, kad viņam pašapziņas uzplūdā šķiet — viņš ir tik tuvu laimei un mūžībai:

Dziesma vai man riet tik viena?
Skaistākas vēl rietēs simtu. (11, 462.)

Arī vārds *riets* (*rieti*) var attiekties tiklab uz vienu, kā otru verba nozīmi. Tādējādi *saules* (*gaismas*) *riets* var nozīmēt gan saules (*gaismas*) satumšanu vakarā, gan, gluži otrādi, saules (*gaismas*) uzkrāšanos, vairošanos, pieplūdumu. Skaidrojot šo nozīmi ar 'Morgendämmerung', ME patiesībā to sašaurina un attiecina tikai uz vienu no iespējām, uz vienu no īstenības parādībām, ko *gaismas rieti* varētu nozīmēt. Bet vārda *rieti* leksiskā nozīme būtu skaidrojama citādi. Šajā konkrētajā gadījumā vārdkopa *gaismas rieti*, kas vārdnīcā dota kā

Aspazijas piemērs, liekas, ņemta no frāzes «Fausta» tulkojumā: «. . . g a i s m a s r i e t i *Lai aizkusušo sirdi spirdz*»⁴, — un tās nozīme noteikti ir plašāka. Kā *gaisma*, tā *riets* — abi lietoti pārnestā nozīmē.

Arī vārdu *augums* Rainis lietojis senākajā nozīmē, kas tagad saglabājusies tikai atsevišķās vārdkopās un frazeoloģismos (*uz augumu augumiem, līdz ceturtajam augumam, no baltās ķēves devītajā augumā* u. tml.) — proti, paaudzes nozīmē. Dzejolī «Sirdsasinis», kur Rainis rūnā par sevis atdošanu nākamo paaudžu labā, par laba darba nezūdamību pat tad, ja tas sākumā šķiet velts, viņš lieto tieši šo vārdu. Tas papildina bībeles tradīcijās aizgūto patētisko simboliku par sēklām, kas krīt uz akmens, un piešķir dzejolim svinīgu emocionālu pacēlumu:

Tu sausā akmens laukā sēji.
Ies gadi, šis a u g u m s būs izmiris,
Tad lietu un zelmeni atnesīs vēji . . (1, 217.)

Pirmajā mirklī var samulsināt šādas Raiņa rindas:

Kā es veikšu to, kas guļ kā blāknums,
Nau ne kustināms, ne v a r ā vēršams? — (2, 397.)

Kā te jāsaprot vārds *varā*? Vai «*pārvērst par varu*» (kā, piemēram, *pārvērst priekā* būtu tulkojams ar «*pārvērst par prieku*»)?

Raiņa valodas īpatnības kopumā virza uz citu interpretāciju. Forma nebūt nav izolēta. Rainim raksturīga daudzdu adverbializētu lokatīvu lietošana, ieproģicējot tajos dažādas nozīmes (laika, veida, mēra utt.), kā *ņemt dēlā, būt bērņā (kad vēl bērņā biju), mest varā*,

⁴ *Gēte V. Fausts*. R., 1972, 21. lpp. (turpmāk tekstā saīsināti — F., lpp.).

likt *niekā* u. c. Tie vedina domāt, ka šāds adverbs sastopams arī vārdā *varā*, kas tātad nozīmē apmēram 'ar varu'.

Rainis strādāja pie savas valodas daudz un apzināti, vāca vārdus no vecām vārdnīcām un dažreiz tikai pēc ilgiem gadiem tos izmantoja.

Panevėžas cietumā 1897. gadā Rainis studēja K. Ulmaņa vārdnīcu⁵. Vārdnīcas eksemplārs ar ļoti daudziem pasvītrojumiem un pierakstiem glabājas J. Raiņa muzejā. Arī šķirkli *aiztvert* atrodam pasvītrojumu *aiztvert* asinis. Šāda nozīme ar norādi uz G. F. Stenderu un K. Ulmani reģistrēta arī ME: «. . *asinis tvert* — das Blut stillen.» Taču valodā *tvert* šādā nozīmē nav aktīvs un lielai daļai runātāju ir pat nesaprotams.

Šī nozīme un šis pasvītrojums nāk prātā, sastopoties Raiņa darbos ar poētiskiem šīs nozīmes atvasinājumiem. «Galā un sākumā» lasāms:

Ak, mīļi vārdi nespēj

Tās sāpju sūces *t v e r t*. (2, 307.)

Tikai zinot minēto vārdu nozīmi, citētās dzejas rindas iegūst īsto dziļumu — ne *skart*, *saņemt* vai *apņemt* (kā liktu domāt vārda mūsdienu lietojums), bet *neļaut plūst*, *apturēt*, *aizvērt*, tātad *dziedēt*.

Un vēl — reizē tik tautiskais un īpatnēji rainiskais Jāzepa sauciens pēc atriebības: *lai asinsvāti aiztvert asinsvāts*. (11, 194.)

Raiņa Kopoto rakstu akadēmiskajā izdevumā valodiskie skaidrojumi doti vairāk nekā skopi (nav skaidrota neviens no šeit minētajām nozīmēm, taču sējumos ir daudzi vēl grūtāk izprotami vārdi). Šis izdevums būs nepieciešams vairākām paaudzēm, un katra jauna

⁵ Ullman C. Ch. Lettisches Wörterbuch. 1. Riga, 1872.

paaudze arvien vairāk attālināsies no valodas posma, kura atsevišķus elementus vēl kā savus apzinājās Rainis. Šo paaudžu dēļ īpaši aktuāla un nozīmīga kļūst Raiņa valodas vārdnīca.

Jā arī viss, ko uzrakstījis Rainis, ir rakstos uzkrāts un apkopots, tomēr ir kaut kas, ko laiks nesaudzē, — tā ir valodas izjūta, kas mainās visai strauji. Jo tālāk mēs aizejam no Raiņa, jo grūtāk būs piekļūt viņa valodiskajai apziņai.

A. VILSONS

PAR VĀRDA «LAIKS» LIETOJUMU RAIŅA DZEJĀ

«Jo laiks visgudrākais, jo atklāj visu.»¹

Mūsu pirmā Tautas dzejnieka valodas bagātības un novatorisma apguve notikusi galvenokārt divos aspektos — dialektoloģiskajā (leksikas paplašinājumi ar izlokšņu vārdiem) un morfoloģiskajā (jaunu vai mazāk lietotu saīsinātu vārdu ieviešana). Taču ir vēl citi aspekti, to skaitā semantiskais, kas aicināt aicina apzināt arī to nozīmīgo daudzveidību, kādu Rainis — kaut gan ne katrreiz tieši pats pirmais — nereti piešķīris pat visparastākajiem vārdiem, darot tos saturīgākus un labskanīgākus. Viens no daudzajiem tādā sakarā ir vārds *laiks*.

Lielos domātājus vienmēr valdzinājis pasaules skatījums, kur visa dzīves varenība ietverta vienā plāksnē, vienā nerimtīgā, tikai vienā virzienā plūstošā straumē,

¹ *Rainis J.* Kopoti raksti, 5. R., 1978, 303. lpp.

kuru sauc par *laiku* un kura ietveras starp diviem savstarpēji bezgala attālinātiem polāriem pretstatiem — mirkli un bezgalību jeb mūžību.

Sengrieķu mitoloģija vēstī par Kronu (Laiku), kas rada dzīvību un pats to aprij. Viduslaikos Augustīns Aurēlijs nošķir laiku kā nicīgu, cilvēcisku lielumu no mūžības kā principiāli atšķirīgas, tikai dievam piemitošas kategorijas. Jaunajos laikos J. V. Gēte slavina cilvēku kā vienīgo, kas ar savu darbu abas šķietami nesamērojamās parādības spēj apvienot dialektiskā vienībā — «Iespēj mirklim mūžību dot». Daudz par šīm tēmām runāts arī latviešu literatūrā — tautasdziesmās, E. Veidenbauma, J. Poruka un it īpaši Raiņa darbos.

Kāds saturs vārdam *laiks* ir latviešu valodā vispār, un ko no tā vairāk uzsveris Rainis?

K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcas» 2. sējumā (1925—1927) minētajam šķirklim reģistrētas sešas galvenās nozīmes, katra ar vairākām niansēm. Savākts plašs literārās valodas, izlokšņu un veco rakstu materiāls, bet Rainis tā bagātinātāju vidū nav pamanīts.

Nekā būtiski jauna šai ziņā nedod arī J. Endzelīna un E. Hauzenbergas «Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai» 1. sēj. (1934—1938). It īpaši jūtams, ka bez pelnītā uzsvara paliek Tautas dzejnieka valodai būtiskais sabiedriski politiskais un reizē tēlainais moments, kas viņa dzejā (par dramaturģiju u. c. rakstiem jārunā atsevišķi) vārda *laiks* daudzajos lietojumos raksturīgs.

Pavisam Raiņa oriģināldzejā ZA izdotajos Kopoto rakstu pirmajos septiņos sējumos (variantus un vācu valodā rakstītos dzejoļus neskaitot) vārds *laiks* sastopams gandrīz divsimt reižu!

Vai tas ir daudz vai maz, to varēs pateikt pēc attiecīgiem pētījumiem par leksiku vēl citu dzejnieku daiļradē, ņemot vērā ne tikai minētā vārda lietošanas

gadījumam absolūto skaitu, bet arī tā attieksmes ar dzejoļu daudzumu (vēl precīzāk — arī rindu un pat vārdu skaitu). Pagaidām — balstoties tikai uz ieskatu E. Veidenbauma un J. Poruka dzejā, kā arī uz tādu pašu vērojumu par dažiem citiem Raiņa vairāk iemīļotajiem vārdiem (*brīve, daile, darbs, liktens, mūžīgs* u. c.) — rodas priekšstats, ka *laiks* pieder pie tiem vārdiem, kurus dzejnieks it īpaši iecienījis.

Pa atsevišķiem kopojumiem raugot, *laiks* pieminēts nevienmērīgi: vismazāk «Rīta dziesmās», «Jaunajā spēkā» un veltījuma dzejoļos «Mūza mājās», visvairāk — «Klusajā grāmatā» un ārpus krājumiem palikušajos dzejoļos. Pasekojot arī attiecīgo dzejoļu sarakstīšanas datējumiem, atklājas, ka tādas nevienmērības rašanās meklējama gan hronoloģijā, gan dzejoļu idejiski tematiskajā saturā.

Secinājums: vārds *laiks* mazāk lietots tur, kur dominē dzejiski gleznieciskais un intīmi emocionālais, vairāk tur, kur, par sabiedriski politiskām tēmām rakstot, spēcīgāk akcentēts prātnieciskais moments. Konkrēti tas nozīmē, ka vārdu *laiks* Rainis biežāk un sev vairāk īpatnējā veidā piemin Krievijas pirmās revolūcijas un tai sekojošās reakcijas periodā, kad top viņa dzejas galvenās virsotnes.

Tāpat kā katrs cilvēks, dzejnieks par *laiku* nereti runā, protams, arī parastajās nozīmēs, t. i., domājot par darbības sākumu (*Tev laiks! Pie darba!*, 1, 360), ilgumu (*Se droši sēdēt man, še laika daudz*, 1, 60) un beigām (*Ar laiku visas sirdis klust*, 2, 302), kā arī laikapstākļiem (*Pats siena laicīņš*, 2, 98). Gadās arī dabaszinātniskas un filozofiskas nozīmes (*Lai kam, telpai pāri ceļas*, 2, 38; *Laiks un telpa saplūst kopā*, 2, 59). Taču visbiežāk ar vārdu *laiks* apzīmēts *laikmets* — tā atsevišķi periodi, to attīstība, savstarpējās cīņas u. tml. jēdzieni. Gandrīz trešā daļa no mi-

nētajiem apmēram divsimt lietojumiem ir tieši ar tādu raksturu. Un ne jau kvantitāte vien, bet arī mākslinieciski idejiskā kvalitāte te saka savu.

Lūk, kā Raiņa dzejas valodā vārds *laiks* — parasti ar atribūtu un epitetu palīdzību — veido priekšstatu par reakcijas un reneģātisma periodu.

Šie sīkie ļaudis, šis sīkais laiks (1, 174), *Pārejas laiks* (1, 343), *Ej uz galu, laiks* (1, 412), *Tas tumšais laiks* (3, 169), *Ne mans laiks, ne mani ļaudis* (3, 401), *Bij laiks, ko tagad saprast jums ir grūti* (5, 510), *Citu laiks.. savu laiku nedzīvot ir briesmas.. Ir vienaldzības pazīme šim laikam / Un viņiem viņu laikiem* (3, 527), *Bij dziļi tumšais laiks* (5, 528), *Pretīgs man šis laiks* (6, 310) utt.

Pavisam citā intonācijā tas pats *laika* vārds skan, runājot par revolūciju, revolucionārās kustības uzplūdiem un tās cīnītājiem.

Varoņu laiks (1, 224), *Pats laiks dzejo līdzī, un katrs viens no jums, kas dara laika darbu.., nau nevienā laikā ikdienas tiem gariem, kam ir varoņu dvēseles* (1, 303—304), *Līdz ar jauna laika jūtīm* (1, 305), *Bet toreiz bija piepildījies laiks* (1, 327), *Tas laiks, kas attaisnos par mūža sāpēm* (3, 127), *Saules laiks* (3, 528), *Un atkal atnāk lielais laiks* (5, 319), *Lielais laiks tev trauca gludo ceļu* (6, 130).

Dažkārt pateikts vienkārši *Tas laiks* (5, 229; 6, 126) vai pat tikai *laiks* (*Laiks un cilvēki ir aizgājuši* — 1, 362, *Nāks tavš laiks* — 6, 122, *Atkal ir atnācis laiks* — 5, 272), un tas nozīmē revolūciju, tās sagatavošanu vai izcīnīto labāko nākotni: *Laiks piepildījies, viss mainījies* (1, 101), *Nāks jau reiz laiks*.

Dzīves pārveidošanās gadu gaitā Raiņa pasaules uzskatā būtiski saistās ar priekšstatu par vēstures objek-

tīvajiem likumiem, un arī tos dzejnieks nereti apzīmē ar vārdu *laiks*.

*Sals tagad beigās pazūd pats, / To griezdamies samaļ
Laika rats!.. Ak, nejēga sals, viņš nesaprot, / Ka
vainīgs ir laiks, kas sauli mums dod (1, 181),
Laiks šalkās trīs / Manā tēvijā (1, 210), Es nākšu,
kad lieksies laika grieži (3, 120), To vārgo dienu, /
To paņem tu, laiks, / Padusē pašāvis, / Aiznes prom
(3, 245), Kad laiks man dos / Tos, kas ies izvest
nākamības lomas (3, 340), Steidz tad: pielūko, ka ej
pie laika! (5, 487).*

Vēstures objektīvo likumsakarību plūsmā pārveidojas arī cilvēka dvēsele... *ja tu, laiks, to rokā ņemi: / Tā
varone top (1, 330), Un maigas dziesmas tad dziedāšu
jums, / Kad atnāks laiks (1, 432), Laiks.. savilņo
uz jaunu dzīvi (5, 510). Raiņa laiks — jauna, labāka
cilvēka, nākotnes cilvēka audzinātājs.*

Taču cilvēks *Visvarenākā kunga «Laika» priekšā*
(1, 63) nav tikai pasīvs un nevarīgs «krislītis» (1, 330),
bet pamatoti apšaubā — *Vai laiks mums visu pie-
pildis? (5, 304)*. Cilvēks pats kļūst par laika vedēju un
veidotāju, kas zināmā mērā droši un sekmīgi *ķeras
bārdā pašam Laika tēvam (1, 71)*.

Šī tipiski rainiskā sauksme — *Pret pašu laiku —
neбайдies cīņā iet (2, 366)* — nav nostāšanās pret vēs-
tures objektīvajiem likumiem, bet šo likumu ietvaros
īstenota cilvēka relatīvās patstāvības atzišana un ak-
tivitātes doma — pretstats bezdarbībai un fatālismam,
aicinājums cīņā par to laiku, «Kas nāk tik vedams»
(1, 432).

Runa, protams, ir ne tikai par Raiņa dzeju vien, bet
par visas cilvēces dižgaru risinātām problēmām. Un
tādā sakarā, meklējot paralēles pasaules literatūrā, no-
kļūstam, piemēram, pie V. Šekspīra, kas arī stipri daudz
kavējies pārdomās par laiku. «Neatzīdams bez ierunām

ne dievišķīgās providences varu pār ļaudīm, ne cilvēka gribas visvarenību, Šekspīrs meklēja lietu gaitā likumsakarību . . ., par tādu viņam kļuva Laiks.»²

Tiktāl kopīgais. Bet ir arī atšķirīgais. Lielais streifordietis, kapitālisma attīstības agrīnā posmā dzīvodams, savas vēstures pieredzes iespēju robežās paceļas gan līdz Hamleta atziņai, ka laiks «izgāzies no eņģēm», bet arī līdz rezignācijai, ka nav spēka to iecelt pareizi. Rainis, uz zinātniskā sociālisma pasaules uzskata balstoties, šo iespēju zina. To īsteno ne tikai lieli varoņi nerimtigās cīņās uz barikādēm, bet arī vienkāršais cilvēks miera dienās.

Dzejnieka paša vārdiem runājot: *Strādāsim, ko prasa dienas darbs: / Dienas darbi laikam ceļu klāj* (1, 441).

L. VILKASTE

KĀ RODAS VALODAS «RAUPJUMS»

Andrejs Balodis recenzijā par Harija Gāliņa pirmo dzejoļu krājumu «Ar vētru krastā dzintars nāks» atzīmē viņa daiļdarbu «raupjo izteiksmi»: H. Gāliņš «izteiksmē nemeklē maigus vārdus un gleznainus izskaistinājumus, bet ir tikpat r a u p j š (retinājums mans — L. V.) kā viņa tēlojamie ļaudis un daba ap tiem»¹. Šajā pašā recenzijā lasāma kritiska piezīme, ka H. Gāliņa dzejoļu krājumā ir «nevajadzīgi prozaismi», ka, «apzinīgi pievērsoties raupjajai izteiksmei, H. Gāliņš dažkārt iekrīt pārspīlējumos» un ka dzejniekam jācenšas atbrīvoties

² Гинзбург Ю. Советские шекспироведы о трагическом у Шекспира. Шекспировские чтения 1977. М., 1980, с. 176.

¹ Balodis A. Ar vētru krastā dzintars nāks. — Karogs, 1959, № 7, 146. lpp.

no nevajadzīga «raupjuma»². Izteiksmes «raupjums» nav grūti uztverams arī turpmākajos rakstnieka darbos.

Nojēgums par valodas «raupjumu», protams, nav stingri valodniecisks. Cik nojaušams pēc A. Baloža recenzijas konteksta, runa ir par tādas leksikas izmantojumu, kurai piemīt tā sauktā pazeminātā stila īpašības.

H. Gāliņa vēstulē I. Sokolovai deklarēti viņa uzskati daiļliteratūras valodas jautājumos: «...tiklīdz es kādu vārdu saklausu tautas mutē, kaut vai krogā un tirgū, vai arī to atrodu kādā nebūt vārdnīcā..., tā man ir tiesības to lietot savā daiļradē. Organiski ienīstu nofrizēto, literāro valodu.»³

Atstāsim diskusiju par šādu uzskatu korektumu citai reizei un pievērsīsimies tieši tiem leksiskās izteiksmes līdzekļiem, kas, domājams, rada par «raupjumu» nosaukto valodisko efektu. Šajā nolūkā izanalizēta leksika H. Gāliņa darbu «Akmens dzirkstis», «Jāsēj rudzi», «Laivas lellis» fragmentos. Analizēto tekstu apjoms ir 24 750 vārdlietojumu.

Aplūkotajos fragmentos izdalās vārdi vai to nozīmes, kas latviešu valodas vārdnīcās kvalificēti par sarunvalodas vārdiem, vienkāršrunas vārdiem, apvidvārdiem, vecvārdiem.⁴ Kopumā šo vārdu (vārdu nozīmju) grupu dēvēsim par subliterāro leksiku, kas neietilpst literārās valodas vārdu krājumā, bet it kā piekļaujas tam un veic īpašus, nereti negatīvi ekspresīvus, uzdevumus literārās valodas, it īpaši daiļdarbu, tekstos. Jādomā, ka «raupjums» rodas tieši no šādas ekspresivitātes.

² Turpat, 147. lpp.

³ Sokolova I. Iepazīsimies ar H. Gāliņu. — Karogs, 1978, № 3, 135. lpp.

⁴ Vārdu stilistiskajai kvalificēšanai izmantota Latviešu literārās valodas vārdnīca, 1.—4. sēj. R., 1972—1980, kā arī Latviešu—krievu vārdnīca, 3. izd. R., 1974.

Pašreizējā valodas vārdu krājuma izpētes stāvoklī sublīterārās leksikas slāni nevar uzlūkot par pilnīgi precīzi noskaidrotu un norobežotu nedz pēc sastāva, nedz funkcijām, tomēr nojēgums par to palīdz analizēt tendenci izmantot ārpuslīterārās valodas vārdus mūsdienu daiļliteratūrā. H. Gāliņa un arī citu autoru darbos ir centieni iesaistīt tekstos sublīterāro leksiku ar vairāk vai mazāk negatīvu ekspresiju — tā sauktos pazeminātā stila vārdus⁵.

Analizētajos H. Gāliņa daiļdarbu tekstos sublīterāro vārdlietojumu ir aptuveni 2,57% no visa vārdlietojumu skaita, tātad jau šāds procentuāli neliels daudzums tekstā spēj radīt zināmu ekspresijas efektu.

Vispirms aplūkosim sarunvalodas un vienkāršrunas vārdus, kuriem negatīva ekspresija ir visai raksturīga īpatnība.

Samērā maza negatīvā ekspresija ir vārdiem vai kādām to nozīmēm ar s a r u n v a l o d a s stilistisko nokrāsu — *aizjost, ākstīties, āzēties, bļaut, brunči, čīgāt, knīpa, kontra, lūrēt, mukt, onkulis, piesieties, puika, rakaris, skabūzis, sievišķis, skuķis, šerps, šmulis, tērgas, vizdegunīgs* u. tml. Šādu vārdlietojumu aplūkotajos tekstos ir 400 jeb 1,62% no visiem analizētajiem vārdlietojumiem. Daži piemēri kontekstā⁶: *Sandra jau gribēja sacīt «aiziesim», taču laikā apķērās. (L, 52) . . reiz patēvs pamatīgā dūšā sāka grābstīties. . (L, 44) Tik muļķi mēs neesam, lai savējos iegāztu. (L, 19) Saimniece iecirta rokas sānos un sāka šo svētīt. . (L, 13) Rīta rasā kājām basām Večuks ierauj, cik tik var. (A, 79) Kāri likāmies klāt aitu taukos ceptiem*

⁵ Par pazeminātā stila vārdiem sk. *Rozenbergs J.* Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976, 98.—105. lpp. Par vārdu krājuma leksikostilistisko diferenciaciju sk. *Laua A.* Latviešu leksikoloģija, 2. izd. R., 1981, 67.—99. lpp.

⁶ Iekavās dots avota nosaukuma saīsinājums un lappuse.

kartupeļiem.. (L, 40) No malas noteikti nodomāja, ka esmu pillā.. (J, 49) Nevienam sievišķim zemes virsū takšu nekad vēl nav bijis tik daudz darba kā tieši nāvei. (L, 28) Sievišķi šķendējās vienā laidā, ka pat atpūsties nevarot dabūt! (L, 50) Pāris reižu viņa viena pati nolasīja mūsu gabalu ātrāk nekā divi pilsētas skuķi savu strēķi mums tepat kaimiņos. (J, 43) Tāds liels lamzaks, bet tikai par sešām klasēm aizsteidzies tev priekšā. (J, 40)

Vienkāršrunas stilistiskā nokrāsa parādās 110 vārdlietojumos (0,44%). Sai stilistiskajai nokrāsai raksturīgs krass negativisms, atklāta rupjība: *bāba, nokniebt* 'nošaut', *gāzt* 'sist', *sarities* 'saēsties' u. tml. Vienkāršrunas leksikā mēdz īpaši izdalīt divas ekspre-sīvi visai iedarbīgas vārdu grupas: barbarismus un žargonismus⁷. Barbarismi ar vienkāršrunas stilistisko nokrāsu analizētajos tekstos konstatēti 48 gadījumos (0,19%), žargonismi — 19 gadījumos (0,08%). Daži piemēri no vienkāršrunas vārdu (nozīmju) izmantojuma: *..sliktākā gadījumā nokniebs tāpat prieka pēc, ka tavs purns nav iepatīcies.. (J, 15) Maz ticams, ka abi jauniņie iznīcinātāji nedzirdēja bābiešu tērgas.. (J, 7) ..māšelei ar veļu galīgi trubā.. (J, 13) ..ka nesanāk šmuce.. (L, 30) ..iemācijies runāt par pirmo zorti. (L, 31) ..ko šī man klēbējas klāt. (J, 9) ..biju tikai mēreni uz-tankojies.. (J, 6) ..ostā strādāja čomi.. (J, 13) ..šerpā vecene šai verdošu ūdens ķipiti acīs.. (L, 28) Es gan domāju, ka par tādu mēslu kā čības viņa man nekā nav parādā.. (J, 40)*

Acīmredzot tieši sarunvalodas un vienkāršrunas vārdi ir galvenais cēlonis «raupjajai izteiksmei» H. Gāliņa daiļdarbos.

⁷ Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika, 100. lpp.

Daudz neskaidrākas ekspresīvās funkcijas no valodas «raupjuma» viedokļa ir apvidvārdiem un vecvārdiem⁸. Parasti tie rada novada vai laikmeta kolorītu, nereti kontekstā iegūst pozitīvu poētisku nokrāsu. Zināma estētiska iedarbība var būt šādu leksikas vienību neparastumam vai nesaprotamībai. Tomēr dažos gadījumos tie izraisa negatīvu ekspresiju: apvidvārdi ar savu attālinājumu no literārās valodas augstās kultūras pakāpes un vecvārdi kā iepriekšēja laikposma mantojums (vecvārdu lietojums dažkārt norāda, ka literārais tēls nav ticis līdzī valodas un arī dzīves attīstībai). Šķiet, ka dažādiem cilvēkiem atkarā no viņu valodas izjūtas apvidvārdu un vecvārdu ekspresijas uztverums var atšķirties.

Kamēr vēl nav pilnīgi precīzi noskaidrota apvidvārdu un vecvārdu ekspresivitāte, ir lietderīgi tos kaut vai reģistrēt sublīterārās leksikas vērojumos, neizvirzot noteiktus šīs leksikas vērtējumus, it īpaši no negatīvas ekspresijas viedokļa. Aplūkotajos H. Gāliņa tekstos ir 66 apvidvārdu lietojumi (0,27%): *alpa, ikasts, ils, olnica, pampalis, saksenis, sāmenis, tupenis, zvejs* u. tml. — *Skauj kailos kokus rudens vēja alpās.* (Ā, 78) *Gāja pēc ūdens uz ikastu.* (J, 22) *Rolandu nebija paņēmusi mares dzelme..* (L, 18) *..šalca mežs mērenā saksenī.* (L, 10) Vecvārdi — *cerēties, drašēt, jebšu, jumprava, mārciņa, pusgrauds, traktieris* u. tml. lietoti 0,24% gadījumu.

Lai vērotu leksiskos faktoros, kas veido rakstnieka individuālā stila īpatnības, svarīgi ir ne tikai konstatēt vārdu grupas un to apjomu, bet arī vārdu izvietojumu tekstā. Sublīterārās leksikas sablīvējums tikai dažās daiļdarba vietās vēl nenosaka tā valodas vispārējās

⁸ Par apvidvārdu un vecvārdu funkcijām sk.: *Veidmāne R.* Izteikt neizsakāmo. R., 1977, 111.—119. lpp.

īpatnības. (Atcerēsimies, piemēram, Pilādziša epizodes R. Ezeras stāstā «Nakts bez mēnesnīcas». Tajās izmantotie sarunvalodas un vienkāršrunas vārdi gan raksturo Pilādzi, bet neizraisa stilistisku efektu, kas aptvertu stāsta valodu kopumā.) Acīmredzot teksta vai rakstnieka valodas leksiski stilistisko savdabību nosaka atiecīgo grupu vārdu izvietojums, to pastāvīgā atkārtotāšanās.

Lai konstatētu «raupjo» sarunvalodas un vienkāršrunas vārdu izvietojumu H. Gāliņa darbos, aplūkojamie teksti tika sadalīti pa izlasēm 25 vārdlietojumu apjomā un katrā no tām saskaitīti sublīterārās leksikas vārdi. Kopā aplūkotas 990 šādas izlases.

Iegūtie dati (tos visus šeit publicēt neļauj raksta apjoms) liecina, ka abu leksikas grupu vārdi H. Gāliņa tekstos izkliedēti samērā vienmērīgi — aptuveni ik pēc 30...50 vārdlietojumiem lasītājs atrod kādu sarunvalodas vai vienkāršrunas vārdu. Tas nozīmē, ka šo vārdu ekspresija tekstos izjūtama viscaur un var būt cēlonis spriedumam par H. Gāliņa individuālā valodas stila «raupjumu».

Rakstā parādītais sublīterārās leksikas aplūkojums var būt rosinošs turpmākām pārdomām un diskusijām par mūsdienu daiļliteratūras valodas īpatnībām, kā arī noderēt par ierosmi tālākiem faktu materiāla apkopojumiem, kas nepieciešami, lai vērtētu šīs īpatnības kā lingvistiskā, tā estētiskā skatījumā.

AVOTI UN TO SAISINĀJUMI

- A — Akmens dzirkstis. R., 1967, 96 lpp.
- J — Jāsēj rudzi. R., 1976, 50 lpp.
- L — Laivas lellis. R., 1978, 56 lpp.

IESKATS LATVIEŠU VALODNIECIBAS VĒSTURĒ

M. BRENCE

JURIS ALUNĀNS¹ (1832—1864) — LATVIEŠU VALODAS KOPEJS UN BAGĀTINĀTĀJS

1982. gada 13. (1.) maijā apritēja 150 gadu, kopš Jaunkalsnavā dzimis latviešu tautas atmodas laikmeta sabiedriskais darbinieks Juris Alunāns. Viņš tiek uzskatīts par Tērbatā (savā studiju laikā) un vēlāk Pēterpilī («Pēterburgas Avīžu» laikā) K. Valdemāra noorganizētā latviešu pulciņa pašu spilgtāko ideologu. Savā neilgajā, tikai 32 gadus garajā mūžā (miris 1864. g. 18. (6.) aprīlī) viņš paspējis ieiet latviešu kultūras vēsturē gan kā dzejnieks, kas ar savām «Dziesmiņām» (1. izdevums 1856. g.) licis pamatus latviešu mākslas dzejai, gan kā latviešu valodas kopējs. Juris Alunāns kā dzejnieks un tulkotājs nav šķirams no Jura Alunāna kā pirmā latviešu valodnieka; to apliecina «Dziesmiņu» ievadā paša autora teiktie vārdi: «Šīs dziesmiņas pārtulkojot, man bij šādas domas: es gribēju rādīt, cik latviešu valoda spēcīga un jauka, un tad es arī dzinos latviešu valodu cik paspēdams no svešiem grabažiem iztīrīt.»² Turklāt «Dziesmiņām» pievienots arī valodnieciskais raksts: «Kāds vārds par latviešu valodu».

¹ Vecajā rakstījumā «Allunan» -ll- apzīmēja tikai iepriekšējā A-īsumu; bez kvantitātes apzīmējuma atstātais -u- īstenībā ir garš (Alunāns). Šajā rakstā uzvārds rakstīts tradicionālajā formā. — Red.

² Alunāns J. Dziesmiņas, latviešu valodai pārtulkotas (1856). R., 1981, 7. lpp.

Sai īsajā J. Alunāna atcerei veltītajā rakstā pieminēsim viņu kā latviešu valodas kopēju un bagātinātāju ar jaunvārdiem.

Kaut gan J. Alunāns, visvairāk gan laikam K. Valdemāra pulciņa ietekmē, jau pēc viena semestra Tērbatas universitātes Filoloģijas fakultātē 1856. gada augustā pārgāja uz tautsaimniecības studijām, kuras 1861. g. aprīlī arī beidza, un kaut gan viņš savā laikā ir rakstījis gan par tautsaimnieciskiem, gan dažādiem populārzinātniskiem jautājumiem (laikrakstos «Mājas Viesis» un «Pēterburgas Avīzes», savā paša no 1859. līdz 1860. g. iznākušajā rakstu krājumā «Sēta, daba, pasaule»), dziļākajā būtībā viņš tomēr bija un palika filologs. Paliekama vērtībā ir viņa valodnieciskajiem darbiem: jau minētajam rakstam «Kāds vārds par latviešu valodu», arī 1857. gadā «Mājas Viesī» publicētajiem rakstiem «Īsa pamācīšana, kā tautu vārdi pa latviski jāraksta» un «Par jauniem latviešu valodā taisāmiem vārdiem», kā arī 1862. gadā «Pēterburgas Avīzēs» ievietotajam rakstam «Par latviešu valodu». Visos minētajos rakstos apskatīti galvenokārt latviešu valodas vārd darināšanas jautājumi, un te J. Alunānu patiešām var uzskatīt par celmlauzi. Turklāt skarts arī ortogrāfijas jautājums (rakstā «Kāds vārds par latviešu valodu», kur dots paša autora ortogrāfijas projekta paraugs). Ne tik labi J. Alunānam ir veicies vārdu etimoloģijas novadā, kur laikam nepilnīgās filoloģiskās izglītības dēļ viņš viegli pakļāvijs tā saucamajai tautas etimoloģijai, piemēram, rakstā «Leiši» (Mājas Viesis, 1858. g.). Kultūrvēsturiska nozīme ir viņa rakstam «Latviešu valoda» (Mājas Viesis, 1858. g.), kas ir pret-raksts tālaika presē izteiktajām domām, ka latviešu valodai jāizmirst.

Jauni laiki, kas nāca ar jauniem jēdzieniem, un latviešu tautas nākotne, kuras labā J. Alunāns tā pūlējās

visu savu īso mūžu, prasīt prasīja pēc jauniem vārdiem. Un viņš ne tikai pats centās tos radīt un dot, bet pamācīja arī citus, kā vārdi pareizi «jātaisa», pievienojot dažādas izskaņas («piegalināšanas»). Dažkārt tika meklēta ierosme latviešu valodai tuvu radniecīgajā lietuviešu valodā. Šai sakarā ļoti nozīmīga ir kāda J. Alunāna dota parindes piezīme viņa populārzinātniskajam rakstam «Valoda un mūzika dabā» (Sēta, daba, pasaule, 1. grām.): «Kareivis (Held)³ pa latviski apzīmē dūšīgu vīru, kas varenus, lielus un slavējamus darbus pastrādā. Vai nebūtu labi, ka latvieši ir citus vārdus vēl no leišu valodas uzņemt?» Savos dažāda satura rakstos viņš patiešām mēģinājis ieviest ne vienu vien lietuviešu vārdu.

Doma par noderīgu vārdu auglīgu aizgūšanu no lietuviešu valodas acīmredzot ir pamatā arī 1912. gadā atrastajam J. Alunāna vāciski latviskajam vārdu sarakstam. Tikai tad, gandrīz 50 gadu pēc autora nāves, par šo iespēšanai pilnīgi nesagatavoto vārdnīcas manuskriptu uzzināja plašāka latviešu sabiedrība, un tas tūlīt guva valodnieku novērtējumu. Jau K. Mīlenbahs žurnālā «Druva» ievietotajā apcerējumā «Par kādu Jura Alunāna vēl neiespiestu rakstu» (1912, № 7) ir pārsteigts par tajā sastopamo pārmērīgi lielo lituānismu daudzumu, kas atrodami pat tur, «kur latviešu valodā nekāda trūkuma nav». Viņš vēl nenojauta, ka īstenībā lietuviešu valodas ietekmē radusies itin visa aplūkotā vāciski—latviskā vārdnīciņa. To nenojauta arī vēlāka laika valodnieki E. Blese un D. Zemzare.

Šī raksta autore, strādājot ar latviešu valodas lituānismiem, ir īpaši pievērsusies šiem vēlāk par «viedamajiem» nosauktajiem vārdiem, kā arī tai pašā manus-

³ Tagadējā latviešu literārajā valodā šis vārds nostiprinājies ar citu nozīmi: 'zemākās dienesta pakāpes karavīrs'.

kriptu burtnīcā⁴ tālāk ievietotajiem augu un dzīvnieku nosaukumiem un konstatējusi, ka abiem vārdu krājumiem ir pamatā F. Neselmaņa (Nesselmann) «Wörterbuch der Littauischen Sprache», kas izdota Karaļaučos 1851. gadā. Turklāt izmantotas arī citas tā laika lietuviešu vārdnīcas. Savos vārdu krājumos J. Alunāns ar lietuviešu valodas vārdiem ir rīkojies dažādi: pārņēmis tos negrozītus, pārcēlis saskaņā ar latviešu valodas skaņu likumiem vai kā citādi pārveidojis, kā arī burtiski tulkojis latviešu valodā. No F. Neselmaņa vārdnīcas ņemti pat tādi vārdi, kam atbilstošus vārdus var atrast arī latviešu valodā resp. tās izloksnēs, dažkārt gan ar citādām nozīmēm.

Dzīvnieku un augu nosaukumu krājums latviešu kultūras dzīvi nekādi nav ietekmējis, bet tā vāciski—latviskā vārdnīciņa, ko vēlāk sāka saukt par «viedamajiem vārdiem» (K. Mīlenbahs šo nosaukumu nelietoja), ir devusi latviešu literārajai valodai rindu vārdu, bez kuriem tagad nemaz nevarētu iztikt. Tikai nedaudzi no tiem rakstos lietoti jau J. Alunāna dzīves laikā (piem., *veikals* no liet. *veikalas*), turpretim liela daļa šo vārdu latviešu literārajā valodā ieviesās tikai pēc viņa nāves un kādreiz daļēji tika uzskatīti par A. Kronvalda dotiem. Jau K. Mīlenbaha dzīves laikā latviešu rakstu valodā bija ieviesušies un pilnīgi nostiprinājušies tādi vārdi kā *atkārtot* (no liet. *atkartoti*), *austuve* (no liet. *austuvē*), *burt(i)nieks* (no liet. *burtininkas*), *desinieks* (liet. *dešrininkas* ietekmē), *eja* 'Gang' (no liet. *ēja*), *izdzimums* 'Mißgeburt' (no liet. *išsigimimas*), *namdaris* 'Zimmermann' (no liet. *namudaris*), *saeima* (pašam J. Alunānam gan *saeims*: no liet. *saimas*), *valdons* (no liet. *valdonas*), *vienība* (no liet. *vienybē*), *vienvaldība* 'Monarchie' (liet. *vienvaldystē* ietekmē) un vēl daži citi.

⁴ Tā ir saglabājusies vēl mūsu dienās.

Toreiz un arī vēlāk tos uzskatīja par paša J. Alunāna pilnīgi patstāvīgiem darinājumiem, tik labi tie atbilst latviešu valodas skaņu grupēšanas, kā arī vārddarināšanas likumiem.

Visus šai īsajā J. Alunāna atcerei veltītajā rakstā pieminētos, kā arī citus viņa darbus var izlasīt gan no 1929. līdz 1933. gadam iznākušajos triju sējumu «Jura Alunāna Kopotos rakstos», gan 1956. gadā izdotajā izlasē. Manuskriptā palikušo vāciski latvisko vārdu krājumu ar virsrakstu «Viedamo vārdu saraksts» ap 1914. gadu pirmoreiz publicēja literatūrvēsturnieks R. Klaustiņš savas J. Alunāna «Rakstu» izlases otrajā daļā. Otrreiz, ar to pašu virsrakstu, tas iespiests 1933. gadā Kopotos rakstos 3. sēj. 115.—140. lpp. valodnieka prof. E. Bleses redakcijā⁵. Viņš rediģējis arī Kopoto rakstu 3. sējumā no 141. līdz 148. lpp. ievietoto «Dzīvnieku un augu nosaukumu krājumu». Visos minētajos J. Alunāna atstāto vārdu krājumu izdevumos ir diezgan daudz kļūdu, arī E. Bleses rediģētajos. Ipaši jāiebilst pret ortogrāfiju. Proti, R. Klaustiņš «Viedamo vārdu sarakstu» izdevis nevis J. Alunāna laika, bet gan sava laika vecajā ortogrāfijā. Ir atmests *h* pēc *o* burta, ar ko senākajā vecajā ortogrāfijā, galvenokārt saknes zilbēs, apzīmēja divskani *uo*. Divskaņa *uo* apzīmējums gājis zudumā arī E. Blesem, «Viedamo vārdu saraksta» un «Dzīvnieku un augu nosaukumu krājuma» latvisko daļu

⁵ J. Alunāna Kopoto rakstu 3. sējumā publicētajā rakstā «Jura Alunāna loma mūsu literāriskās valodas izveidošanā» E. Blese (22. lpp.) dod arī nosaukuma «viedamie vārdi» skaidrojumu: tie ir paredzamie, iespējamie vārdi, kas vēl pārbaudāmi un tāpēc netika publicēti. Nav skaidrs, kādēļ E. Blese šo J. Alunāna vārdu krājumam patiešām tik ļoti atbilstošo nosaukumu piemin kā paša J. Alunāna dotu, jo oriģinālā tā saucamais «Viedamo vārdu saraksts» ir bez jebkāda virsraksta. Arī K. Milenbahs 1912. gadā atrasto J. Alunāna vārdu krājumu par «viedamajiem vārdiem» nesauc.

pārceļot nevis valodnieciskajos rakstos pieņemtajā transkripcijā, bet parastajā jaunajā ortogrāfijā. Tomēr J. Alunāna vārdnīcu publicējumos *uo* apzīmējums būtu bijis īpaši svarīgs — daudzo svešo vārdu dēļ, kam atbilstošus vārdus var atrast tikai lietuviešu valodā. Sarežģījumi radušies tad, kad, atmetot *h* pēc *o*, latviskotais vārds ir sakritis ar dažkārt blakus doto lietuviešu vārdu, piemēram: «Anger, Dorfanger, peewahrte, kohwe (kove)», kur iekavās bez norādes dots liet. *kovė* — tā, kā tas iespiests F. Neselmaņa vārdnīcā; R. Klaustiņam: «— peewehte (sic! — M. B.), kowe», E. Blesem: «— pievārte, kove [Al. kohwe (kowė)]».

Kaut gan vairākums «viedamo vārdu» ir latviešu valodai pārāk sveši, lai būtu noderīgi tās leksikas bagātināšanai, šis J. Alunāna atstātais vārdu krājums tomēr nav pilnām izmantots. Jau K. Milenbahs un vēlāk jo sevišķi E. Blese te vēl ir atraduši vārdus, kurus, pēc viņu domām, derētu ieviest. Un laika gaitā viens otrs no tiem patiešām ir latviešu valodā pilnīgi iesakņojies, piemēram, K. Milenbaha savā laikā ieteiktais *krava* 'Ladung, Fracht' (latv. izloksnēs tam ir cita nozīme). Tātad «Viedamo vārdu saraksts» (un varbūt arī «Dzīvnieku un augu nosaukumu krājums»?) ir ne tikai saglabājams latviešu kultūrvēstures piemineklis. Un vai arī pašam Jurim Alunānam viņa publicēšanai nesagatavotās vārdnīcas nebija kā krātuves, no kurām arvien var paņemt to, kas kādā brīdī izrādītos derīgs? Tās taču bija domātas nākotnei, tāpat kā viss cits viņa nugarajā mūžā.

J. Alunāns ar saviem rakstiem par latviešu valodu, ar tajos ietvertajiem norādījumiem par vārdu pareizu atvasināšanu un it īpaši ar saviem jaunvārdiem ir ne mazumu devis latviešu literārās un zinātniskās valodas attīstībai. Ja latviešu valoda patiesi skan «spēcīga un jauka», tad tas ir arī dzejnieka un valodnieka J. Alunāna nopelns.

A. OZOLA DEVUMS LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS TEORIJAI UN PRAKSEI

A. Ozola septiņdesmitās dzimšanas dienas atcerē, pārskatot viņa daudzpusīgo devumu latviešu filoloģijā, īpaši folkloristikā un valodniecībā, nozīmīga vieta ierādāma A. Ozola aktīvai līdzdalībai latviešu valodas kultūras teorijas un prakses jautājumu marksistiskas interpretācijas iedibināšanā un risināšanā.

Pirmie A. Ozola publicējumi valodniecības jomā aizsākas pēc padomju varas atjaunošanas Latvijā 1940. gadā. Tajos A. Ozols pievēršas aktuāliem valodas kultūras jautājumiem. Laikrakstā «Jaunais Komunārs» 1940. gada 22. novembrī ievietots A. Ozola raksts «Par latviešu valodas izkopšanu» (tās ir piezīmes pie R. Zaķa paskaidrojuma «Padomju Latvijas» 1940. gada 84. numurā). Jau pirmajā publicējumā redzam visai A. Ozola filologa darbībai raksturīgo — skaidru problēmas izvirzījumu, loģisku risinājumu un pārdomātu argumentāciju. Pieminētajā rakstā A. Ozols apcer homonīmiju un sinonīmiju, to savstarpējās attiecības valodas bagātināšanā un secina: «Buržuāziskajai valdībai nav rūpējis gādāt par valodas kultūras izkopšanu, jo tā nav sagādājusi iespēju izdot veselu rindu nepieciešamu vārdnīcu, bez kurām gara darbinieki nevar iztikt kulturālā valstī.» Ar otru rakstu «Kļūdas un grūtības svešvārdu rakstībā» (Jaunais Komunārs, 1940, 25. dec.) A. Ozols aizsāk risināt latviešu valodas praksei ļoti vajadzīgo, bet līdz tam teorētiski nepietiekami apcerēto jautājumu par svešvārdu atveides principiem latviešu valodā. No jauna pie šī jautājumu kompleksa A. Ozols var atgriezties tikai piecdesmitajos gados. Atgādināsim dažus autora apsvērumus, kas vēl pēc vairāk nekā

40 gadiem nav zaudējuši aktualitāti: «Būtu labi, ja te varētu ko unificēt...»; «...arī valodas izkopšana nestāv ārpus dialektiskā procesa. Viss zinātniski pamatotais jaunais jāatzīst par progresīvu, turpretim vecu, aprastu, tradicionālu, bet zinātniski nepamatojamu formu sargāšana par reakcionāru parādību»; «Jaunas formas vai rakstības paņēmieni veidosies un tiks veidoti joprojām». Trešais raksts «Par valodas kultūru» (Jaunais Komunārs, 1941, 12. martā) ir polemisks. Tajā A. Ozols diskutē ar J. Loju un aizstāv domu, ka pareizrakstības noteikumiem jāmeklē pamati pašas latviešu valodas likumos. Valodas sistēma un attīstība šajā sistēmā kā valodas parādību zinātniskas izpratnes pamats — tāds ir jaunā filologa pieteikums toreiz vēl tikai attīstības pašos pirmsākumos esošajā latviešu padomju valodniecībā.

Nav nejaušība, ka valodas kultūras un pareizrakstības jautājumi uzmanības centrā izvirzās tieši 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā, kad latviešu valodniecībā ne bez grūtībām un pretrunām sāk nostiprināties padomju valodniecības marksistiskie principi.

Ar šiem vārdiem beidzas Jūlija Kārklīņa dienu pirms viņa nāves aizsāktā apcere par A. Ozola devumu latviešu valodas kultūrai. Diemžēl autors, kurš bija labākais A. Ozola biogrāfs un viņa lingvistiskā mantojuma un arhīva pārzinātājs, darbu nepaspēja uzrakstīt līdz galam. Tagad tas jāturpina mums.

Sis raksts pabeigts, daļēji izmantojot atziņas, kas izteiktas J. Kārklīņa dotajā A. Ozola valodniecisko darbu apskatā grāmatā «A. Ozols. Raksti valodniecībā» (R., 1967). — A. B.

Viens no pirmajiem latviešu valodniecībā A. Ozols devis valodas prakses un valodas kultūras jēdzienu definīcijas, piemērojot tās mūsdienu apstākļiem: «Valodas prakse ir tautas masu valoda visos tās izpausmes

veidos sazināšanās, domu apmaiņas procesā»¹ un «Valodas kultūra ir vērsšanās, balstoties uz literārās valodas normām, pret valodas (pareizrakstības un pareizrūnas) un stila kļūdām»².

A. Ozols, aplūkodams latviešu valodas kopšanas jauktājumus un veidodams latviešu valodas mācību grāmatu, saskatīja nepieciešamību izprast valodas normalizācijas principus un kritērijus. Viņš redzēja nesaskaņu starp valodnieku izvirzītajiem normalizācijas principiem un valodas praktiskā lietojuma attīstību, vēroja valodas funkcionēšanas faktus un veidoja savu valodas normas un valodas kultūras koncepciju. Šīs koncepcijas pamatā bija atziņa, ka literārās valodas normas jāveido saskaņā ar sava laika valodas attīstības iekšējiem likumiem, bet nedrīkst izvirzīt agrākos laikos konstatētās valodas attīstības iekšējos likumus par negrozāmu normu visiem laikiem. A. Ozols, izprazdam literāro valodu kā vēsturisku kategoriju, atzina par likumsakarīgu arī tās attīstību un līdz ar to arī normu pārmaiņas, turklāt uzsvērdams arī visjaunākajā laikā joprojām spēkā esošo atzinumu par pakāpeniskām normu pārmaiņām un valodas variantu eksistenci: «Visos tais gadījumos, kuros valodā notiek svārstības, vecajam atmiršot un jaunajam topot uz valodas iekšējo attīstības likumu pamata, kādu laiku jāpieļauj jaunā elementa eksistence paralēli vecajam elementam valodā, jāsanccionē paralēlformas.»³

Ja jaunā parādība nobriedusi, ieguvusi neapšaubāmu izplatību un pārsvaru, nepieciešama normu revīzija. Referātā par literārās valodas normu problēmu 1951. gadā A. Ozols izvirzīja savus literārās valodas norma-

¹ Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 118. lpp.

² Turpat, 116. lpp.

³ Turpat, 42. lpp.

lizācijas principus: «1) rakstības un izrunas saskaņas princips patskaņu īsuma un garumā izteiksmē, 2) sarunvalodas un literārās valodas masu parādību legalitātes princips, akceptējot ieviesušās leksiskās formas un frazeoloģiskos izteicienus, 3) gramatiskās sistēmas saglabāšanas princips, akceptējot pastāvošajām normām neatbilstošās, bet ieviesušās formas un izteicienus, 4) gramatisko regulu un literārās valodas normu vienkāršošanas princips, ieviešot vienvēdību pareizrūnas un pareizrakstības svārstību robežās, 5) loģiskais princips, ieviešot diferencētu izteiksmi iespējamu pārrakstīšanai.»⁴

Balstoties uz šiem principiem, A. Ozols vispirms pievērsās pareizrūnas un pareizrakstības problēmu risināšanai, jo te viņš saskatīja vislielāko neatbilstību starp rakstību un izrunu, it īpaši svešvārdos. Tā A. Ozola un viņa skolnieka un domubiedra H. Bendika aktīvā sadarbībā, pētījot literārās valodas praksi, tapa jauna svešvārdu pareizrūnas un pareizrakstības norma, kas iespēju robežās saskaņoja teorētiskos principus ar reālo valodas praksi un noteica jaunu svešvārdu izrunas un rakstības normu. Šī norma nostiprināta LPSR Ministru Padomes 1957. gada 26. decembra lēmumā un atspoguļota H. Bendika sastādītajā «Svešvārdu pareizrakstības vārdnīcā» (R., 1958). Šie principi pamatos valodas praksē saglabājušies joprojām, un tos atspoguļo arī jaunā, 1981. gadā iznākusi «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca».

Taču A. Ozols uzsvēris arī, ka «pareizrūnas un pareizrakstības normas nav identificējamās. Ne katrreiz pareizi lasāms tā, kā pareizi rakstīts.»⁵ Te vēl mūsu

⁴ Ozols A. Raksti valodniecībā, 42.—43. lpp.

⁵ Ozols A. Par latviešu literārās valodas pareizrūnas normām. — Raksti valodniecībā, 141. lpp.

valodniekiem veicams liels darbs, lai noskaidrotu latviešu literārās valodas pareizrūnas stāvokli un tendences un dotu iespējami objektīvus ieteikumus pareizai vārdu izrunai patlaban autoru kolektīva gatavojamajā «Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā». Sai jautājumā, kā arī daudzos citos A. Ozols aizsāka problemātikas izvirzīšanu, bet tā jāpabeidz viņa darba turpinātājiem.

CITVALODU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE LATVIEŠU VALODĀ

J. SIKSTULIS

ARĀBU VALODAS GARO PATSKAŅU ATVEIDOŠANA LATVIEŠU VALODĀ

Viens no latviešu valodas kultūras aktuāliem un pagaidām līdz galam neatrisinātiem jautājumiem ir citvalodu īpašvārdu transkripcija latviešu valodā. Informācijas lavīna nes sev līdzī milzīgu daudzumu visdažādāko pasaules valodu vārdu. Starp tiem ir arī arābu valodas īpašvārdi, kuru īpatsvars pēdējā laikā ir strauji audzis. Reta ir tā diena, kad mūsu presē neparādās ziņojumi par notikumiem Tuvajos Austrumos. Tie parasti ir piesātināti gan ar mums jau pierastiem arābu īpašvārdiem: *Kaira, Tunisa, Beiruta, Libāna, Ēģipte, Bagdāde*, gan ar jauniem, vieglāk vai grūtāk lasāmiem, bet vienlīdz svešiem un neparastiem: *Mardžajuna, Etura, Etaifa, Ramallaha, Elbira, Basams Šakaa, Abu Jusefs, Hadads* un daudzi citi.¹

Arābu valodas īpašvārdi ir ciets-rieksts valodas prakses darbiniekiem. Līdz šim tos latviešu valodā atveidoja no citu valodu transkripcijām. Tādējādi kādai valodai pielāgotā arābu vārdu rakstība tiek izlaista caur latviešu valodas prizmu, un tas gan fonētiski, gan grafiski un gramatiski vēl vairāk to attālina no oriģināla. Tiešām neapskaužami grūts un apbrīnas cienīgs ir transkriptoru un redaktoru darbs: iepriekš zinot, ka viņu atveidotie arābu valodas vārdi būs tikai kādas

¹ Sajos piemēros saglabāta arābu īpašvārdu rakstība tādā formā, kādā tie parādījušies mūsu presē 1980.—1981. gadā.

starpniekvalodas kopija un ne visai precīzi atspoguļos šo vārdu izrunu oriģinālvalodā, viņi tomēr iekļauj latviešu valodas tekstā simtiem jaunu īpašvārdu. Pagaidām pārāgri būtu prasīt, lai mūsu transkriptori prastu visas tās oriģinālvalodas, no kurām atveido cittautu īpašvārdus, kaut arī šāda prasība mūsdienās jau tiek izvirzīta (12, 21. lpp.).² Tāpēc saprotama ir valodas prakses darbinieku ierosme un slavējama Latvijas PSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras institūta iniciatīva radīt pirmo Austrumu valodas (arābu) īpašvārdu atveidei veltītu biļetenu. Jāatzīst, ka tas ir grūts uzdevums. Šķēršļus rada jau pati arābu valoda, izvirzot risināšanai gandrīz visas savas problēmas. Lūk, tikai dažas no tām. 1. Konsonantiskā rakstība (tajā parasti ataino tikai līdzskaņus un garos patskaņus) bieži nedod iespēju pareizi izlasīt vārdu oriģināla avotos. Tad tas jāmeklē eiropiešu avotos. 2. Arābu valodas fonēmu krasā skaitliskā un kvalitatīvā neatbilstība latviešu valodas fonēmām rada dažu latviešu valodas fonēmu un attiecīgo burtu pārslodzi. Piemēram, lai atveidotu 17 no 28 arābu literārās valodas līdzskaņiem, esam spiesti izmantot tikai 7 latviešu valodas līdzskaņus. 3. Sarežģītā valodas situācija arābu vālstīs, kur dialekti un literārā valoda veido savdabīgu divvalodību un kopā ar Eiropas valodām, kam vēl joprojām ir stipras pozīcijas oficiālajā sfērā, rada dažādos vietējos avotos vairākus viena un tā paša vārda izrunas un rakstības variantus. Ir arī daudz grūtību, kas saistītas ar arābu īpašvārdu gramatizāciju latviešu valodā.

No otras puses, daži arābu īpašvārdu atveides jautājumi ir samērā viegli risināmi. Pie tādiem pieder konsekvēnta arābu valodas garo patskaņu atveidošana

² Numurs iekavās norāda darba kārtas numuru literatūras sarakstā (sk. raksta beigās).

ar attiecīgajiem latviešu valodas garajiem patskaņiem.

Arābu valodā, tāpat kā latviešu valodā, īsie un garie patskaņi ir fonoloģiski pretstatīti; tas nozīmē, ka citādi vienādiem arābu vārdiem atkarībā no patskaņu kvantitātes ir dažādas nozīmes. Piemēram, populāro arābu personvārdu *Hākims* un *Hakims* pamatā ir sugasvārdi ar nozīmi «valdnieks, tiesnesis» un «gudrais, ārsts»; *Hāmids* un *Hamids* — «(dieva) slavinātājs» un «slavējamais»; *Mādžids* un *Madžids* — «cēlais» un «slavenais, ievērojamais». Arī vietvārdu vidū ir daudz tādu nosaukumu, kas atveidotajās formās atšķiras viens no otra tikai ar patskaņu kvantitāti: *Gāriba* un *Gariba*; *Kāna* un *Kana*; *Kāra* un *Kara*. Skaidrs, ka tajās valodās, kur patskaņu garumu neapzīmē, šie vārdi veido homonīmus, piemēram, krievu valodā minētos sešus personvārdus atveido šādi: Хаким, Хамид, Маджид. Dažkārt oriģināla garais patskanis jāatzīmē arī tāpēc, lai atveidotajā vārdā izvairītos no diftonga, ja tāda nav attiecīgajā arābu formā: *Kāifi* (vārda *Kaifi* nav); *Saūda*, osta (no personvārda *Saūds*; ir arī osta ar nosaukumu *Sauda*); *Sāida*, siev. personvārds (ir arī pilsēta *Saida*). Vēl jāpiebilst, ka arābi savas valodas garos patskaņus izrunā vienmēr skaidri. Tie (ar nelieliem izņēmumiem) runā netiek reducēti par īsiem patskaņiem un reti maina savu kvalitāti.

No teiktā izriet šāds secinājums: ja gribam saglabāt īpašvārdu valodisko informāciju, kā arī izvairīties no nevajadzīgiem homonīmiem un pēc iespējas tuvāk atveidot oriģinālizrunu, tad garie un īsie patskaņi arābu īpašvārdos latviešu valodā noteikti jādiferencē.

Izņemot ļoti nedaudzus īpašvārdus, kuros garais patskanis ir latviešu valodai neierastā pozīcijā, šī principa ievērošana nevar sagādāt grūtības runātājam. Gluži otrādi, dažos arābu īpašvārdos, kas latviešu valodā ieviesušies jau sen, patskaņu garums radies spontāni.

Turklāt tas dažreiz atbilst garā patskaņa vietai arābu valodā: *Bagdāde, Lībija, Libāna, Omāna, Sahāra*. Ne-
daudzos vārdos garie patskaņi ieviesušies tur, kur to
nav oriģinālā: *Alžīra, Arābija, Jordānija, Omārs, Sa-
telarāba*.

Seit būtu vietā runāt par tradīciju arābu īpašvārdu
atveidē. Apspriežot arābu īpašvārdu atveides principus
latviešu valodā, radās arī šaubas, vai būtu lietderīgi
lauzt gadu desmitos izveidojušos tradīciju, t. i., tādu
tradīciju, kas attaisno arābu vārdu atveidošanu no
interskribēmām. Līdzīga doma izskanēja arī rakstā
«Par citvalodu vietvārdu latvisko ortogrāfisko atveidi»:
«Pārējo, t. i., neoperatīvo alfabētu (piemēram, arābu
alfabētu), un nealfabētisko rakstību (piemēram, ķīniešu
valodas) vietvārdi vismaz pagaidām atveidojami pēc
starpniekrakstījumiem (interskribēmām) internacionāli
pazīstamajās valodās — krievu, angļu, franču, vācu,
spāņu valodā.»³ M. Šūmanes recenzija par ģeogrāfijas
vārdnīcā «Pasaules zemes un tautas» (R., 1978) atvei-
dotajiem arābu vietvārdiem pārlicinoši parādīja, ka
no šādas «tradīcijas» pēc iespējas ātrāk jātiek vaļā.⁴

Cita lieta ir t. s. tradicionālie atveidojumi, kas jau
citās valodās parasti neatbilst oriģinālvalodai un šādā
formā iekļuvuši arī latviešu valodā. Piemēram, *Kaira* <
Cairo (arābu *Al-Kāhira*), *Ēģipte* < *Aigiptos* (arābu
Misr), *Sirija* < *Syria* (arābu *Sūrija*), *Maroka* < *Ma-
rocco* (arābu *Al-Magrib*), *Alžīrija* < *Alger* (arābu *Al-
Džazāir*), *Saladins* < *Saladin* (arābu *Salāh ad-Din*)
u. c. Minēto vārdu rakstība un izruna, protams, nebūtu

³ *Bendiks H., Augstkalne R.* Par citvalodu vietvārdu latvisko
ortogrāfisko atveidi. — Latviešu valodas kultūras jautājumi,
13. laid. R., 1977, 116. lpp.

⁴ *Šūmane M.* Pārdomas par ģeogrāfisko nosaukumu rakstību. —
Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 226.—
232. lpp.

maināma, jo citādi mēs sarautu to asociatīvās saites ar mums zināmiem objektiem un personām. Bet, ja runa ir par tādiem vārdiem, kurus iespējams tuvināt arābu valodas izrunai, mainot tikai vienu, retāk divu patskaņu garumu, tad diez vai šādā gadījumā ir vērts turēties pie «tradīciju brunčiem». Ieskatīsimies dažos vietvārdos, kurus bieži lieto presē: *Irāka, Tūnisija, Tūnisa, Beirūta, Rabāta, Ammāna, Bengāzī, Gīza, Medina, Sīnājs, Tāiṣa, Tūra, Rāmallāha, Bīra, Kumrāna* un personvārdos: *Jāsirs Arafāts, Basāms Sakaa, Anvārs Sādāts, Hosnī Mubāraks, Džaaṣars Numeirī, Fārūks Kadūmi, Gasāns Kanafāni, Hadāds, Šādli Ben Džedīds, Habībs Burgība*. Vai skan neparasti? Sākumā jā. Bet esam taču pieņēmuši (un pieraduši pie tiem) angļu vārdus *Kārters, Mārvels*, čehu — *Mikulāčeks, Trāvničeks*, igauņu — *Hāvamegi, Lētmā* un daudzus citus!

Iepriekš teiktais nebūt nenozīmē, ka arābu garie patskaņi noteikti jāatveido visos gadījumos. Dažās latviešu valodai neparastās pozīcijās arābu garos patskaņus varētu arī neatveidot, t. i., tie būtu aizstājami ar latviešu īsajiem patskaņiem, tādā veidā pieļaujot novirzes no arābu un latviešu skaņu atbilstmēm. Šādas pozīcijas ir 1) izskaņa *-ija*, ko var pseidomorfoloģiski pielīdzināt latviešu valodas izskaņai *-ija* un atveidot garo *ī* ar *i*, piemēram, *Suleimānija* (nevis *Suleimānija*); *Bahrija* (nevis *Bahrija*); 2) ja atveidotajā vārdā viens otram blakus ir divi gari patskaņi, tad pirmo var īsināt, piemēram, *Ismails* (nevis *Ismāils*), *Daūds* (nevis *Dāūds*); 3) garo *ā* atveidotā vārda beigās var īsināt, iekļaujot to latviešu valodas deklinācijas sistēmā, piemēram, *Mūsa* (nevis *Mūsā*), *Beida* (nevis *Beidā*).

Viens no cēloņiem, kāpēc tik lēni praksē ieviešas arābu garo patskaņu atveide, ir skaidrojams ar instrukciju un īpašvārdu pareizrakstības vārdnīcu trūkumu. Daļēji tomēr šī problēma ir jau risināta — nelielai daļai

arābu īpašvārdu rakstību var uzzināt no dažiem jau publicētiem materiāliem.⁵ Arī norādījumos par arābu valodas īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu valodā⁶ ir plaši vietvārdu un personvārdu saraksti, bet tie, protams, aptver tikai mazu (kaut arī nozīmīgāko un biežāk sastopamo) daļu no arābu īpašvārdiem. Kā rīkoties ar tiem īpašvārdiem, kas nav atrodamā Norādījumos? Parasti arābu vārdu formas ir zināmas tikai kādā citā valodā. Piemēram, tā varētu būt transkripcija franču valodā — *Kredidja* — vai angļu valodā — *Khadija*, vai vācu valodā — *Chadidscha*, vai krievu valodā — *Хадиджа*. Latviešu valodā no šīm formām varētu atveidot *Hadidža*, bet oriģinālā ir *Hadidža*. Lai uzzinātu, vai vārdā ir garie patskaņi, un tos atveidotu latviešu valodā, arābu īpašvārdi ir jāpārbauda pēc avotiem, kur tie doti zinātniskajā transkripcijā vai arābu rakstībā, vai arī tādu valodu rakstībā, kurās citvalodu vārdos apzīmē patskaņu garumu (piemēram, čehu, slovaku, ungāru, somu u. c. valodās).

Minēsim dažus populārākos arābu īpašvārdu avotus, kurus var lietot, arī nezinot arābu valodu. Zinātniskā jeb fonoloģiskā transkripcija, ko bieži lieto personvārdu un vietvārdu rādītājos zinātniskajā literatūrā, ir pati par sevi ideāla interskribēma arābu īpašvārdu atveidei latviešu valodā. Tai pamatā ir latīņalfabētiskā vai slāvalfabētiskā rakstība, kas papildināta ar diakritiskajām zīmēm. Garos patskaņus parasti apzīmē ar horizontālu svītriņu virs patskaņa burta. Transkriptoriem varētu

⁵ *Sikstulis J., Sūmane M.* Arābu zemju ģeogrāfiskie nosaukumi. — Latviešu valodas kultūras jautājumi, 14. laid. R., 1978, 133.—164. lpp.; *Sūmane M.* Austrumu periodisko izdevumu nosaukumi. — Latviešu valodas kultūras jautājumi, 13. laid. R., 1977, 137.—143. lpp.

⁶ Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. XV. Arābu valodas īpašvārdi. R., 1982.

būt noderīgi bagātīgie personvārdu, ģeogrāfisko nosaukumu un literāro sacerējumu nosaukumu rādītāji I. Kračkovska darbos (14), Ēģiptes rakstnieku vārdi N. Kocareva rokasgrāmatā (13), musulmaņu dinastiju nosaukumi un valdnieku vārdi K. Bosvorta darbā (11). Zinātniskā transkripcija (gan ar atšķirībām dažu līdzskaņu atveidē) ir pieņemta arābistikas praksē visā pasaulē, tāpēc transkriptoriem var noderēt jebkurā valstī izdots arābistikai veltīts darbs, ja vien tajā ir arābu īpašvārdu rādītāji šajā transkripcijā. Toponīmu atveidošanai lietojami autoritatīvie karšu atlanti, kuru rādītāji veidoti saskaņā ar zinātniskās transkripcijas principiem, ievērojot īso un garo patskaņu diferenciāciju (piem., 2, 3, 9). Tiek iespiesti arī speciāli ģeogrāfisko nosaukumu saraksti, kuros var atrast arābu valstu toponīmus šajā transkripcijā (4, 10).

Vērtīgs avots, kurā apkopoti ap 12 tūkstoši vietvārdu, ir «Arābu valstu ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca» (16). Tā kārtota pēc krievu valodā atveidotajām formām. Katra vārdnīcas līgza satur arī latīņalfabētiskās transkripcijas formas (diemžēl vienkāršotas, bez patskaņu kvantitātes norādes), oriģinālformas arābu rakstībā un dažādu informāciju ģeogrāfisko objektu raksturošanai. Šeit vienīgā forma, kas dod iespēju noskaidrot patskaņu kvantitāti, ir vārds arābu rakstībā. Var rasties iebildumi, ka tas nav iespējams bez arābu valodas zināšanām, bet uzdevums nemaz nav tik grūts, kā sākumā liekas. Arābu vārdos jāiemācās pazīt tikai garos patskaņus, kurus apzīmē ar trijām burtu zīmēm: *alif* — *ā*, *vāv* — *ū* un *jā* — *ī* (arābu alfabētā tie ir pirmais un divi pēdējie burti).⁷ Garo patskaņu atrašanu atviegļina paralēlās transkribētās formas un tas, ka arābu vārdi

⁷ Sk. rakstu: «Arābu raksts», kā arī tabulu Latvijas padomju enciklopēdijā, 1. sēj. R., 1981, 329. lpp. un 1. tabulu jau minēto Norādījumu (sk. 6. piezīmi) 14. lpp.

reti pārsniedz trīs zilbes. Jāievēro vēl daži nosacījumi: arābu rakstības virziens ir no labās puses uz kreiso, minētie trīs burti vārda sākumā (arī zilbes sākumā vārda vidū) neapzīmē garos patskaņus, īsie patskaņi šajā rakstībā nav apzīmēti. Līdzīgā veidā var lietot arī vārdnīcu «Arābu un persiešu autoru vārdi» (15) vai jebkuru citu avotu, kurā ir paralēlas arābu un citās valodās atveidotas formas.

Kā jau minēts, iespējams lietot arī avotus tajās valodās, kurās apzīmē garos patskaņus. Pieejami ir, piemēram, Čehoslovākijā izdotie ģeogrāfiskie atlanti, enciklopēdijas un vārdnīcas. Daudzu arābu rakstnieku vārdus var atrast «Āzijas un Āfrikas rakstnieku vārdnīcā» (6).

Kā rāda pieredze, lai sameklētu dažāda veida arābu īpašvārda oriģinālformu, ir jāpārcilā ne viena vien vārdnīca, rokasgrāmata vai karšu atlants. Bet dažkārt materiāli ir jāapstrādā īsā laikā. Tādā gadījumā arābu īpašvārdus latviešu valodā var samērā precīzi atveidot arī tikai no interskribēmām, zinot dažus nosacījumus, kas ļauj droši apzīmēt garos patskaņus noteiktās pozīcijās. Seit minētas dažas visizplatītākās pozīcijas, kurās arābu vārdos parasti sastopami garie patskaņi.

1. Vārda beigās *i* atveidojams ar *ī*, kā, piemēram, personvārdos *Alī, Auḡī, Bāki, Fahri, Fauzi, Hadži, Nimeiri, Kadāfi, Obeidi, Sadri, Sidki, Takī, Terāzi* u. c. vai vietvārdos *Abū Dabi, Ahmadi, Āsi* u. c. Tikai ļoti retos gadījumos *i* vārda beigās ir īss, piemēram, personvārdos *Nāfi, Rāfi, Sāmi*, pilsētas *Dāli* nosaukumā.

2. Vārda beigās patskaņi *a, i, u* atveidojami ar attiecīgiem garajiem patskaņiem, ja tiem seko līdzskanis *n*, piemēram, personvārdos *Zeidūns, Hamdūns, Ibn Hal-dūns, Ibn Hallikāns, Ibn Fadlāns, Imrāns, Ihsāns, Medžnūns, Rahmāns, Ridvāns, Zeidāns, Farmāns, Lāšins, Gadbāns, Mutrāns* u. c. Izņēmumi ir vārdi *Hasans*,

Hāzins, Abdelmūmins, Muhsins, Firauns, Jekuns, kuros arābu valodā šie patskaņi ir īsi.

Kļūdas patskaņu kvantitātes atveidē daļēji var novērst, iegaumējot biežāk sastopamo arābu īpašvārdu komponentu oriģinālformas, piemēram: *Abū, Allāh, Bāb, Banī, Bū, Dār, ad-Dīn, Islām, Mazār, Nūr, Si, Sidi*. Patskaņu garums šajos komponentos, kuri plaši tiek lietoti īpašvārdu darināšanā, saglabājams jebkura īpašvārda sastāvā.

Šim rakstam pievienots to arābu īpašvārdu avotu saraksts, kurus samērā vienkārši var lietot ikviens, kas nodarbojas ar cittautu īpašvārdu atveidi latviešu valodā. Nav uzrādīti oriģinālvoti, arābu ģeogrāfiskie karšu atlanti, speciālās vārdnīcas, kā arī arābu—citurvalodu vārdnīcas. Lai tās lietotu, nepieciešamas arābu valodas zināšanas. Arābu valodu parasti pieskaita pie «grūtajām» Austrumu valodām, bet vai, raugoties no arābu valodas zinātāja viedokļa, latviešu valoda nav vēl grūtāka? Pavērojiet, cik grūti tajā iekļaujas šķietami tik vienkāršie arābu vārdi. Varbūt kopīgiem spēkiem palīdzēsīm abām valodām tuvoties?

LITERATURA

1. Grand Atlas International Sequoia. Paris—Bruxelles, 1962.
2. National Geographic Atlas of the World. Washington, 1966.
3. Official Standard Names, approved by the United States Board on Geographic Names. Gazetteers. Washington. (Izdevumi turpinās.)
4. Slovník spisovatelů. Asie a Afrika. 1—2. Praha, 1967.

5. The Times Atlas of the World. Vol. 2. London, 1959.
6. The Times Index-Gazetteer of the World. London, 1965.
7. *Босворт К. Э.* Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. М., 1971.
8. *Гиляревский Р. С., Старостин Б. А.* Иностранные имена и названия в русском тексте. Справочник. М., 1978.
9. *Коцарев Н. К.* Писатели Египта. XX век. М., 1975.
10. *Крачковский И. Ю.* Избранные сочинения. Т. 1—6. М.—Л., 1955—1960.
11. Литературные имена арабских и персидских авторов. Справочник. Ч. 2. М., 1973.
12. *Наджарова Н. М. и др.* Словарь географических названий арабских стран. Т. 1—2. М., 1973.

DAZI VĀRDI PAR VĀRDU UN UZVĀRDU LIETOŠANU

Tāpat kā citus valodas vārdus, arī cilvēka vārda un uzvārda lietošanu reglamentē valodas normas un pieņēmumi, kas dažādos laikmetos un valodas un sabiedrības attīstības posmos var būt pat atšķirīgi. Vārds un uzvārds atšķirībā no pārējiem valodas vārdiem ir nosacīts arī juridiski, un tam ir oficiāla juridiska funkcija. Tātad vārdu un uzvārdu mēs nevaram pēc savas patikas pārgrozīt vai rakstīt, kā iedomājamies, nekaitējot juridiskajiem nosacījumiem un valodas kultūrai.

Vārdu un uzvārdu lietošanā jāievēro tiklab pareizrakstības, kā gramatikas nosacījumi un turklāt arī dažas valodas stila un etiķetes īpatnības.

Tā kā latviešu literārajā valodā nebalsīgie troksneņi starp īsajiem patskaņiem jāizrunā gari [mat:i], [las:a], tad saskaņā ar mūsu pareizrakstības likumiem nav pieļaujama šo troksneņu dubultošana; tāpēc arī tādos citvalodu cilmes uzvārdos, kuru oriģinālformās rakstībā ir šādi dubultojumi, latviešu valodā tie ir nepareizi (tātad nevis *Spekke*, bet *Speke*, nevis *Vitte*, bet *Vite*, nevis *Poppe*, bet *Pope*, nevis *Hesse*, bet *Hese* u. tml., tāpat kā sugasvārdos nevis *motto*, bet *moto*, nevis *lotto*, bet *loto*, nevis *akkumulācija*, bet *akumulācija* u. c.).

Svarīgi ir uzvārdu lietošanā ievērot arī gramatikas likumības: skaņu mija atkarīgajos locījumos iespējama tikai vīriešu dzimtes 2. deklinācijas vārdos, t. i., vārdos, kas vienskaitļa nominatīvā beidzas ar galotni *-is*, piemēram, *Apsītis*, *Apsīša*, *Apsītim*, .. *Apsīši*, *Apsīšu* utt.

(izņēmumi ir daži t. s. līdzskaņu celma vārdi, kā *akmens, zibens, arī sāls* u. c.), turpretim 1. deklinācijas lietvārdiem ar galotni *-s* tāda skaņu mija nav iespējama. Tāpēc nepareizi dara tie latvisko uzvārdu īpašnieki, kas cenšas patskani *i* no galotnes izmest (*Apsīts, Eglīts, Ozolīts, Stūrīts* u. c.), jo saskaņā ar latviešu valodas gramatikas likumiem šādi uzvārdi lokāmi bez līdzskaņu mīkstinājuma, piemēram, *Ozolīts, Ozolita, Ozolitam, Ozolitu* u. c. Taču parasti šādu uzvārdu īpašnieki sava uzvārda pārējās locījumu formas lieto atbilstoši šo uzvārdu pareizajai nominatīva formai (*Ozolītis, Ozoliša, Ozolītim, . . . Ozoliši, Ozolišiem* utt.).

Vai nebūtu laiks visiem atteikties no šīm izlokšņu formām, ko savā laikā nostiprināja nestabilās rakstības tradīcijas, un arī uzvārdu rakstībā un lietošanā ievērot mūsdienu literārās valodas normas? Jau 1921. gadā J. Endzelīns rakstīja: «Mūsu likumdevējiem derētu rūpēties, lai Latvijas valsts iestādēs, sākot ar skolām, arī uzvārdus raksta saskaņā ar mūsu rakstības pamatiem.»¹ Tā ir aksioma, kas jāievēro visiem, un jo svarīgāk to ievērot mūsu dienās, kad latviešu literārā valoda ir pilnīgi nostiprinājusies un literārās valodas norma uzvārdu rakstībā jau vismaz pusgadsimtu ir nemainīga.

Acīmredzot sekojot «retromodei», mūsu uzvārdu lietošanā atkal ienāk jau 30. gados par nevēlamu atzītā parādība, ka sieviešu uzvārdus to īpašnieces sāk lietot vīriešu dzimtes formā (*Lita Beiris, Marija Lelis, Regina Zauls* u. tml.). Arī tādi uzvārdi liecina par latviešu gramatikas nezināšanu. Bet vai varbūt te vaina meklējama tikai civilstāvokļa aktu reģistrācijas darbinieku nezināšanā vai paviršībā, ja šādas uzvārdu formas reģistrē pasēs? Neapšaubāma pasu galda darbinieku vaina ir, ja pasēs ierakstītie citu valodu cilmes uzvārdi

¹ Endzelīns J. Darbu izlase, 3. sēj., 1. d. R., 1980, 93. lpp.

nav atveidoti saskaņā ar mūsdienu noteikumiem par īpašvārdu izrunu un rakstību latviešu literārajā valodā. Jebkurš citas valodas vārds, ja to lietojam latviešu valodā, vai tas būtu aizgūts sugasvārds vai īpašvārds, parasti pakļaujams gramatizācijai, t. i., tas iegūst savu latvisko galotni un kļūst lokāms atbilstoši sistēmai. Tāpēc latviešu valodā nedrīkst lietot tādas bezgalotnes formas kā *Bretkovič*, *Polonskij*, *Hofmann*, ne arī formas ar citu valodu galotnēm, kas neiekļaujas latviešu valodas locījumu sistēmā, kā *Kirstukas*, *Puzinas*, *Glezos* u. tml., kā arī tādas īpašvārdu formas kā *Voldemarass*, *Adamaitiss*, ko pirms pusgadsimta kritizēja J. Endzelīns.² Ja kādreiz nav skaidrs, kāda ir citas valodas uzvārda (vai vārda) pareizā latviskā forma, nebūsim slinki un ieskatīsimies grāmatīņās «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrunu un pareizrakstību latviešu literārajā valodā», kur atradīsim padomus, kā runāt un rakstīt vācu, igauņu, lietuviešu, krievu, poļu, somu, angļu, franču, itāliešu, čehu, bulgāru, spāņu, sengrieķu, arābu īpašvārdus!

Un beidzot — par dažiem stila un etiķetes jautājumiem, kas saistīti ar uzvārdu lietošanu.

Latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās valodās, parasts un dabisks ir uzvārdā lietojums aiz vārda. Tā mēs mācām sevi nosaukt mūsu bērniem, un tā mums būtu jānosauc pašiem sevi: *es esmu Jānis Bērziņš*, *es esmu Anna Bērziņa*. Tāpat mums brīvā, dabiskā runā jāsauc arī citi cilvēki. Vienīgi oficiālos sarakstos, kur cilvēkus vairāk identificē pēc viņu uzvārda, šie uzvārdi kārtoti alfabēta secībā un vārdi seko aiz uzvārdiem, piemēram, *Auziņš Jānis*, *Bērziņš Pēteris*, *Celma Aija* u. tml. Diemžēl daudzi šo oficiālo reģistru formu sākuši lietot arī ikdienas sarunās un vēl jo vairāk, ja runā

² *Endzelīns J.* Darbu izlase, 3. sēj., 2. d. R., 1980, 11. lpp.

pie mikrofona vai no tribīnes. Tā saka gandrīz visi intervējamie radio un televīzijas pārraidēs, tā ar sevi iepazīstina vai stāsta par saviem biedriem skolēni radio-raidījumos. Un vai nav smieklīgi un reizē bēdīgi, ja pirmās klases skolēns, pārnācis no skolas, stāsta, ka kaimiņsētas *Ošiņš Aivars iesitis Bankovskim Jurim?* Pat tad, ja skolēnu sarakstā pirmajā vietā ir uzvārds, skolotāja, īpaši latviešu valodas skolotāja, pienākums būtu vārdu un uzvārdu lietot pareizā secībā un mācīt to arī bērniem.

Ar uzvedības kultūru un etiķeti ir saistīta vārdu un uzvārdu lietošana uzrunas formās un parakstos. Ir pieņemts, ka cilvēka parakstā ir viņa vārda pirmais burts un uzvārds. Tomēr pēdējā laikā nereti vērojams, ka cilvēki, īpaši jaunieši, paraksta tikai uzvārdu — *Kalniņš, Kociņš*. Pirmkārt, tas neļauj pietiekami droši identificēt paraksta īpašnieku, otrkārt, tā ir atkāpe no etiķetes un tāpat liecina par robiem mūsu uzvedības kultūrā.

Pieklājības normas reglamentē arī vārda vai uzvārda atmešanas iespējas citos gadījumos. Tuvus draugus varam nosaukt tikai vārdā, un tur nav nekā nepieklājīga, bet, piemēram, skolotāju vai oficiālu personu tā uzrunāt nedrīkst. Dažreiz uzmanīgākiem vajadzētu būt žurnālistiem un, runājot ar intervējamām personām, īpaši ar vecākiem cilvēkiem, ar kuriem viņi nav personiski tuvu pazīstami, uzrunāt viņus nevis vārdā, bet uzvārdā kopā ar uzrunas formu *biedri, biedre (biedri Krastiņ, biedre Zariņa)*. Vairākkārt dzirdēts, īpaši informatīvos ziņojumos, ka nosauc tikai kādas personas uzvārdu, piemēram, *lugu tulkojusi Kociņa, izrādes režisors Kalniņš, galvenajā lomā Zariņa*. Šādi izteikumi labam stilam neatbilst. Vārdu gan iespējams atnest, ja uzvārds lietots kopā ar profesijas nosaukumu kā pielikums, piemēram, *rakstnieks Lapiņš, tēlnieks Bērzs, traktorists Ozols*, bet arī tas var notikt vienīgi, ja runa

ir par visiem (vismaz sarunbiedru kolektīvā) pazīstamu personu. Arī uzrunas formā kopā ar profesijas nosaukumu, zinātnisko, pedagoģisko vai militāro nosaukumu vārdu nelieto (*mākslinieks Kociņs, profesors Zariņs, leitnants Bērziņš*).

Vārdu un uzvārdu formas un to lietošana ir nosacīta sabiedriski un vēsturiski, un mums visiem jādomā, lai šis lietojums atbilstu mūsu laikmeta uzvedības un valodas kultūras prasībām.

I. SMIDEBERGS

PĀRCĒLT, PĀRCĒLUMS UN TULKOŠANA

Vārdi *pārcelt* un *pārcēlums* kā tulkošanas procesa vai tā rezultāta apzīmējumi mūsdienās parasti sastopami divu veidu tekstos.

Pirmkārt, verbs *pārcelt* (rezultāta nozīmē arī lietvārds *pārcēlums*) var būt iekļauts literāra darba leksikā, lai kā vecvārds radītu tā laikmeta kolorītu, kad latviešu valodā izpaudās spēcīga vācu valodas ietekme un verbs *pārcelt* dažkārt tika lietots stilistiski neitrāli blakus vārdiem *tulkot* un *pārtulkot*¹:

Viņi [jaunlatvieši] pirmie sāka pārcelt latviešu mēlē Rietumu un krievu klasiķu darbus.. (Stradiņš J.)

¹ Precīzāk noskaidrot vārdu *pārtulkot* un *pārcelt* ieviešanos (šajā nozīmē), pārmaiņas to semantiskajā slodzē varētu plašāks pētījums. Interesanti, ka G. F. Stendera «Latviešu leksikonā» (1789) vārdam *pārcelt* nozīmes '(pār)tulkot' nav, vārds *pārtulkot* ievietots mūsdienu nozīmē. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) jau varam lasīt — «grāmatu pārcelt latviešu valodā».

Nozīme '(pār)tulkot' verbam *pārcelt* radīta arī K. Milēnbaha un J. Endzelīna vārdnīcā, taču, kā zināms, šajā vārdnīcā nav norāžu par novecojušām nozīmēm, tāpēc nozīmes fiksējumam nevar būt normatīvs raksturs mūsdienās.

Lielā zinātnes pasaule un mēs. R., 1980, 107. lpp.)
Viņš [mācītājs] pārceļ no vācu valodas latviski baznīcas dziesmas un lepojas, ka tās viņam iznāk ļoti glītas. (Kalniņš J. Andrejs Pumpurs. R., 1964, 110. lpp.)

Otrkārt, deverbālais atvasinājums *pārcēlums* (verbs retāk, jo uzmanības centrā šeit rezultāts) mūsdienās sastopams valodnieciska vai literatūrzinātniska satura tekstos kopā ar apzīmētājiem *tiešs, burtisks, mehānisks* u. tml., piemēram:

Nekādi gan nevedas dēvēt šo gandrīz mehānisko pārcēlumu par latviskojumu, jo tulkojuma valoda ir gauži kļūdaina un pavirša. (Pad. Jaunatne, 1978, № 130, 2. lpp.) .. *jānorāda uz pretēju parādību [atdzejojumā] — uz burtisku vārdu pārcēlumu.* (Lit. un Māksla, 1978, № 40, 7. lpp.)

Bez šādiem apzīmētājiem, kā arī runājot par augstvērtīgu tulkojumu, vārdu *pārcēlums* otra veida tekstos nelieto.

Pēdējā laikā publicistikā sastopams neparastāks vārdu *pārcelt* un *pārcēlums* izmantojums. Tie lietoti kā vārdu (*pār*)*tulkot, tulkojums* sinonīmi neitrālā nozīmē, bez negatīva vērtējuma nianšes, un pat runājot par augstvērtīgu, māksliniecisku tulkojumu:

Cik grūti izrādījies kādā citā valodā pārceļt mazo, galvenokārt no četrām isām rindiņām sastāvošu, šķietami tik vienkāršo dainu. (Lit. un Māksla, 1981, № 28, 2. lpp.) *Vizmas Beļševicas vairāk nekā divdesmit gadu laikā latviski pārceļtie darbi veido patiešām veselu bibliotēku, kas ļauj mums priekšzīmīgā tulkojumā vai atdzejojumā iepazīt izcilus krievu, angļu, amerikāņu un citu tautu rakstniekus.* (Lit. un Māksla, 1981, № 22, 8. lpp.) *Izdevniecība «Obzor» 1977. gadā papildina latviešu literatūras klāstu Slovakijā ar Reginas Ezeras noveli «Mežābele» Elenas*

Linzbotovas-Krupovas pārcēlumā (Karogs, 1981, № 8, 126. lpp.) *Tagad strādājot mājās, pārceļot krievu valodā Andreja Upiša «Laikmetu griežos».* (Cīņa, 1982, № 3, 3. lpp.)

Daži citētie teikumi ietilpst plašākos tekstos, kuros iztirzātas oriģināldarbu tulkošanas problēmas; ir pamats domāt, ka vārdi *pārcelt*, *pārcēlums* šeit nav nejaušība, bet gan mēģinājums variēt izteiksmi, izvairīties no neizbēgami biežajiem (*pār*)*tulkot* un *tulkojums*. Šādu rīcību balsta «Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca», sinonīmu rindās *tulkot* un *pārtulkot* kvalificējot *pārcelt* tikai par sarunvalodas vārdu (tātad to varētu lietot arī publicistikā). Taču jāievēro, ka šajā vārdnīcā nav norādes par negatīvu, nievīgu nokrāsu, kas piemīt vairumam emocionāli ekspresīvu sarunvalodas vārdu;² bez šādas ekspresijas vārdu *pārcelt*, *pārcēlums* ierindojums sarunvalodas vārdos ir visai problemātisks. Valodas lietotāji izjūt vārda *pārcelt* negatīvo ekspresiju. Ilustrācijai piemērs ar ironisku atvasinātā darītārvārda lietojumu pēdējās (runājot par zemu valodas kultūru tulkotajās lugās):

Pašreiz teātri runātais vārds ir atkarīgs tikai no tulkotāja, uz skatuves tas nonāk taisnā ceļā no «pārcēlēja» rakstāmgalda. (Karogs, 1978, № 11, 137. lpp.)

Nepārprotamais konteksts iepriekš citēto teikumu grupā negatīvu ekspresiju nepieļauj, tomēr izveidojas stilistisks pretstats starp kontekstu un valodā nostiprinājušos vārdu *pārcelt*, *pārcēlums* nozīmi.

Domājams, ka negatīvā momenta vispārinājums vārdos *pārcelt*, *pārcēlums* valodas lietotāju apziņā ir pārāk stabils, lai tos lietotu, runājot par labu latviskojumu vai veiksmīgu daiļdarba atveidi citā valodā.

² Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1981, 74. lpp.

**CITĀDS UN CITĀDĀKS, CITĀDI UN CITĀDĀK,
SAVĀDS UN SAVĀDĀKS, SAVĀDI UN SAVĀDĀK**

Publicistikas tekstos un arī daiļliteratūrā ir vērojams, ka samērā bieži adjektīvs *citādāks* tiek lietots ar nozīmi 'citāds' un adverbs *citādāk* — ar nozīmi 'citādi'. Rodas jautājums, vai vārdu *citādāks* var lietot vārda *citāds* vietā un vārdu *citādāk* — vārda *citādi* vietā.

Adjektīvam *citāds* «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» (sk. 2. sēj., 204. lpp.) ir fiksēta nozīme 'tāds, kas atšķiras no iepriekš minētā, noteiktā, zināmā; ne tāds; atšķirīgs'. Nozīmes ilustrēšanai doti šādi piemēri: .. *Annele pakāpās augstāk skatīties svešo apkārtni: kādi šie bij citādi kalni, krasti, dziļas pļavas.. Stāstam pilnīgi līdzīgi dzīvojis un gluži aizmirsies, arī Andrs attapās. Beigas, acīm redzami, citādas, nekā sākums lika gaidīt.. Šaudīgā ugunīņa ik acumirkli vērtā Anitas vaibstus citādus.*

Adjektīvs *citādāks* ir pārākās pakāpes forma no adjektīva *citāds*, un tā nozīmes skaidrojumā «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» (sk. 2. sēj., 204. lpp.) dota atsauce uz vārdu *citāds*. Tas nozīmē, ka vārds *citādāks* ir uzskatīts par sinonīmu biežāk lietotajam vārdam *citāds*. Piemēri: .. *aiz katra upes likuma skatieniem paveras kaut kas jauns, citādāks, nekā bijis iepriekš, un nekas neatkārtojas. Ir katram solis citādāks mazliet. Un pateikt var, kurš raitāks un kurš dikāks.*

Aplūkojot pirmo piemēru, viegli konstatēt, ka šeit vārds *citāds* un *citādāks* neizpaužas tā gramatisko nozīmju atšķirība, kas raksturīga adjektīvu pamatpakāpei un pārākajai pakāpei: *citādāks* neizsaka pazīmes

citāds pastiprinājumu, bet to pašu nozīmi, ko *citāds*, un tātad tos varētu izmantot kā sinonīmus, taču šāds pārākās pakāpes lietojums pamatpakāpes vietā rada nevēlamu morfoloģisko variantu, kura gramatiskā forma neatbilst faktiskajai nozīmei.

Turpretī, ja kaut ko salīdzina ar to, kas jau ir *citāds*, rodas vajadzība izmantot adjektīvu pārākajā pakāpē, piemēram: *Šīs kāzas bija citādas nekā parasti, bet otram brālīm būs vēl daudz citādākas*. Parasti nosauktās īpašības mērs tiek konkretizēts ar adverbiem, kas izsaka mēra nozīmi. Jāatzīst gan, ka šādas salīdzinājuma konstrukcijas tiek lietotas reti.

Biežāk sastopamas konstrukcijas, kurās salīdzinājuma ar kaut ko *citādu* nav (ir tikai izteikts, ka kaut kas ir atšķirīgs), taču ir precizēts, cik lielā mērā ir *citāds*. Precizējumu izsaka adverbi ar aptuvena mēra nozīmi (*daudz, mazliet*), un šajos gadījumos lietojama pārākā pakāpe *citādāks*, piemēram: *Tikšanās iznāca daudz citādāka* (sal. *daudz labāka*), *nekā bija domāts*.

Bieži lieto konstrukcijas, kurās norādīts, ka īpašība *citāds* kaut kam piemīt vislielākajā mērā, un parasti tajās tiek lietoti absolūtā mēra adverbi: *pavisam, pilnīgi, galīgi*. Tad lietojama pamatpakāpe *citāds*, piemēram: *Tikšanās iznāca pavisam citāda* (sal. *pavisam lietišķa*).

Adverbam *citādi* «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» (sk. 2. sēj., 204. lpp.) ir fiksētas divas nozīmes. 1. 'Citādā veidā, ne tā': *Prātnieks uzņēma valodu, pie kuras pievienojās drīz visi, ja ne citādi, tad ar klausīšanos. Tā ir Anneles tēvmāmiņa, kuru neviens citādi nesauc kā par Avotu māti. «Vai tad kādā darīšanā braucat vai pie radiem?» apjautājās jaunākā. «Pie dēla braucu, kā tad citādi,» vecākā steidzās stāstīt.. 2. Saikļa nozīmē. 'Pretējā gadījumā; ja ne — tad;*

neievērojot kādu faktu': *No rijas viņš tagad atkust tikai pie ēšanas, citādi viņš visu laiku pavada rijā.*

Normatīvā attieksme pret šī adverba pārākās pakāpes formu *citādāk* ir tāda pati kā adjektīva *citādāks* gadījumā: nav pamata un nav vajadzības lietot adverba *citādi* pārākās pakāpes formu pamatpakāpes formas vietā, piemēram: *Ilgāku laiku viņam pat prātā neienāca, ka var kādu detaļu štancēt arī citādāk, var būtiski izmainīt tās apstrādes tehnoloģiju.* (Cīņa, 1957, № 201, 2. lpp.) Pārākās pakāpes forma *citādāk* iederas, ja konstrukcijā ir salīdzinājums (kaut arī ne vienmēr vārdos izteikts) ar *citādi* vai ja tajā ir izteikts, ka kaut kas ir citāds ar precizējumu *daudz* vai *mazliet*, piemēram: *.. par ūdeni var runāt daudz, no dažādiem aspektiem, un laikam taču tautas paruna «lej ūdeni» jāsaprot daudz citādāk.* (Liesma, 1979, № 9, 27. lpp.)

Bieži lietotajās konstrukcijās, kurās norādīts, ka pazīme «citādi» kaut kam piemīt vislielākajā mērā, ir lietojama pamatpakāpes forma, piemēram: *pavisam (pilnīgi, galīgi) citādi.*

Sakarā ar aplūkoto jautājumu izvirzās arī jautājums par adjektīvu *savāds*, *savādāks* un adverbu *savādi*, *savādāk* lietošanu.

Adjektīva *savāds* nozīme ir 'tāds, kas izraisa izbrīnu, neizpratni; neparasts, neizprotams, dīvains'. Piemēri: *Helgas māte bija kļuvusi pavisam savāda: vakaros viņa meta tādus kā krustus, kā cita veida zīmes, pret durvīm un vienīgo loga rūti pagrieždamās, bet dienās sprauda zarus celiņa malā, kas veda uz viņu māju.* (Kalniņš J. Savādnieki. R., 1979, 313. lpp.) *Šis puloveris vien jau ir nezin cik vērts, adīts no savādās, ne baltas, ne pelēkas un arī ne brūnas dzijas..* (Zigmonte D. Bērni un koki aug pret sauli. R., 1959, 82. lpp.) *Jau pa gabalu dzirdams savāds troksnis, it kā*

gaudotu auka, it kā šņākdams sistu krusas negaiss.
(Karogs, 1954, № 4, 51. lpp.)

Adjektīvs *savādāks* ir pārākās pakāpes forma no *savāds*: *Jau vakar viņa bija savāda un šodien vēl savādāka*. No valodas kultūras viedokļa svarīgi ir tas, ka vērojama tendence šo formu lietot ar nozīmi 'citāds'. Piemēri: .. *pozitīvie varoņi ir katrs ar savu seju un individualitāti. Citāda ir Erna, citāds Valdis, savādāka Agnese*.. (Lit. un Māksla, 1956, № 47, 2. lpp.) *Šodien cilvēki ir savādāki nekā vakar. Rīt viņi būs citādi nekā šodien*. (Liesma, 1977, № 7, 1. lpp.) *«Es negribu, lai man būtu tāds vīrs, kas strādā vienā laidā un mani nemaz neievēro.» — «Bet es savādāku vīru nemaz nevaru iedomāties.»* (Dinere C. Ugunspuķu medības. R., 1976, 23. lpp.) *Vidējo un vecāko gadu gājuma laudis atceras citus laikus, kad atieksme pret maizi bija pavisam savādāka*. (Rīgas Balss, 1978, 18. sept., 4. lpp.) *Nebūtu Golfa straumes, Norvēģija izskatītos pavisam savādāka nekā tagad*. (Grīva Z. Divi cilvēki jūrā. R., 1964, 29. lpp.) Kā redzams, salīdzinājumā ar pamatpakāpes formu *savāds* pārākās pakāpes formai *savādāks* šajos piemēros piešķirta pilnīgi cita nozīme. Pats par sevi šis fakts nav nekāds «nāves grēks», līdzīgas parādības, kaut arī ne bieži, ir konstatējamas arī citos vārdos. Piemēram, vārds *agrāk* ir iemantojis vēl vienu, no pamatpakāpes formas atšķirīgu nozīmi (sk. *agrāk* 2. nozīmi «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» 1. sēj., 44. lpp.). Taču vārda *savādāks* nozīme ir cieši saistīta ar priekšstatu par ko neparastu, neizprotamu, dīvainu, un šis priekšstats nezūd arī tad, kad *savādāks* lietots ar nozīmi 'citāds'. Bet ja nu nekā neparasta, neizprotama, dīvaina nav? Ja nu ir tikai citāds? Tad rodas semantiska neprecizitāte, kā vērojams minētajos citātos.

Līdzīga parādība bieži sastopama adverbu *savādi* un

savādāk lietojumā. Pamatpakāpe *savādi* valodā funkcionē ar nozīmi 'tā, ka izraisa izbrīnu, neizpratni; neparasti, neizprotami, divaini': *Bet savādi bija tas, ka viņš [G. F. Stenders] nekaunējās no tās valodas, kurā runājam mēs un mūsu bērni, un viņam nekad neaptrūka vārdu, ko pasacīt, kad mūs sastapa uz ceļa vai kad viņš ieradās mūsu mājās.* (Kalniņš J. Savādieki. R., 1979, 289. lpp.) *Ari govīs izturējās pret stirniņu savādi: reizēm viņas ilgi nolūkojās, kad stirniņa viņu tuvumā plūca zāli, bet reizēm vienkārši gāja tai virsū un šņāca.* (Birznieks-Upītis E. Kopoti raksti, 4. sēj. R., 1949, 177. lpp.) Turpretī pārākās pakāpes forma *savādāk* tekstā nereti lietota ar nozīmi 'citādi', piemēram: *Katrs [cilvēks] raksta savādāk. Viens — ar jauneklīgu sajūsmu, cits — ar nobriedušiem spriedumiem.* (Cīņa, 1963, № 1, 2. lpp.) *Ja darbu iemil — un tas ir jāiemil, savādāk nemaz nevar būt, — tad cilvēks nedomā nedz par rekordiem, nedz par uzslavām. Tikai strādā.* (Lauku Dzīve, 1981, № 1, 3. lpp.) *«Tagad ir savādāk,» smaida Klāva. «Saimnieku vairs nav, bet ir kolhozi.»* (Preilis E. Divu krastu ļaudis. R., 1962, 67. lpp.) *Es domāju, — vai tiešām mēs kādreiz dzīvosim savādāk: gausāk, garlaicīgāk, skumjāk?* (Auziņš I. Mums uzticētā planētas daļa. R., 1966, 27. lpp.) Sajos piemēros vērojama tāda pati semantiska neprecizitāte kā minētajos adjektīva *savādāks* lietojumos: vārds *savādāk* rada asociāciju ar ko tādu, kas izraisa izbrīnu, neizpratni, bet autori, jādomā, šādu iespaidu nav vēlējušies radīt.

Tātad *savādāks* ar nozīmi 'citāds' un *savādāk* ar nozīmi 'citādi' traucē uztvert domu pareizi, precīzi, un tāpēc no šāda lietojuma vajadzētu vairīties.

VAI CĒLONI VAJADZĒTU IZTEIKT
AR *TĀLAB*, *KĀLAB*?

Latviešu valodā, kā daiļliteratūrā, tā publicistikā, arvien biežāk atkal parādās konstrukcijas, kurās cēloņa resp. pamatojuma nozīmē lietoti apstākļa vārdi *kālab* un *tālab*, piemēram, *Mēs nebijām ne radnieces, ne kolēģes, mēs nebijām pat kaimiņienes, tālab varējām justies brīvas no savstarpējiem pienākumiem.* (Zvaigzne, 1981, № 7, 26. lpp.)

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» minēts, ka cēloņa apstākļa vārdi *kālab*, *tālab* visbiežāk lietoti folkloras valodā, senākos rakstu pieminekļos un mūsdienās vēl izloksnēs, bet arī literārajā valodā šīs formas ir vēl sastopamas.¹

Kā zināms, apstākļa vārdi *kālab*, *tālab* cēlušies no vārdu savienojumiem *kā laba dēļ*, *tā laba dēļ*. Tie nozīmes ziņā cieši saistās ar prievārdu *labad*, kas «norāda uz nolūku, uz to, kā interesēs kas notiek vai tiek darīts»,² piem., *Šī mērķa labad mēs strādājam, dzīvojam, cināmies.*

Atšķirībā no prievārdiem *dēļ* un *pēc*, kam var būt kā kauzāla, tā fināla nozīme, prievārdam *labad* mūsdienu latviešu literārajā valodā tipiska ir tikai finālā nozīme, piem., *.. pieklājības labad piekļauvēja..*, *Skaidribas labad tūlit piebīdišu..* Arī D. Nītiņa konstatē, ka «konstrukcijas ar prievārdu *labad*, kas izsaka iemeslu un kam nav finālas nozīmes, raksturīgas galvenokārt

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, 1. sēj. R., 1959, 730. lpp.

² Sk.: Latviešu literārās valodas vārdnīca, 4. sēj. R., 1980, 550. lpp.

19. gs. un vēl arī 20. gs. sākuma tekstiem. Piem., .. *ko lielas gudribas labad ļoti godāja* .. (1853. gada tekstā); .. *plānā ledus labad braukšana pār Daugavu atvēlela tikai vienjūgu ekipāžām* .. (1887. gada tekstā); .. *desmito stopu, sliktas slaukšanas labad, atstājam neizslauktu* .. (1903. gada tekstā).»³

Mūsdienu uztverē minētie piemēri skan arhaiski un pat sniedz nepareizu jēdzienisku priekšstatu. Līdzīgā kārtā nepareizu semantisku priekšstatu rada apstākļa vārdu *kālab*, *tālab* lietojums cēloņa nozīmes izteikšanai.

Nereti vērojams, ka autori izmanto dažādus apstākļa vārdus vienā un tai pašā nozīmē stilistiskos nolūkos, lai izvairītos no viena un tā paša vārda atkārtotības:

Bet kā pēc Baha tokātas un elektriskā vilciena virāžas un rūtis tricinošā duna mani izraisa pretējas izjūtas? Kādēļ estrādes koncertos pārbalsī izkliegtie, pārtroksnī izdārdinātie ritmi ieplūst jutekļos pacilājoši, bet lidlauka rēkoņa iesveļ mazvērtības kompleksu? Kālab nomierina lietus vienmuļā grabināšanās, bet saērcina.. ūdens pakšķēšana no sabojāta krāna? (Zvaigzne, 1981, № 7, 29. lpp.)

Šķiet tomēr, ka vēlmais efekts — ar atkārtojumu iespējamais kāpinājums — nav panākts, bet lasītājs spiests domāt par apstākļa vārda nozīmes varbūtējām semantiskajām niansēm.

Igauņu valodnieks H. Sāri, aplūkodams valodas normas un kodifikācijas problēmas, uzsver: «Apzināta valodas maiņa no mūsdienu valodas kolektīva viedokļa ir principiāli nepieciešama. Šis atzinums ir nesavienojams ar apgalvojumu, ka kodifikācijai jāatspoguļo jau pastā-

³ *Nitiņa D.* Prieivārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R., 1978, 95. lpp.

vošā norma un tikai tā.»⁴ Tā kā viena no literārās valodas iezīmēm ir izteiksmes līdzekļu skaidrība un precizitāte, tad, kaut arī līdzšinējā kodifikācijā nav stingra apstākļa vārdu *kālab*, *tālab* cēloņa nozīmes nolieguma, būtu vēlams apstākļa vārdus *kālab*, *tālab* lietot tikai nolūka resp. finālās nozīmes izteikšanai. Cēloņa nozīmes izteikšanai paliek iespēja izmantot apstākļa vārdus *kāpēc*, *tāpēc*, varbūt arī *kādēļ*, *tādēļ*, jo prievārdi *dēļ* un *pēc* izsaka kā cēloni, tā nolūku.

V. SKUJIŅA

PIRMS PUSGADSIMTA UN PATLABAN...

Atšķirsim J. Endzelīna «Dažas valodas kļūdas», piemēram, 1932. gada izdevumu un palasīsim atsevišķas vietas:

1) «redaktors-izdevējs, latvieši-katoļi u. c.

Pēc krievu valodas paraugiem mums tagad ļoti bieži sastopami tādi savienojumi kā, piem., redaktors-izdevējs, spirtrūpnieki-izdalītāji, zinātnieks-atklājējs, operapasaka, aprocē-pulkstenis, izstāde-tirgus u. c. Latviski tā nu nerunā. Darītāju vārdi, kas beidzas ar -ājs jeb -ējs, nostājas kā apzīmētāji otram substantīvam priekšā (piem., dzērājs puisis), un tā varētu būt arī izdevējs redaktors jeb redaktors un izdevējs, rīkotājs direktors, izdalītāji spirtrūpnieki, atklājējs zinātnieks, ražotāji zemturi. Un kā mēs nesakām «puika-gans», bet «gana puika», tāpat var būt katoļu latvieši, pasaku opera, aprocē pulkstenis, tirgus izstāde u. c.» (38. lpp.)

Vai nav ļoti mūsdienīgi? Vai arī patlaban — mūsu

⁴ Саару Х. М. Анализ принципов эстонской терминологии. — Канд. дисс. Таллин, 1981, с. 26.

gadsimta devītajā gadu desmitā — nebūtu vērā ņemami šie mūsu valodniecības dižmeistara atzinumi? *Pasaku opera* mums patiesi ir. Ir arī *montāžās atslēdznieks* (слесарь-монтажник), *pārdošanas izstāde*, arī *tirdzniecības* jeb *komercizstāde* (выставка-продажа) u. c. Par veiksmīgiem atzīstami arī salikteņi *kapteinīdirektors* (директор-капитан), *mašinzāgētājs* (станочник-распиловщик), *traktoristmašīnists* (тракторист-машинист). Bet mums diemžēl ir arī *apšuvējs-flizētājs*, *krāvējs-saiņotājs*, *mākslinieks-noformētājs* (reizēm ar defisi, reizēm bez tās), *operators-traktorists*, *atslēdznieks-mehāniķis*, *atslēdznieks-elektromontētājs* un vesela virkne citu, kaut gan pareizāk latviešu valodā būtu lietot *flizētājs apšuvējs*, *flizētājapšuvējs* (vai pat vienkārši *flizētājs*), *saiņotājkrāvējs*, *noformētājmākslinieks*, *elektromontētājatslēdznieks* vai *elektromontāžas atslēdznieks* u. tml.

2) «pielietot.

Senāk mēs iztikām ar lietot jeb lietāt (vecā «brūķēt» vietā) vai arī izlietot jeb izlietāt. Bet tad nu kam gadījās vācu «angewandte Wissenschaften» jeb krievu «прикладные науки» nelaimīgi tulkot ar «pielietojamās zinātnes» (es teiktu vienkārši: «lietājamās zinātnes»), un kopš tā laika, piem., ārsti vairs «ne(iz)lietā», bet «pielieto» pie saviem pacientiem zināmas metodes. Bet kad nu mūsu «lietāt» nozīmē to pašu, ko vācu «(ge)brauchen» jeb «anwenden», tad nu tāds «pielietot» ir tāds pats barbarisms, kāds būtu vācu valodā «anbrauchen» jeb mūsu senākajā valodā «piebrūķēt.» (27. lpp.)

Arī šeit skarta mūsdienīga problēma. Radio un televīzijas pārraidēs gan diktoru, korespondentu, gan pie mikroфона pieaicināto speciālistu runā «pielietot» kļuvis ļoti populārs. Ko tik «nepielieto» — metodes, paņēmieni, līdzekļus, krāsas, lakas, glazūru, instrumentus, aparātus, materiālus, medikamentus, pat vārdus (dažādos tekstos), kompozīciju (mākslas darbā), apģērbu

(mugurā vilkšanai) u. d. c., aizmirstot, ka latviešu valodā visos šais gadījumos parasti sāka vienkārši *lietot*, bet pabeigtības nozīmē — *izlietot* vai *izmantot*, kā par to liecina arī «Latviešu literārās valodas vārdnīcas» III un IV sējums (R., 1975, 593., 604.—605. lpp.; R., 1980, 687.—688. lpp.).

Tie, kas aizstāv priedēkļformas *pielietot* pozīcijas latviešu literārajā valodā, uzsver priedēkļa *iz-* pilnīguma, pamatīguma nozīmi atvasinājumā *izlietot* un atzīst, ka līdz šim lietotie vārdu savienojumi *izlietot metodi*, *izlietot paņēmienu*, *izlietot varu*, *izlietot materiālus* u. tml. darbības pabeigtības, piesaistes, konkrētizējuma nozīmē (bet ne pilnīguma, pamatīguma nozīmē) tādēļ ir pārprotami.

Tie, kas savā valodā pilnīgi iztiek bez vārda *pielietot*, vēl joprojām jūt šīs formas nelatviskumu un — tāpat kā J. Endzelīns — priedēkļa *pie-* lietojumu pie *lietot* atzīst par tikpat barbarisku, nepareizu kā pie tā sarunvalodiskā sinonīma barbarisma «brūķēt» («piebrūķēt»; nu nekādi taču nevar pateikt: «mājas būvēšanai piebrūķēsīm ķieģeļus»).

Skaidrs ir tas, ka jautājums par *pielietot* vietu un lomu mūsdienu latviešu valodā vēl joprojām ir ļoti aktuāls un ka valodas kultūras aspektā ir nepieciešams stingri vērsties pret tiem gadījumiem, kuros *pielietot* ir nepareizi lietots vārdu *lietot*, *izlietot*, *izmantot* u. c. vietā.

3) «patreizējs».

Kā ir mums, piem., vārds «toreizējs», kam pirmajā daļā ir akūzātīvs «to(reiz)», tā var mums būt arī forma «pašreizējs» (kas «pašu reizi» notiek), bet tikai ne «patreizējs», ko nevar nekā attaisnot. «Jaunākās Ziņas» lieto arī gluži nepareizu «patreiz» vecā, pareizā «patlaban» jeb «pašreiz» vietā.» (25. lpp.)

Šis norādījums joprojām jāievēro mūsdienās.

NO DIALOGIEM AR AKADEMIĶI J. ENDZELĪNU

Etimoloģijas jautājumi

Akadēmiķi J. Endzelīnu nodarbināja latīņu verba *gaudēre* un latviešu verba *gauduot* fonētiskā tuvība, bet semantiskā atšķirība. Kā zināms, *gaudēre* nozīmē 'priecāties, būt priecīgam'. Akadēmiķis minēja šādus piemērus: *in sinū gaudēre* 'klusībā priecāties', *mihi gaudeō* 'man tiešām prieks'. (Blakus tam arī substantīvs *gaudium* — 'prieks, liksmība, bauda' — sal. fonētisko tuvību ar latv. *gaudas*.)

Semantiski vārdam *gaudēre* atbilst latviešu verbs *gavilēt* (izloksnēs arī *gaviļnuot*, *gavulēt*, *gavuļnuot*). Nenoliedzot savus ME vārdnīcā¹ paustos ieskatus par verba *gavilēt* etimoloģiju (tas sastatīts ar substantīvu *gaura* 'plāpāšana, plāpība', un dota norāde arī uz Valdes vārdnīcu,² kurā *gavilēt* etimoloģija atrodama sub voce *gaudeo*, un Trautmaņa vārdnīcu³), akadēmiķis tomēr 1957. gadā konstatēja, ka latīņu verbs *gaudēre* cēlies no kādas senākas izloksnes formas *gavidēre* un ka latviešu *gavilēt* etimoloģiski ir daudz tuvāks šai pēdējai formai. Šis atzinums līdz šim nav bijis publicēts.

Par substantīva formu *kuōls*. Akadēmiķi nodarbināja jautājums, kā blakus substantīvam *kuōduōls* (leišu *kānduolas*), izloksnēs arī *kuōdals* (Preiļos, Neretā), radu-

¹ *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. R., 1923—1925, 1. sēj., 614. lpp.

² *Walde*, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1910, S. 335.

³ *Trautmann*, Baltisch—slawisches Wörterbuch. Göttingen, 1923, S. 81.

sies reducēta substantīva forma *kuòls*, kas sastopama, piem., tautasdziesmās: *Pušu kodu riekstu kolu; Atradušas rieksta kolu, to uz pusēm dalijām.*

Pēc profesora atzinuma, forma *kuòls* varētu būt radusies šādi: vispirms no *kuòduòls* varēja rasties *kuògls* (*dl* vietā *gl*), jo ir zināms, ka latviešu valodā (tāpat kā leišu valodā un arī prūšu valodas izloksnēs) *dl* ir pārvērties par *gl* (poļu *jodła* — mūsu *egle*, leišu *ēglė*, tāpat izloksnes formā *baigtis* 'biedēklis' *gl* no *dl*). Pēc tam vārdā *kuògls* starp diviem guturāļiem, resp., aukslējeņiem *k* un *g*, notikusi disimilācija, un radies substantīvs *kuòls*. (Šāds process varējis norisināties arī bērnu valodā.)

SALIKTEŅI AR DARBĪBAS VĀRDA NENOTEIKSMI
PIRMAJĀ DAĻĀ

Aprakstot procesus, kas norisinās mūsdienu latviešu valodas leksikas sistēmā, ne vienreiz vien jau atzīmēts, ka šobrīd visproduktīvākais vārddarināšanas paņēmiens ir salikteņu veidošana.¹ 1981. gada «Latviešu valodas kultūras jautājumu» laidienā īsumā raksturojām daļu no tām iezīmēm, kas salikteņu darināšanā spilgtāk izpaužas tieši visjaunākajā laikā.² Šajā rakstā vienu no jaunākajām salikteņu darināšanas tendencēm aplūkosim detalizētāk.

1959. gadā izdotajā «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» teikts: «Jaunākajā laikā ir izveidojies un vēršas plašumā jauns salikteņu tips — saliktie lietvārdi ar nenoteiksmes formu salikteņa pirmajā daļā un deverbālu lietvārdu otrajā daļā» (I, 207). Minēti 6 piemēri: *celtspēja, digtspēja, dzīvotgriba, dzīvotspēja, ēstgriba, lasitpratējs*.

Par to, ka šis salikteņu tips vēršas plašumā tieši jaunākajā laikā, šaubu nav. To netieši liecina arī K. Milnbaņa un J. Endzelina vārdnicā ievietotais valodas materiāls. Šajā vārdnicā no nule minētajiem piemēriem atrodams vienīgi vārds *ēstgriba* (I, 577). Tomēr ap-

¹ Sk., piem.: *Ahero A.* Salikteņu pazīmes un rakstība. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 164.—179. lpp.

² *Bušs O.* Jaunvārdi nesaistītā valodā rakstītos tekstos. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 17. laid. R., 1982, 85.—95. lpp.

galvot, ka šis salikteņu darināšanas veids arī tapis tikai jaunākajā laikā, šķiet, gluži tik kategoriski nevar. To neļauj, piemēram, turpat K. Mīlenbaha un J. Endzeļina vārdnīcā rodamais *ēstnesis* 'ein Eimer mit einem Deckel und zwei Henkeln (spainis ar vāku un divām osīm)'. Vārds *ēstgriba* ar vairākiem piemēriem (ieskaitot saistīto vārdkopu *zvēra ēstgriba*), kā arī *ēsttaisišana* atrodami Ērgemes izloksnes vārdnīcā.³ Divvalodu vārdnīcās šis vārds atrodams jau vismaz 1910. gadā;⁴ G. F. Stendera vārdnīcas vāciski-latviskajā daļā atrodam vārdu *ēst-gribēšana*.⁵

Salikti īpašības vārdi ar darbības vārda nenoteiksmi pirmajā daļā «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas» sagatavošanas laikā acīmredzot bijuši vēl retāki nekā līdzīga tipa lietvārdi. Minētajā pētījumā norādīts, ka salikto adjektīvu darināšanā verba formas kā pirmie komponenti nav produktīvas, vienīgais izņēmums — vārds *varbūtējs* (I, 329). Daži saliktie adjektīvi ar nenoteiksmes formu pirmajā daļā tomēr bijuši jau sastopami arī agrāk.⁶

Šajā rakstā vienkopus aplūkoti visu vārdšķiru salikteņi ar verba nenoteiksmes formu pirmajā daļā. Analīzes materiālu veido galvenokārt ekscerpti no pēdējo gadu preses izdevumiem un dažādas tematikas grāmatām (nav izmantoti dzejas teksti). Ņemti vērā arī «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» un dažās citās vārdnīcās atrodamie valodas fakti. Šobrīd raksta autora kartotēkā ir 225 salikteņi ar verba nenoteiksmes formu

³ *Kagaine E., Raģe S.* Ērgemes izloksnes vārdnīca, I. R., 1977, 319., 320. lpp.

⁴ *Dravnieks J.* Vācu—latviešu vārdnīca. R., 1910, 72. lpp.

⁵ *Lettisches Lexicon*.. von G. F. Stender. Mitau, 1789, S. 56. Ar difisi šai izdevumā palaikam šķirti salikteņu komponenti, retāk relatīvi stabili vārdkopu elementi.

⁶ Piemēram, vārds *dzīvotspējīgs* ievietots E. Turkinas Latviski—angliskajā vārdnīcā (R., 1944, 74. lpp.).

SPĒLĒTSPĒJĪGS



MAKSĀTNESPĒJĪGS

pirmajā daļā. Šis skaits nepārtraukti palielinās; arvien jauni salikteņu reģistrējumi aizpilda «tukšās vietas» shēmā, kas veidojas, iepazīstoties ar tipiskākajiem salikteņkomponentu savienojumiem.

Visproduktīvākais no šādu salikteņu pirmajiem komponentiem ir *dzīvot-* (acīmredzot savas plašās, pat visaptverošās nozīmes dēļ). Ar to konstatēti 18 salikteņi: *dzīvot-*: -alkas, -dziņa, -griba, -gribošs, -kāre, -kārs, -laimīgais, -mācīšanās, -nespēja, -nespējīgs, -prasme, -pratējs, -priecīgs, -prieks, -spēja, -spējīgs, -spēks, -tiesības.

Produktīvi salikteņdarinātāji ir arī vairāki citi infinitīvi: *rakstīt-* (10 salikteņi), *lasīt-* (8), *strādāt-* (8), *spēlēt-* (7), *dziedāt-* (6), *vadīt-* (6), *darīt-* (5), *domāt-* (5), *sportot-* (5).

Pavisam salikteņu sastāvā ir konstatētas 103 darbības vārdu nenoteiksmes formas.

Starp aplūkojamā paveida salikteņu otrajiem komponentiem dominē *-spēja* (kā arī *-spējīgs*, *-nespējīgs*, *-spē-*



ATSKAŅOTPRIEKŠ

jošs, -iespējas, -nespēja), -griba (-gribošs, -gribēšana, -gribētājs, -negribētājs) un -prieks (-priecīgs). Samērā bieži sastopami otrie komponenti -prasme (-pratējs, -prašana, -protošs), -māka (-mācēšana, -mācīšanās, -apmācība, -apmācīšana), -kāre (-kārs, -kāri). Citiem vārdiem sakot, lielā pārsvarā ir tādi otrie komponenti,



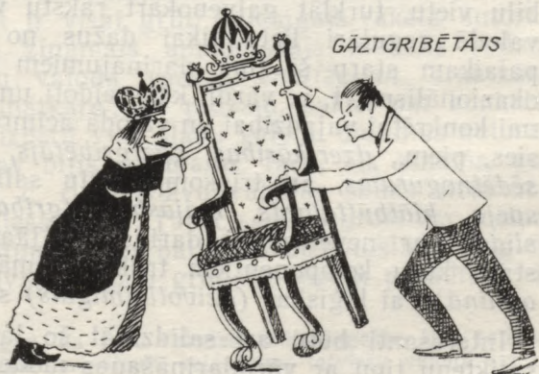
REMONTĒTPRIEKŠ



DZERTKARĪBAS

kuru nozīme saistāma ar pamatjēdzieniem 'gribēt' un 'varēt', kā arī 'mācēt // mācīt' (pirmie komponenti, kā redzējam, ir semantiski daudzveidīgāki).

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» norādīts, ka aplūkojamā tipa salikto lietvārdu otro komponentu pamatā ir deverbāls lietvārds. Praksē sasto-



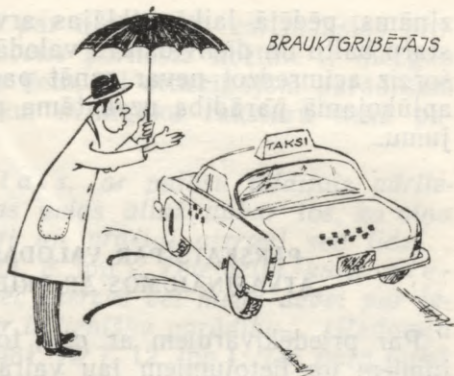
GĀZTGRIBĒTĀJS

pami arī izņēmumi no šī likuma; palaikam gan darinājumi ar nedeverbālu lietvārdu otrajā daļā šķiet ne sevišķi izdevušies (*slidotvieta*), tomēr, piemēram, salikteņi ar komponentiem *-tiesības* (*dzīvottiesības*) un *-talants* (*pārliecināttalants*) liekas gluži dzīvotspējīgi.

Visbiežāk lietotie salikteņi, kuru pirmā daļa ir darbības vārda nenoteiksme, šķiet, ir *dzīvotspēja* un *zinātkārs*. Samērā regulāri ir sastopami arī salikteņi *brauktgribētājs*, *celtspēja*, *darbotiesgriba*, *daritgribēšana*, *daritgribošs*, *diġtspēja*, *diġtspējigs*, *dziedātprieks*, *dzivotgriba*, *dzivotprieks*, *dzivotspējigs*, *dzivotspēks*, *ēstgriba* (mutvārdu komunikācijā resp. sarunvalodā šis vārds, liekas, ir visbiežāk sastopamais aplūkojamā tipa saliktenis; rakstā atrodamais biežuma novērtējums dots, apkopojot galvenokārt rakstu valodas faktus), *gulētiešana* (arī šis saliktenis vairāk raksturīgs sarunvalodai), *maksātspējigs*, *nestspēja*, *peldētapmācība*, *rādītgriba*, *ražotspēja*, *spēlētprieks*, *strādātgriba*, *strādātprasme*, *uzvarētgriba*, *vadītspēja*, *zinātkāre*.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā salikteņi ar darbības vārda nenoteiksmi pirmajā daļā ir ieguvuši stabilu vietu, turklāt galvenokārt rakstu valodā (sarunvalodā regulāri lieto tikai dažus no tiem). Tiesa, palaikam starp šī tipa darinājumiem sastopami arī okazionālismi, t. i., vārdi, kas veidoti un izmantoti vienai konkrētai vajadzībai un valodā acīmredzot neiekļausies, piem., *dzertkāribas*, *gāztgribētājs*, *runātkautrīgs*, *sēdētnogurums*, arī trīskomponentu salikteņi *līdzjustspēja*, *klātbūttalants*, *mājasbrauktgriba*, *vieglrakstīslide*. Par neveiksmīgi darinātiem jāatzīst salikteņi, starp kuru komponentiem trūkst formālas (*saglabātmiņā*) vai loģiskas (*dzivotlaimīgais*) saskaņas.

Interesanti būtu arī salīdzināt šo latviešu valodas salikteņu tipu ar vārddarināšanas modeļiem tuvākajās



radu valodās. Par vistuvāk radniecīgām pieņemts uzskatīt baltu, slāvu un ģermāņu valodas. Tā kā ģermāņu valodās saliktoņos palaikam vismaz formāli nav iespējams nošķirt darbības vārda nenoteiksmi no atbilstošā deverbālā lietvārda, tad aprobežosimies ar baltu un slāvu valodu salīdzinājumu.⁷ Taču jākonstatē, ka paralēles atrast ir visai grūti. Vienīgais raksta autoram šobrīd droši zināmais analogiskais modelis rodams serbu-horvātu valodā (piem., *znatiželjan* 'zinātkārs', *znatiželja* 'zinātkāre'; kā redzam, sakrīt pat konkrētie vārdi). Sīki izpētīt visu slāvu valodu dotumus autoram pagaidām nav bijis iespējams, taču, cik zināms, austrumslāvu u. c. rietumslāvu valodās šādas struktūras saliktoņu patiešām nav. Tāpēc samērā droši var secināt, ka šajā gadījumā tā ir baltu un dienvidslāvu izoglosa (t. i., šīm divām valodu grupām kopēja parādība); kā

⁷ Iespējams gan, ka vācu valodas *Schlafengehen* tipa saliktoņi veicinājuši līdzīgu darinājumu veidošanos latviešu valodā (tā uzskata R. Augstkalne).

zināms, pēdējā laikā atklājas arvien jaunas paralēles starp baltu un dienvidslāvu valodām. Jāpiebilst gan, ka šoreiz acīmredzot nevar runāt par kopēju mantojumu; aplūkojamā parādība uzskatāma par paralēlu jauninājumu.

I. ZUICENA

PĀRSKATS PAR VALODAS KĻODĀM ATVASINĀJUMOS AR PRIEDĒKLI *PIE-*

Par priedēkļvārdiem ar *pie-*, to aplamiem atvasinājumiem un lietojumiem jau vairākkārt rakstīts valodnieciskajā literatūrā un presē. Šajā rakstā ir mēģināts dot kopsavilkumu par šo vārdu normatīvajiem vērtējumiem, pievienojot dažus papildinājumus un ieteikumus.

Literārajā valodā stilistiski neiederīgi vai nevēlami vārdi

Darbības vārds *piepacelt*, kurš latviešu valodā ienācis samērā nesen, apmēram ap 60. gadu vidu, patlaban tiek samērā bieži lietots presē, retāk daiļliteratūrā. Par vārdu *piepacelt* ir rakstīts «Latviešu valodas kultūras jautājumos»¹ un presē². Darbības vārdu *piepacelt*, kas biežāk sastopams divdabja formā *piepacelts*, lieto divās nozīmēs: tiešajā — 'mazliet pacelt' un pārnestajā, ko

¹ *Augstkalne R.* Vērojumi un ierosinājumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 4. laid. R., 1968, 72. lpp.; *Riekstiņa R.* Nepareizs priedēkļa lietojums verba formās. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 10. laid. R., 1974, 22. lpp.

² *Zuicena I.* Par vārdu «piepacelts» un tā nozīmēm. — Padomju Jaunatne, 1981, 8. jūl.; *Grabis R.* Kas mani satrauc mūsu valodas lietojumā. — Čiņa, 1981, 11. augustā.

parasti lieto, runājot par literatūras vai mākslas problēmām. Vārda *piepacelts* pārnestā nozīme ir diezgan grūti formulējama, to lieto, lai attiecīgajām parādībām piešķirtu emocionālāku, svinīgāku raksturu nekā parasti. Piemēram:

.. šis *piepaceltais*, ar patosu pildītais pārliecināta cilvēka runas veids allaž apbur tos, ko viņa [skolotāja] valdonīgi un prasīgi aizrauj sev līdzī.. (Liesma, 1980, № 11, 8. lpp.); *Televizija, kuru piepaceltā jūsmā pēc inerces vēl mēdz dēvēt par fenomenu, kļuvusi par ikdienišķu parādību*.. (Padomju Latvijas Sieviete, 1981, № 7, 12. lpp.); *Tai pašā laikā Ā. Aitmatovs neidealizē, romantiski nepiepaceļ savus varoņus*. (Karogs, 1981, № 5, 185. lpp.)

Divdabis *piepacelts* patlaban ir visai populārs vārds, tomēr, rakstot literārajā valodā, vajadzētu papulēties un pamēģināt atkarībā no konteksta atrast precīzākus, trāpīgākus raksturotājevārdus, ar kuriem varētu aizstāt semantiski neskaidro darbības vārdu *piepacelt* un tā atvasinājumus *piepaceltība*, *piepacēlums*. Šie vārdi literārajā valodā nav ieteicami arī tāpēc, ka tie ir atvasināti ar diviem priedēkļiem, ko latviešu valodā parasti nemēdz darīt. Kā izņēmumu ar diviem priedēkļiem var atvasināt tādus vārdus, kam priedēkvārds ir ieguvus no pamatvārda atšķirīgu semantiku (piemēram, *iepažīt*). Verbs *piepacelt* šajā grupā neietilpst.

Ar diviem priedēkļiem ir atvasināts arī vārds *piepaturēt*, kas ar nozīmi 'paturēt, saglabāt' darināts pēc vācu valodas vārda *beibehalten* parauga. Gadsimta pirmajā pusē šis vārds, jādomā, bijis populārs — tas ievietots K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā», kā arī citās pirmspadomju laika tulkojošās vārdnīcās. Tagad vārds *piepaturēt* vairs nav aktuāls, un tas nebūtu arī no jauna ieviešams.

Nesen latviešu literārajā valodā ir ieviesies darbības vārds *piezemēties* ar nozīmi 'tuvoties zemei un saskarīties ar to'. Piemēram:

Visgrūtākais [vingrotājam] pēc lidojuma ar griešanas dažādās plaknēs ir precīzi piezemēties. (Sports, 1980, № 183, 2. lpp.); *Piezemējāmieš Tokijas lidostā deviņos no rīta.* (Sports, 1980, № 179, 2. lpp.)

Tomēr jāievēro, ka vārda *piezemēties* semantikā akcentēts kustības beigu moments, saskaršanās. Tāpēc, runājot par visu kustības norisi kopumā, šī vārda lietojums rada loģisku neprecizitāti vai pat pretrunu. Pēdējā laikā presē samērā bieži var sastapt šādus teikumus:

Sākam piezemēšanos. Izlienam no milzīga mākoņu kalna un ieraugām Frankfurtes pie Mainas pārnorāmu no vairāku kilometru augstuma. (Sports, 1981, № 192, 2. lpp.); *..katram cilvēkam vismaz reizi mūžā vajadzētu piezemēties ar izpletni.* (Karogs, 1981, № 12, 74. lpp.)

Sajos piemēros precīzāk būtu lietot jau sen pazīstamos vārdus *nolaišanās*, *nolaisties* (vai *nolēkt*), kuros spilgtāk izteikta kustības nozīme.

Uz darbības vārda *piezemēties* konkrētās nozīmes pamata radusies tendence darbības vārdus *piezemēties*, *piezemēt* (biežāk divdabja formā *piezemēts*) lietot ar pārnestu nozīmi, runājot parasti par abstraktiem jēdzieniem.

Tūlkojot Faustu, bija vajadzīgi gan jauni un veci, gan dzejiski un filozofiski, gan patētiski un piezemēta stila vārdi. (Draugs, 1981, № 10, 10. lpp.); *..rodas arī skaidrs muzikāli dramatisks pretnostājums: gaišais sapnis un skaudrā, piezemētā istenība.* (Lit. un Māksla, 1981, № 27, 6. lpp.); *Kad runāju Šekspira vārdus, es nepavisam negribu, lai tie skanētu kaut kā pacilāti, bet negribu arī, lai tie būtu*

piezēmēti. (Hausmanis V. Lilita Bērziņa. R., 1980, 97. lpp.); *Pēc dažiem kopā pavadītiem vakariem.. Litas rožainās cerības it kā piezēmējās..* (Liesma, 1981, № 8, 27. lpp.)

Kā izriet no minētajiem piemēriem, darbības vārdu *piezēmēt*, *piezēmēties* pārnestā nozīme ir savdabīgs antonīms darbības vārda *piepacelt* pārnestajai nozīmei. Visiem šiem vārdiem ir diezgan grūti formulēt pārnesto nozīmi, jo tā ir semantiski neskaidra. Minētajos piemēros varētu būt šādi vārdu *piezēmēt*, *piezēmēties* pārnestās nozīmes aizstājēji: *pazemināts* (valodas stils); *būt parastam, ikdienišķam* (par vārdiem, to skanējumu); *būt reālam* (piemēram, par īstenību); *kļūt reālākam* (par cerībām).

Darbības vārdiem *piezēmēt*, *piezēmēties* pārnestajā nozīmē radušies arī atvasinājumi ar izskaņām *-ums* un *-ība*. Piemēram:

..[romānā] *atklājas kāda mūsdienu igauņu prozas raksturīga iezīme — tiekšanās lielu detalisku skaidribu, pat sadzīvisku piezēmētību apvienot ar iztēlē veidotu fantastisku norišu modeli..* (Lit. un Māksla, 1980, № 32, 7. lpp.); *Lugas spēks nav kādā simbolā, bet gan tās emocionāli bagātajā tiklojumā.. kas arī ikdienišķo vidi paceļ pāri sadzīves piezēmējumam un salejas ar to vienā veselā.* (Lit. un Māksla, 1981, № 33, 10. lpp.)

Šajos teikumos varētu teikt: *sadzīviska realitāte, sadzīves pelēcība* vai kā citādi. Nevajadzētu pārāk izmantot darbības vārdu *piezēmēt* un *piezēmēties* pārnestās nozīmes, bet apsvērt, vai citi vārdi domu neizsaka precīzāk un skaidrāk.

Ir vēl daži ar priedēkli *pie-* atvasināti vārdi, kuru lietojumā dažās nozīmēs jāievēro šo vārdu stilistiskā ekspresija. Patlaban literārajā valodā ir plaši izplatīts darbības vārda *pieidot* lietojums ar nozīmi 'piešķirt'; tas

latviešu valodā ieviesās jau pirms gadiem piecdesmit sešdesmit.³

Šādu lietojumu par latviešu valodai svešu ir atzinuši gan J. Endzelīns, gan citi valodnieki.⁴ Tomēr vārda *piedot* ar nozīmi 'piešķirt' izplatība latviešu valodā nemazinās.

Dzērvju klaigas piedeva apvidum lielu teiksmainību.. (Liesma, 1958, № 2, 10. lpp.);... [dzintara] *gabaliņiem atskalda lieko un piedod vajadzīgo formu..* (Zvaigzne, 1972, № 21, 17. lpp.); *Vairākiem darbiem īpašu siltumu piedod.. autoru humoristiskais skatījums.* (Rīgas Balss, 1979, № 152, 3. lpp.);... *sarkano jāņogu sula līdzīgi dzērveņu sulai ēdieniem vai dzērieniem piedod patikamu sārtu krāsu.* (Veselība, 1981, № 6, 10. lpp.)

Ievērojot to, ka vārds *piedot* ar nozīmi 'piešķirt' latviešu valodā ļoti izplatīts, jaunākās Latviešu—krievu vārdnīcas sastādītāji šo nozīmi ir reģistrējuši⁵, turpretī 1974. gadā izdotajā Latviešu—krievu vārdnīcā šīs nozīmes nebija. Taču darbības vārdu *piedot* ar nozīmi 'piešķirt' nevar uzlūkot par īsti literāru vārdu, tas ir stilistiski ierobežots ar sarunvalodas stila nokrāsu. Tā šo nozīmi raksturo arī K. Karulis rakstā «Vēlamie un nevēlamie vārdu savienojumi».⁶ Nemainot teikuma struktūru, darbības vārdu *piedot* var aizstāt ar vārdu *pie-*

³ Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. Raksti, 3. sēj., 2. d. R., 1980, 28..lpp.

⁴ Sk.: Ozoliņš P. Ko var un ko nevar piedot. — Literatūra un Māksla, 1973, 10. febr.; Ozoliņš P. Tie nepavisam nav sikumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 7. laid. R., 1971, 49.—52. lpp.; Labais L. Atļaujiet nepiedot. — Literatūra un Māksla, 1967, 18. martā.

⁵ Latviešu—krievu vārdnīca, 2. sēj. R., 1981, 237. lpp.

⁶ Karulis K. Vēlamie un nevēlamie vārdu savienojumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 202.—203. lpp.

šķirt. Nedaudz mainot teikuma uzbūvi, var lietot arī vārdus: *radīt, izveidot, padarīt (kādu)*.

Sarunvalodas nokrāsa ir arī no vācu valodas aizgūtajam vārdam *piedienēt* un tā refleksīvajai formai *piedienēties*. Literārās valodas ekvivalenti šiem vārdiem varētu būt *piederēties, būt piemērotam*⁷, citos gadījumos — *pieklāties, arī piestāvēt*.

.. šī tendence [metaforizācija] visspilgtāk redzama J. Helda dzejā, un vērtētājiem nepiedienētos tikai nopūsties un nolaist rokas.. (Liesma, 1974, № 7, 6. lpp.); *Kā jau tas balādes žanram piedien, šeit tautiski episkais elements vienojas ar romantisko*.. (Klotiņš A. Alfrēds Kalniņš. R., 1979, 125. lpp.)

Arī īpašības vārdam *piedienīgs* ir neliela sarunvalodas stila nokrāsa. So vārdu var aizstāt ar *pienācīgs* u. c.

Vairākkārt valodnieciskajā literatūrā norādīts, ka nevajadzētu darbības vārdu *pierakstīt* lietot ar nozīmi 'piedēvēt'. Piemēri:

.. nevar rakstniekam par noziegumu pierakstīt to, ka viņš centies parādīt leģionos varmācīgi sadzīto latviešu jauniešu traģēdiju. (Karogs, 1958, № 11, 97. lpp.)

Šī kļūda latviešu valodā nav pārāk izplatīta, bet tā pastāv jau ilgi.⁸ Tas, šķiet, izskaidrojams ar to, ka gan vācu, gan krievu valodā ir vārdi ar līdzīgu lietisko saturu un pārnesto nozīmi 'piedēvēt'.

⁷ Sk.: Roze L. Piezīmes par valodu publicistikā. — Krāj.: Valodas kultūra radiovilnī. R., 1981, 70. lpp.

⁸ Sk.: Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. Raksti, 3. sēj., 2. d. R., 1980, 29. lpp.; Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976, 132. lpp.; Rozenbergs J. Leksikostilistisko kļūdu tipi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 7. laid. R., 1971, 23. lpp.

Arī vārdam *piemērit* ne visas nozīmes ir literāras. Par to ir rakstījusi D. Guļevska laikrakstā «Padomju Jaunatne»: «...vārds *piemērit* ir lietojams, lai izteiktu, ka ko pie kā mēra, — var piemērit latiņu pie mērkoka. Turpretī *piemērit* lietošana *uzlaikot* nozīmē nav vēlama. «Piemērit uzvalku» ir iespējams teikt vienīgi tad, ja uzvalku nevelk mugurā, bet tikai pieliek pie auguma, lai aptuveni novērtētu uzvalka lieluma atbilstību augumam.»⁹ Arī K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā» dots darbības vārds *piemērit* ar iepriekš minēto nozīmi, kuru ilustrē šāds piemērs:

Vira tēvam kreklu šuvu, pie stumbura piemēriju.
(Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca, 3. sēj., 272. lpp.)

Jāpiebilst, ka reti sastopams, bet iespējams un literārs ir arī darbības vārda *piemērit* lietojums ar nozīmi 'papildus mērījot (zemes gabalu), pievienot (to) pie jau esošās platības'.

Valodas kļūdas ir ne tikai darbības vārdos, bet arī citu vārdšķiru vārdos, kas atvasināti ar *pie-*. Ar lietvārdu *piegājiens* latviešu valodā mēdz apzīmēt atsevišķu starta reizi tādās sporta sacīkstēs, kurās startē vairākkārt, piemēram, svarcelšanā, augstlēkšanā u. c. Piemēram:

..A. Obižajevs pirmajā piegājienā pārvar 5,20..
(Sports, 1981, № 148, 1. lpp.)

Pēdējos divdesmit trīsdesmit gados arvien plašāk vārdu *piegājiens* sāk lietot ar nozīmi 'paņēmiens, veids kādas darbības veikšanai; pieeja':

Sevišķus panākumus teātris gūst, savdabīgā piegājienā interpretējot krievu klasiku. (Karogs, 1956, № 2, 18. lpp.); *Tēmu, piegājienu un skatījuma atkārtotāšanās [literatūrā] var izsaukt vienīgi garlai-*

⁹ Guļevska D. Kāpēc neder «pielietot». — Padomju Jaunatne, 1980, 30. janvārī.

cibu un skumjas. (Skujiņš Z. Zibens locīšana. R., 1978, 110. lpp.)

A. Blinkena rakstā «Pieēja vai piegājiens?»¹⁰ vārdu *piegājiens* šādā nozīmē uzlūko par tādu, kam ir žargonvārda nokrāsa; literārajā valodā to varētu aizstāt ar vārdiem *pieēja, skatījums, aspekts*. Minētais norādījums katrā ziņā būtu respektējams.

Literārajā valodā stilistiski neiederīgi vai nevēlami izteicieni

Valodnieki daudz rakstījuši par nevēlamām vārdkopām un nevēlamiem izteicieniem, kuros ietilpst ar piedēkli *pie-* atvasinātie darbības vārdi. Dažas no vārdkopām kļuvušas par «klasiskām» valodas kļūdām, piemēram, *pievest piemēru, pieņemt mērus, piestādīt rēķinu* (pareizi: *minēt, nosaukt piemērus, veikt pasākumus, rīkoties, iesniegt rēķinu* utt.).¹¹ Vārdkopa *pievest piemērus* ir sens pārņēmums. J. Endzelīns darbā «Dažādas valodas kļūdas» rakstījis: «Tā kā vācu vārdam *anführen* un kr. *привести* ir arī nozīme citēt, tad

¹⁰ Blinkena A. Pieēja vai piegājiens? — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 152.—153. lpp.

¹¹ Sk.: Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. Raksti, 3. sēj., 2. d. R., 1980, 29. lpp.; Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976, 132. lpp.; Rozenbergs J. Leksikostilistisko kļūdu tipi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 7. laid. R., 1971, 23. lpp.; Karulis K. Vēlamie un nevēlamie vārdu savienojumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 204.—208. lpp.; Blinkena A. Par nevēlamiem aizguvumiem. — Krāj.: Valodas kultūra radiovilnī. R., 1981, 58. lpp.; Grase I. Par dažādiem nevēlamiem aizguvumiem no citām valodām. — Krāj.: Valodas kultūra radiovilnī. R., 1981, 62.—66. lpp.; Birziņa L. Izkopsim juridiskos izteicienus un terminus. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 2. laid. R., 1966, 65.—70. lpp.

nu mūsu *pievest* pasākuši lietāt šai nozīmē, piem., *autora pievestie argumenti.*»¹²

Turpretī izteiciens *pieņemt mērus* ir ieviesies samērā nesen — apmēram pirms gadiem trīsdesmit četrdesmit. J. Endzelīns darbā «Dažādas valodas kļūdas» šādu izteicienu vēl nepiemin. Arī brošūrā «Valodas un rakstības jautājumi», kas iznākusi 1940. gadā, izteiciens *pieņemt mērus* vēl nav sastopams. Visticamāk, ka tas ieviesies 40. gadu otrajā pusē, burtiski pārņemot krievu valodas teicienu *принять меры*. «Teicienā «*pieņemt mērus*» nepareizi lietots vārds *mērs*, jo latviešu valodas vārdam *mērs* neatbilst visas krievu valodas vārda *мера* nozīmes. Mums ir gan vārdkopa *soda mērs*, bet ar to domāts 'soda veids, tā pakāpe'. Tulkojot krievu valodas konstrukciju *принять меры*, var lietot vārdus *parūpēties, gādāt, darīt ko, attiecīgi rīkoties, lai ko novērstu, lemt (nolemt), kā novērst (ko)* u. tml.»¹³

J. Endzelīna darbā «Dažādas valodas kļūdas» par nevēlamu ir atzīts vārdu savienojums *pieņemsim, ka..* To ieteikts aizstāt ar vārdu *iedomāties (iedomāsimies, ka..)*. Patlaban izteicienu *pieņemsim, ka..* bieži lieto matemātiskos pierādījumos. Piemēram:

Pierādījums. Pieņemsim, ka m ir pirmskaitlis. (Strazdiņš I. Diskrētās matemātikas pamati. R., 1980, 130. lpp.); *Pieņemam, ka taisne DE ir plakņu P un Q šķēluma līnija.* (Kiseļevs A. Ģeometrija, 2. d. R., 1975, 19. lpp.)

Šādos teikumos nevar teikt *iedomāsimies, ka..*, jo vārdam *iedomāties* ir mazliet citāda semantika. To apliecina šāds piemērs:

¹² Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. Raksti, 3. sēj., 2. d. R., 1980, 29. lpp.

¹³ Grase I. Par dažādiem nevēlamiem aizguvumiem no citām valodām. — Krāj.: Valodas kultūra radiovilni. R., 1981, 66. lpp.

Iedomājami es, ka plaknes P un Q šķeļas pa kādu taisni.. (Kiseļevs A. Ģeometrija, 2. d. R., 1975, 8. lpp.)

To, ka nevar izteicienu *pieņemsim, ka..* vienmēr aizstāt ar *iedomāsimies, ka..*, balsta vēl tas, ka paveiktas darbības, rezultāta apzīmēšanai plaši lieto vārdu *pieņemums*, bet šāds atvasinājums ar izskaņu *-ums* no vārda *iedomāties* valodas praksē ir ļoti reti sastopams.

Izteiciens *šo tēzi es pieņemu par pareizu* pašlaik tiek atzīts nevis par nevēlamu, bet gan par tādu, kam ir sarunvalodas stila nokrāsa. Pēc K. Karuļa ieskata, literāri pareizāk šādā saistījumā būtu lietot vārdu *atzīt*.¹⁴

Ar darbības vārdu *piekopt* par nevēlamām valodnieciskajā literatūrā ir atzītas šādas vārdkopas: *piekopt amatu, piekopt politiku, piekopt sportu*.¹⁵ Šo vārdkopu pamatā ir viena nozīme 'nodoties (kam), nodarboties (ar ko)'. To vietā labāk teikt *nodarboties ar (kādu) amatu, realizēt, īstenot (kādu) politiku, nodarboties ar sportu*.

LPSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras institūta latviešu literārās valodas leksikas kartotēkas materiāls rāda, ka darbības vārds *piekopt* ar nozīmi 'nodarboties, piemēram, ar kādu amatu' parasti lietots daiļliteratūrā, galvenokārt vecākās paaudzes rakstnieku darbos:

.. Nagainis jaunībā bija mācījies par kalēju un ilgāku laiku šo amatu godam piekopi s. (Rozītis P. Cep-

¹⁴ Karulis K. Vēlamie un nevēlamie vārdu savienojumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 15. laid. R., 1979, 204. lpp.

¹⁵ Sk.: Karulis K. Vārdi un to saistījumi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 16. laid. R., 1980, 135.—136. lpp.; Rozenbergs J. Leksikostilistisko kļūdu tipi. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 7. laid. R., 1971, 22. lpp.; Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976, 132. lpp.

lis. R., 1949, 12. lpp.); *Dziļā tumsā viņš* [kontrabandists] *piekopa savu amatu..* (Ezeriņš J. *Novēlu izlase*. R., 1955, 182. lpp.)

Vārdkopai *piekopt amatu* ir mazliet seniska nokrāsa, tādēļ mūsdienu rakstnieki to lieto stilistiskos nolūkos, tēlojot pagātnes notikumus:

Sis vīrs ir kāds mērnieks, kas piekopj arī fotogrāfa amatu. (Kalniņš J. Rainis, R., 1977, 139. lpp.)

Vēl daži izteicieni, kuros vēlāmāk lietot citus vārdus: *pieder liela loma* (labāk: *ir liela loma*, jo darbības vārda *piederēt* pamatnozīme ir 'būt saistītam pie kāda kopa').

Piekrīst domām un *pievienoties domām* ir sinonīmiskas vārdkopas, un tās abas lietojamas literārajā valodā (agrāk pret vārdkopu *piekrīst domām* ir izteikti iebildumi¹⁶).

Sarunvalodas stila nokrāsa ir vārdkopai *pielaišt kļūdu* (labāk: *kļūdities*¹⁷ vai *pieļaut kļūdu*).

Sajā rakstā nav aplūkotas visas valodas kļūdas, kādas sastopamas ar priedēkli *pie-* atvasinātajos vārdos. Galvenā uzmanība pievērsta tām kļūdām, kas radušās citu valodu ietekmē.

Aplūkotajām valodas kļūdām ir dažāda izplatība. Nav daudz tādu valodas kļūdu, kas kādreiz bijušas visai izplatītas, bet laika gaitā kļuvušas neaktuālas, zūdot tiešajiem kontaktiem ar valodu, no kuras attiecīgais vārds vai izteiciens pārņemts. Pie šīs grupas pieder, piemēram, vārds *piepaturēt*. Laika gaitā daži nevēlami lietojumi zaudējuši nevēlamo stilistisko ekspresiju un

¹⁶ Valodas un rakstības jautājumi. R., 1940, 27. lpp.

¹⁷ *Grase I.* Par dažādiem nevēlamiem vārdu savienojumiem no citām valodām. — Krāj.: Valodas kultūra radiovilni. R., 1981, 64. lpp.

pakāpeniski iekļāvušies literārajā valodā. Pie šīs grupas pieder izteicieni *pieņemsim, ka...*, *piekrist domām*.

Un, visbeidzot, arī mūsdienās latviešu valodā citu valodu ietekmē ieviešas dažādi vārdi, vārdu lietojumi vai izteicieni, kuru normatīvais vērtējums vēl nav stingri noteikts. Kādu vietu tie latviešu valodā ieņems nākotnē, tas ir atkarīgs no mums pašiem, valodas lietotājiem.

SALIKTU PAKĀRTOJUMA TEIKUMU DALĪŠANA VAIRĀKOS IZTEIKUMOS (PRESES VALODĀ)

Valodas praksē arvien biežāk vērojama tendence dalīt vienu teikumu — kā vienkāršu, tā arī saliktu — vairākos izteikumos jeb komunikātos. Piemēram, saliktā pakārtojuma teikumā ar punktu tiek nošķirts virsteikums no palīgteikuma:

Ir strādāts. *Cik nu labi prasts.* (PJ 80 11 22)¹ Pēc jūras pelēkā smaguma viņi abi ar sievu Ainu meklē meža klusumu. *Kur veldzēties.* (K 80 11 22) Var kļūt par čempionu. *Ja ir optimisms, bez kā nevar iztikēt.* (PJ 81 01 01)

Teorētiskajā literatūrā šādu dalīšanu mēdz saukt par parcelāciju.²

No valodas kultūras viedokļa rodas jautājums, vai teikumu dalīšana vairākos izteikumos ir «modes parādība» vai arī «. . . acīmredzot pašlaik sintaksē vērojama attīstības tendence»,³ kā norāda V. Šitovs u. c. valod-

¹ Iekavās dots avota nosaukuma saīsinājums (atšifrējumu sk. raksta beigās) un izdošanas datums.

² Sīkāk par to sk.: *Kārklis J.* Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē. — В сб.: *Инновации на разных языковых уровнях.* Р., 1978, с. 3—39.

³ *Шитов В. А.* Придаточные конструкции в роли самостоятельных синтаксических единиц. — В сб.: *Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школе и вузах.* Краснодар, 1966, с. 135.

nieki. Teorētiskajos apcerējumos par parcelāciju pareizi atzīts, ka tendence sadalīt teikumu sakņojas sarunvalodas īpatnībās un ka rakstu valodā tā ir apzināti lietots ekspresijas paņēmieni.⁴ Tiek arī norādīts, ka var runāt par attiecīgās valodas demokratizācijas procesu.⁵ Visa tā rezultātā iespējamās pārmaiņas stilistisko līdzekļu lietojumā:⁶ sarunvalodas pazīmes, arī parcelācija, kas ir viens no tipiskiem personu raksturošanas līdzekļiem un jau sen lietota tiešajā runā, kļūst arvien raksturīgāka arī t. s. autora tekstā.

Teikuma sadalīšana autora tekstā līdz šim samērā plaši un parasti arī veiksmīgi izmantota daiļliteratūrā. Pašlaik tā arvien biežāk vērojama arī preses valodā, galvenokārt laikrakstos — gan rajonu un atsevišķu pilsētu, gan republikāniskos laikrakstos. Sadalīti teikumi atrodami aprakstos, recenzijās, intervijās un dažādu citu žanru tekstos. Taču ne vienmēr žurnālistu meistarība ir tik augsta, lai viņi spētu pilnībā orientēties valodas izteiksmes līdzekļu lietojuma niansēs, kuras parasti intuitīvi izjūt dzejnieks vai rakstnieks. Arī neveiksmīgs vai pašmērķīgs teikumu sadalījums visbiežāk sastopams tieši preses valodā. Tādēļ piemēri šim rakstam izraudzīti no preses izdevumiem.

Teikuma pamatzudevums ir izteikt kādu vienotu domu. Atsevišķu teikuma elementu (piemēram, palīgteikumu) atdalījums dažkārt var kavēt domas uztveri tās veselumā, ja dališanu nepamato mērķtiecīga ekspresija. Nepamatoti sadalītie teikumi sazināšanās procesā bieži vien nevis sekmē informācijas uztveri, bet,

⁴ *Иванчикова Е. А.* О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху. — В сб.: Развитие синтаксиса современного русского языка. М., 1966, с. 12—13.

⁵ Turpat, 21. lpp.

⁶ Turpat.

gluži otrādi, traucē to, sevišķi, ja sadalītais teikums ir garš un sarežģīts. (Jāpiebilst gan, ka šādos gadījumos parasti vērojami arī citi trūkumi teksta izstrādājumā, kurus ar teikuma sadalījuma likvidēšanu vien novērst nevar.) Jāpatur prātā, ka rakstītajā tekstā trūkst žestu, mīmikas un intonācijas kā nepieciešamu palīgīdzekļu satura izpratnei. Tātad jāraugās, lai sadalītie teikumi būtu lietoti pamatoti un pārdomāti, neaizmirstot, ka sazināšanās procesā ļoti svarīgs ir mērķis un situācija. Par to filoloģijas zinātņu doktors L. Ceplītis raksta: «Ja komunikators ir iesaistījis citus cilvēkus komunikācijas aktā, tad viņam tie jāved uz noteiktu mērķi pa vistaisnāko ceļu.»⁷ Ejot pa šo «vistaisnāko ceļu», jāatceras, ka «valodas līdzekļi jāizmanto tā, lai teksta saturs būtu viegli uztverams un lasītājam vai klausītājam nevajadzētu lieki tērēt laiku un garīgo enerģiju».⁸

Kopumā nebūtu ko iebilst pret parcelāciju kā vienu no teksta veidošanas paņēmieniem, kurš izmantojams kādas teikuma daļas īpašai akcentēšanai. Tā, piemēram, teikumā var būt tādi elementi, kuru atdalīšana atsevišķā izteikumā parasti neapgrūtina teksta uztveri, jo sakari ar iepriekšējo izteikumu ir skaidri. Protams, atdalījumam jābūt mērķtiecīgam.

Pirmkārt, parasti samērā veiksmīgi var atdalīt vairākus vienlīdzīgus palīgteikumus vai vienu no vienlīdzīgajiem palīgteikumiem saliktā pakārtojuma teikumā ar t. s. tiešo paralēlo palīgteikumu pakārtojumu:

Diezin vai tobrīd Martins Palejs varēja iedomāties, ka pēc gada viņu gaidīs Liepiņa un Lapiņa «liktenis». *Ka atkal būs krāšņa sagaidīšana lidostā «Rīga», ka šoreiz viņš būs nevis nesējs, bet nesamais, ka arī*

⁷ Ceplītis L. Valodas kultūra un komunikācijas morāle. — Krāj.: Latviešu valodas kultūras jautājumi, 16. laid. R., 1980, 13. lpp.

⁸ Turpat, 11. lpp.

viņam būs gandrīz tikpat tāls ceļš pēc pasaules čempiona zelta medaļas izcīnišanas uz mājām mērojams. (K 80 12 23) Par vēsturi ir jārūnā, nevis lai sīkkritiski rakņātos pagātnē, bet lai analizēt spējīgi būtu mūsu prāti un redzīgākas mūsu acis. *Lai vēsturiskā pieredze palīdzētu izvairīties no kļūdām ceļā uz rītdienu.* (PJ 80 11 22)

Pirmajā piemērā ar atdalījumu akcentēts «likteņa» saturs, t. i., paši aprakstītie notikumi, un netieši likts arī noprast, ka faktiski šie notikumi ir realizējušies; nesadalīta teikuma gadījumā galvenā doma būtu tā, ka Martins Palejs šos notikumus iepriekš nav varējis iedomāties. Otrajā piemērā atdalītajā palīgteikumā uzsvēta vēsturiskās pieredzes galvenā, būtiskākā nozīme.

Otrkārt, informācijas uztvere parasti netiek kavēta, ja atdala kādu no vienlīdzīgiem vai atkārtotiem teikuma locekļiem, kuru raksturo viens vai vairāki palīgteikumi:

Tas ir muzikologu uzdevums. *Un arī pienākums, ko diemžēl neviens nepilda.* (PJ 81 01 25) Domāju, ka arī šādos sarakstos netrūktu O. Borisova vārda. *Netrūktu tāpēc, ka teātra augusts Rīgā pieder M. Gorkija Ļeņingradas Lielā drāmas teātra aktieriem.* (LM 81 08 28)

Šajos piemēros autoriem atdalītajās vienībās labi izdevies uzsvērt to, kas viņiem licies nozīmīgākais attiecīgajā situācijā. Šādas struktūras teikumos domas pilnvērtīgu uztveri atvieglo tas, ka vienlīdzīgums un atkārtojums pieder pie teikuma struktūras paplašināšanas līdzekļiem.

Diemžēl dažkārt, lasot kādu konkrētu sadalītu teikumu, rodas iespaids, ka autoram pietrūcis laika padomāt par tā precīzu formu. Aplūkosim dažus saliktus pakārtojuma teikumus, kuru sadalījums atsevišķos

izteikumos rada vai vismaz palīdz radīt šķēršļus uz-
tveres procesā.

Pirmkārt, uztveres grūtības bieži rodas garos sadali-
tos pakārtojuma teikumos ar sarežģītu struktūru (ar
dažādas funkcijas palīgteikumiem, pakāpenisko pakār-
tojumu): lasītājam zūd priekšstats par visu teikumu
kopumā, nereti arī jāpatērē lieka piepūle, lai saprastu,
kuram vārdam vai teikuma daļai pakārtota kāda no
atdalītajām vienībām:

Tajā [dekrētā] teikts, ka līdz ar lielu grupu mūsu re-
publikas izglītības darbinieku, kas par panākumiem
skolēnu mācīšanā un audzināšanā desmitajā piecgadē
apbalvoti ar PSRS ordeņiem un medaļām, Darba
Sarkanā Karoga ordeni izpelnījušies Vija Svikle,
Alūksnes rajona Ziemeru astoņgadīgās skolas direk-
tore. *Cilvēks, kas domā par šodien stādāmo ābel-
dārzu. Par to, lai no igauņu dārzniekiem izdotos da-
būt labus kociņus, labas šķirnes. Par to, lai ikvienu
ābelīti izdotos ieaudzēt istajā vietā. Lai tai būtu gana
sauļes, lai to nelaikā nenokostu sals.* (SA 81 07 29)
Bez modernās ražotnes — martena ceha ar tā nepār-
traukto tērauda liešanu un impulso metālgriešanu,
velmētavas, kurā ir vesela virkne jauninājumu, kas
ieviesti pēdējos gados, liepājniekiem vēl daudz kas
cits ko parādīt viesiem. *Un proti — dzīvojamie nami
ar visām ērtībām, lielisks medicīnas komplekss, kas
sastāv no poliklinikas un stacionāra, kuri apgādāti
ar jaunākajiem aparātiem, nokomplektēti ar kvalifi-
cētiem kadriem.* (K 81 01 29)

Otrkārt, arī īsākos, nekomplīcētas struktūras sadali-
tos teikumos reizēm nav saprotams, uz kuru vārdu vai
teikuma daļu attiecināma atdalītā vienība. Šāda situā-
cija rodas tāpēc, ka atdalītās daļas tekstā iegūst lielāku
patstāvību un lasītāja apziņā vairs tik cieši nesaistās
ar tuvāko no iespējamiem iepriekšējiem teikuma elemen-

tiem. Nesadalīti teikumi, jādomā, ļautu vieglāk uztvert domu, kas tālāk minētajos piemēros nav uzreiz atšifrējama.

Taču uzsveršu, ka grūtības ekonomikas attīstībā, darba resursu nepietiekamība neizriet no pašreizējās demogrāfiskās situācijas. *It īpaši tāpēc, ka darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju skaita samazināšanās ar augstu zinātnisku precizitāti ir ņemta vērā, plānojot ekonomikas ceļus.* (PJ 80 01 01) Meistars — tā ir pakāpe, kad roka kļūst gudra, kad pirkstos ņirb motīvs, kas izšaujas uz baltās lapas, un domas, tur savās šūnās dziļi un acumirkļīgi rezonējot, pieslēdzas klāt, šo motīvu paplašinot. *Vai pieraksta vārdus zem zīmējuma, to pavēlot nokārtot rokai.* (LM 81 09 11) Par skolotāja prestiža mazināšanos runāts gana, bet maz darīts tā celšanai. *Tajos virzienos, kur sākas sabiedriskās domas veidošana un ietekmēšana.* (PJ 81 08 30)

Līdz šim minētajos fragmentos teikumu sadalījumam resp. atsevišķu palīgteikumu akcentējumam var saskatīt kādu motivāciju. Tomēr sastopami arī cita rakstura piemēri:

Mākslinieku noformētāju darba telpā kopā ar Ainu Karlsoni strādā Josifs Kačanovskis. *Cilvēks, kas brīvajos brīžos glezno. Kas izveidojis lauktehnikā strādājošo portretu galeriju. Kam lieti noder darbabiedres profesionālais padoms.* (C 82 06 11)

Seit akcentējuma vērtā varētu būt vienīgi portretu galerijas izveidošana, bet gleznošana brīvajos brīžos un it sevišķi pēdējā izteikumā minētais atzinums par padoma lietderīgumu gan šādu izcēlumu vismaz konkrētajā tekstā nepelna. Tādu teikuma sadalījumu var saukt par pašmērķīgu un tātad nevēlamu.

Izmantojot teikuma dalījumu vairākos izteikumos, būtu vienmēr jāpadomā, vai konkrētajā gadījumā tas ir

labākais paņēmiens satura atklāsmei. Nedrīkstētu arī aizmirst, ka valodas kultūra, īpaši jaunatnes laikrakstos, pieder pie izglītošanas un audzināšanas līdzekļiem.

SATINĀJUMI

- C — Ciņa
- K — Komunisti
- LM — Literatūra un Māksla
- PJ — Padomju Jaunatne
- SA — Skolotāju Avīze

JAUNĀKAIS TERMINOLOĢIJA

Jaunumu klāstā ievietoti plašāk lietojamie termini, kas 1981. gadā apstiprināti LPSR ZA Terminoloģijas komisijas sēdēs, apspriežot jūrniecības, medicīnas, elektronikas un dažu citu nozaru terminus, kā arī ieteikti valodas praksei LPSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras institūta valodnieku konsultācijās; konsultācijās sniegtajiem priekšlikumiem beigās iekavās pievienota norāde (kons.).

Terminiem pievienotie skaidrojumi ir orientējoši un nepretendē uz pilnīgu nozīmes izklāstu. Atsevišķos gadījumos skaidrojumam pievienoti piemēri.

administratīvais pārkāpums — административное правонарушение, административный проступок — nepareiza darbība, par kuru darītājs ir administratīvi atbildīgs

aroda kaitīgums — профессиональная вредность — noteikta profila darba procesa īpatnību nosacīta kaitīga iedarbība uz organismu

arodslimība — профессиональное заболевание — slimība, kas rodas, strādājot vienvēidīgu noteikta profila darbu

attauvoties — отшвартоваться, отдать швартовы — atbrīvot (atsiet) pietauvošanās trosi

autonomitāte — автономность — patstāvīgums, neatkarīgums; *kuģa a.* — pietiekamas apgādātības nodrošināta kuģa spēja ilgi kuģot bez piestāšanās krastā

bāzeskuģis — плавучая база — kuģis, kas noder par bāzi citiem kuģiem vai lidaparātiem; *lidmašīnu b.*

centrētie piesārņojumu avoti — точечные источники засорения — atsevišķos izplūdes punktos (piem., noteksaures galā sakopotie notekūdeņi) (kons.)

dalībvalsts — государство-участник — valsts, kas piedalās kādā organizācijā, līgumā, pasākumā u. tml.; dalībvalstu pienākumi un tiesības

dzīvnieku valsts (nevis dzīvnieku pasaule) — мир животных — dzīvnieku kopums noteiktā laika periodā vai kādā apvidū

ekrānpults — дисплей — vizuālas attēlošanas ierīce
gājība — ходкость — spēja ieturēt optimālu gaitu; *kuģa g.*

galētājšūna — клетка-киллер — šūna, kas imunoloģiski iznīcina citu šūnu (citas šūnas)

jerosa (nevis uzbudinājums) — возмущение — psiholoģijā un fizioloģijā — kāda kairinājuma radīta dzīvās šūnas reakcija, kas pārtrauc iepriekšējo miera stāvokli

inženierzinības — инженерное дело — mācība par inženiertehniskiem jautājumiem, par inženieru praktisko darbību (kons.)

izprieceļojums *sk.* izprieckuģojums

izprieckuģojums; izprieceļojums — криз — atpūtas brauciens, apceļojums (ar kuģi, lidmašīnu vai citu satiksmes līdzekli); *izprieceļojumu kuģis*

izspriedze — отреагирование возбуждения — uzbudinājuma, nervu sasprindzinājuma radīta rīcība, kas šo uzbudinājumu, nervu sasprindzinājumu mazina vai pat likvidē

jūrasspēja — мореходность — īpašība, kas raksturo (kuģa) piemērotību braukšanai pa jūru; *kuģa, jahtas j.*
kaitīgie arodfaktori — профессиональные вредности — ar profesiju (arodu) saistītie kaitīgie faktori, kas

ietekmē dzīvu organismu; *kaitīgo arodfaktoru neitralizēšana*

karkasējums — набор корпуса — kuģa skeleta (karkasa) veidojums; *kuģa k.*

klaiņniere — блуждающая почка — niere, kuras atrašanās vieta organismā nav pastāvīga

konteinerapgādes ēdnīca, konteinerēdnīca — контейнерная столовая — ēdnīca, kurā ēdienus piegādā ar konteineriem (kons.)

konteinerēdnīca *sk.* konteinerapgādes ēdnīca

krustmija — кроссинговер, перекрест — bioloģijā — hromosomu pārkrustojums, kura rezultātā hromosomas apmainās daļām

kuģuceļš — фарватер — kuģošanai piemērota ūdens josla

lidmašīnu bāzeskuģis — авианосец — kuģis, kas iekārtots par nolaišanās un starta vietu lidmašīnām

lidzētājsūna — клетка-гельпер — šūna, kas sekmē kāda imunoloģiska procesa norisi

masisks — массовый — tāds, kas attiecas uz masu; *masiskais ūdensizspāids*

mazmēra (nevis mazizmēra) **kuģis** — маломерное судно — ierobežotas tonnāžas kuģis

mērķprogramma — целевая программа — uz noteiktu mērķi virzīta programma; *kompleksā m.*

metastāze, riesums — метастаз — slimības ierosinātāja (mikroba, audzēja, šūnas) vietas maiņas rezultātā radies sekundārs slimības perēklis

negrimstība — непотопляемость — spēja negrimt; *kuģa n.*

netiņā uzmanība (nevis nepatvaļīgā uzmanība) — произвольное внимание — uzmanība, kas nav saistīta ar gribu, apziņu

padube (nevis šīberis) — судно — gultā liekams trauks slimnieka dabisko vajadzību izdarīšanai

panelis (nevis vairogs) — щит — elektrotehnikā — plakanas formas konstruktīvs elements, kurā tiek iemontētas kontroles un vadības ierīces; *sadales p.*

peldspēja — плавучесть — spēja peldēt; *kuģa p.*

peļņsaimniecība — прибыльное хозяйство — saimniecība, kas strādā ar peļņu (kons.)

pietauvošanas trose — швартов — trose, ar ko nostiprina kuģi stāvvietā; *priekšgala p. t.*

pietauvot — [при]швартовать — nostiprināt ar pietauvošanas trosi; *p. kuģi stāvvietā*

pieturis — поручень — metāla stienis, koka līste, trose, sikсна u. tml., pie kā pieturas, virzoties augšup vai lejup; *trapa p.; vagona kārņu p.*

pirmsiesaukumnieks — допризывник — bruņotajos spēkos iesaucamo reģistrācijai pakļauts jauniešs pirms iesaukšanas vecuma

pleicība — плешивость — vietumējs apmatojuma trūkums; *pleicības ārstēšana*

produktu smalcinātājs, produktu procesors — пищевой процессор — mājsaimniecības ierīce produktu dažāda veida smalcināšanai (kons.)

religiologs — религиовед — religioloģijas speciālists

religioloģija — религиоведение — zinātne par reliģiju

remontējamība — ремонт-пригодность — piemērotība remontēšanai; *viegla r.*

riesums *sk. metastāze*

rikste (nevis rikstīte) — лоза — lokana stakles veida zara fragments ūdens dzīslu meklēšanai; *rikstes reakcija*

rikstniecība — лозоходство — nozare, kas pēti zemes ūdens dzīslu noteikšanu ar rikstēm un šo dzīslu ietekmi uz dzīvo dabu

rikstniecisks — лозоходческий — tāds, kas saistīts ar rikstniecību; *rikstnieciskā jutība*

rikstnieks — лозоходец, лозонскатель — cilvēks, kas ar riksti spēj noteikt ūdens dzīslu novietojumu zemē

salonis — ознобление — slimīgs stāvoklis — ādas pietūkums, ko izraisa aukstums vai mitrums
senieleja *sk.* senleja

senleja, senieleja — древняя долина — noteikts periglaciālo ieleju veids; *Gaujas s.*

sevišķi deficīts — остродефицитный — tāds, kur deficīts izjūtams ļoti augstā pakāpē; *sevišķi deficitās specialitātes* — specialitātes, kurās īpaši izjūtams kadru trūkums

spriedze *sk.* stress

stress, spriedze — стресс — reakciju virkne, kas seko spēcīga kairinātāja iedarbībai uz organismu; *stresa, spriedzes stāvoklis*

tilpība (nevis tilpums) — вместимость — kuģim — spēja ietilpināt noteiktu daudzumu (kaut kā); ietilpība; *kravtilpība; pasažiertilpība; konteinertilpība*

tišā uzmanība (nevis patvaļīgā uzmanība) — произвольное внимание — uzmanība, kas saistīta ar gribu, arziņu

treme (nevis atgrūšana) — отторжение — orgānu un audu pārstādīšanā — process, kurā saņēmējorganisms saārda pārstādītos audus un mēģina tos izgrūst

ūdens dzīsla (nevis ādere) — водяная жила — rīkstniecībā — ar ūdeni aizpildīta plaīsa zemes garozā; *ūdens dzīslu meklētāji*

ūdensizspāids — водоизмещение — kuģa pilnam svaram atbilstošs ūdens daudzums, ko izspiež peldošs kuģis; *bezkravas, pilnkravas ū.; tilpumiskais, masiskais ū.*

uzbudinājums — возбуждение — psiholoģijā — nervu sasprindzinājums, ko radījis kāds kairinājums

vēždraude — предрак — pārmaiņas organismā, kas var veicināt vēža attīstību; *vēždraudes slimības*

vienotā sistēma, VS (markas apzīmēšanai **JeS**, nevis **JS**) — единая система, **EC** — sistēma, kas ir vienota noteiktā valstī, teritorijā; *vienotās sistēmas skaitļotāji,*

VS skaitļotāji

vilkšana (tauvā, nevis buksēšana) — буксировка — pārvietošana, velkot tauvā; *vilkšanas ierīce*

vilkt (tauvā, nevis buksēt) — буксировать — pārvietot, velkot tauvā; *v. kuģi, liellaivu*

zaudējumsaimniecība — низкорентабельное и убыточное хозяйство — ar zemu rentabilitāti un zaudējumiem strādājoša saimniecība (kons.)

zondālā barošana — кормление через зонд — barošana ar zondes palīdzību

KRIEVU VALODAS TERMINU RĀDITĀJS

авианосец *sk.* lidmašīnu bāzeskuģis

автономность *sk.* autonomitāte

административное правонарушение *sk.* administratīvais pārkāpums

административный проступок *sk.* administratīvais pārkāpums

блуждающая почка *sk.* klaiņniere

буксировать *sk.* vilkt [tauvā]

буксировка *sk.* vilkšana

вместимость *sk.* tilpība

водоизмещение *sk.* ūdensizspāids

водяная жила *sk.* ūdens dzīsla

возбуждение *sk.* uzbudinājums

возмущение *sk.* ierosa

государство-участник *sk.* dalībvalsts

дисплей *sk.* ekrānpults

допризывник *sk.* pirmsiesaukumnieks

древняя долина *sk.* senleja

единая система, ЕС *sk.* vienotā sistēma, VS

инженерное дело *sk.* inženierzinības

клетка-гельпер *sk.* līdzētājsūna

клетка-киллер *sk. galētājšūna*
контейнерная столовая *sk. konteinerapgādes ēdnīca*
кормление через зонд *sk. zondālā barošana*
кроссинговер *sk. krustmija*
круиз *sk. izpriekuģojums*
лоза *sk. rīkste*
лозоискатель *sk. rīkstnieks*
лозоходец *sk. rīkstnieks*
лозоходство *sk. rīkstniecība*
лозоходческий *sk. rīkstniecisks*
маломерное судно *sk. mazmēra kuģis*
массовый *sk. masisks*
метастаз *sk. metastāze*
мир животных *sk. dzīvnieku valsts*
мореходность *sk. jūrasspēja*
набор корпуса *sk. karkasējums*
непотопляемость *sk. negrimstība*
непроизвольное внимание *sk. netišā uzmanība*
низкорентабельное и убыточное хозяйство *sk. zaudējumsaimniecība*
ознобление *sk. salonis*
остродефицитный *sk. sevišķi deficīts*
отдать швартовы *sk. attauvoties*
отреагирование возбуждения *sk. izspriedze*
отторжение *sk. treme*
отшвартоваться *sk. attauvoties*
перекрест *sk. krustmija*
пищевой процессор *sk. produktu smalcinātājs*
плавучая база *sk. bāzeskuģis*
плавучесть *sk. peldspēja*
плешивость *sk. pleicība*
поручень *sk. pieturis*
предрак *sk. vēždraude*
прибыльное хозяйство *sk. peļņsaimniecība*
[при]швартовать *sk. pietauvot*

произвольное внимание *sk. tīšā uzmanība*
профессиональная вредность *sk. aroda kaitīgums*
профессиональное заболевание *sk. arodslimība*
профессиональные вредности *sk. kaitīgie arodfaktori*
религиовед *sk. reliģiologs*
религиоведение *sk. reliģioloģija*
ремонто-пригодность *sk. remontējamība*
стресс *sk. stress*
судно *sk. padube*
точечные источники засорения *sk. centrētie piesārņojumi avoti*
фарватер *sk. kuģuceļš*
ходкость *sk. gājība*
целевая программа *sk. mērķprogramma*
швартов *sk. pietauvošanas trosē*
щит *sk. panelis*

J. BALDUNČIKS

JŪRNICĪBAS TERMINOLOĢIJA: PROBLEMAS UN RISINĀJUMI

Jūrniecības termini ir vienā no senākajām terminoloģijas apakšnozarēm latviešu valodā. Šai terminu grupai ir veltītas vairākas speciālās vārdnīcas¹, turklāt tā ir plaši pārstāvēta tulkojošās un citu tipu vārdnīcās. Pēdējos gadu desmitos flotē un jūrskolās mācību un dienesta valoda ir krievu valoda — PSRS tautu starp-

¹ Валдемар К. Карманный русско-английско-французско-немецко-итальянско-датско-норвежско-шведско-латышский морской словарь. М., 1881; *Bandrevičs A.* Latviešu—krievu—angļu jūrnieku vārdnīca. R., 1902; *Bandrevičs A.* Anglo—Russian—Lettish Marine Dictionary. R., 1908; *Jūrniecība.* — Grām.: Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. R., 1922, 144.—154. lpp.

nacionālās sazināšanās līdzeklis, tomēr tas vēl nenozīmē, ka latviešu jūrniecības terminoloģiju mūsdienās var atstāt novārtā. Mūsu republikas periodiskajos izdevumos, kas iznāk latviešu valodā, tiek regulāri publicēta informācija par jūrnieku un zvejnieku dzīvi un darbu, dažkārt publicēti arī speciāli raksti, kas veltīti kuģubūvei, ostu rekonstrukcijai un citiem jautājumiem.² Jūras tēmai veltīts ne mazums dažāda apjoma oriģināldaīļdarbu un tulkojumu. Diemžēl jākonstatē, ka jūrniecības terminu lietojums bieži vien ir nekonsekvents un dažreiz pat nepiedodami aplams. Domājams, ka vaina meklējama vairākos apstākļos.

Pirmkārt, latviešu valodā samērā bieži izjūtama tehniskās terminoloģijas nestabilitāte dažādās jūrniecības apakšnozarēs (žargonismu paralēllietojums, vienotas terminoloģijas trūkums vārdnīcās u. tml.), kas acīmredzot ir daļēji izskaidrojams ar speciālo publikāciju (latviešu valodā) nelielo skaitu un modernas, plaša apjoma jūrniecības terminu vārdnīcas trūkumu³.

Otrkārt, neprecīzus jūrniecības terminus nereti lieto autori, kas atraduši aicinājumu jūrniecības (zvejniecības) laukā, bet nav papūlējušies sīkāk iepazīties ar vārdnīcās un speciālajā literatūrā fiksētajiem jūrniecības terminiem un to nozīmēm (šeit domāts autora teksts, nevis literāro varoņu runa). Lūk, daži piemēri:

² Tankkuģi ved naftu, vīnu un... ogles. — Zinātne un Tehnika, 1973, № 7, 40.—41. lpp.; Paplašinās Rīgas jūras osta. — Zinātne un Tehnika, 1981, № 3, 14.—15. lpp.; Jūrnieku paražas, ticējumi, tradīcijas. — Zinātne un Tehnika, 1981, № 1, 26.—28. lpp.; Paštaisīts kuteris uz gaisa spilvena. — Zinātne un Tehnika, 1981, № 11, 18.—19. lpp.

³ Šajā ziņā esam atpalikuši no Igaunijas PSR terminoloģiem, kas pēdējā laikā ir sagatavojuši vienu trīsvalodu un vienu četrvārdņu vārdnīcu: *Olev K.* Inglise—eesti—vene meresōnastik. Tallinn, 1981; *Tetsman A., Lind H.* Inglise—vene—saksa—eesti purjetaja sõnaraamat. Tallinn, 1980.

Mūsu traleris, ar piķi nikni šķeldams nelielo pretvilni, joņo atpakaļ uz ziemeļiem.. (Lapsa J. Silķu grāmata. R., 1974, 49. lpp.)

Piķis (angļu *peak*, vācu *Piek*, krievu *пик*) ir telpa, precīzāk — nodalījums kuģa priekšgalā (*priekšpiķis*) vai pakaļgalā (*pakaļpiķis*). Jūrnieki atzīst, ka kuģis šķel viļņus ar *priekšvadni* vai *priekšgalu*. «Vētru grāmatā» J. Lapsa terminu *piķis* lieto pareizi, lai gan iebildumus izraisa no kontaktvalodas burtiski pārņemtā forma, piemēram:

[Saša] *atbild sminēdams: «Mums for piķi pagrīdes tipogrāfija.»* (51. lpp.);

Ahter piķi sāka ieplūst ūdens.. (19. lpp.)

Pareizāk būtu lietot latviskākas formas *priekšpiķis* un *pakaļpiķis* (elementi *priekš-* un *pakaļ-* latviešu terminos atbilst ģermāņu cilmes elementiem *фор-* un *ахтер-* krievu terminos, sal.: *форштевень*, *ахтерштевень* — *priekšvadnis*, *pakaļvadnis*; *форштар*, *ахтерштар* — *priekšštaga*, *pakaļštaga*). Turpat atrodam arī citus nepārdomāti pārņemtus terminus, piemēram:

Arī mūsu dienās stūrmaņi pārbauda, vai kurss pareizs, nosakot pelengu uz kādu no zīmīgākajām radzēm.. (18. lpp.)

Latviešu valodā ir jūrniecības termins *peilēt* (ne «pelengēt»), tāpēc atvasinātais lietvārds ir *peilējums*. Ar šo vārdu tulkots krievu valodas termins *пеленг*, piemēram, «Krievu—latviešu vārdnīcā» (R., 1959, 2. sēj., 23. lpp.) un «Krievu—latviešu politehniskajā vārdnīcā» (R., 1977, 305. lpp.). Presē, daļliteratūrā un dažās vārdnīcās sastopamā «pelengatora» vietā pareizi jālieto vārds *peilēklis*⁴ un attiecīgi *radiopeilēklis* (ne-

⁴ Sk., piem.: Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. R., 1922, 150. lpp.; Latviešu konversācijas vārdnīca, 16. sēj. R., 1937—1938, 31 405. sleja.

«radiopelengators»). Minētā autora darbos var atrast vēl citus nepieņemamus terminus, kā arī pareizu terminu lietojumu nevieta. Krievu valodas ietekmē acīmredzot radies izteiciens «aiz pūpes» (за кормой). Nepieciešamība pēc šāda izteiciena, kā arī tā pareizums ir apšaubāmi — daudziem kuģiem *pūpes* (krievu юр) nemaz nav. Labi zināms, ka latviešu jūrnieki ļoti reti saka «kuģis peld» (tāda izteiksme ir raksturīgāka krievu valodai). Parasti kuģis «iet» vai — īpaši no pasažieru viedokļa — «brauc». Par *taifūniem* sauc vietu/vētras Klusā okeāna rietumu daļā pie Ķīnas un Japānas⁵, nevis Amerikas piekrastē un Kubā (Banānu grāmata, 61. lpp.). Līdzīgi trūkumi lielākā vai mazākā mērā piemīt arī vairāku citu mūsdienu autoru darbiem.

Treškārt, ar jūrniecības terminiem darba gaitā saskaras žurnālisti, bet dažiem no viņiem ir nepietiekamas zināšanas latviešu jūrniecības terminoloģijā, sal.

Spēcīgie dzinēji tam [prāmim] atļaus jūrā attīstīt vairāk nekā 18 mezglu stundā.. (Zvaigzne, 1978, № 5, 3. lpp.)

Pareiza ātruma mērvienība ir *mezgl*⁶. Var lietot arī *jūras jūdze stundā*.

Ceturtkārt, nepareizus jūrniecības terminus lieto tulkotāji. Salīdzinot ar jūras tematiku saistīto darbu tulkojumus, jāsecina, ka samērā veiksmīgi latviešu jūrniecības terminus izvēlējusies M. Ķempe R. L. Stīvensona romānā «Bagātību sala» (R., 1971). Diemžēl pilnīgi pretējais jāsaka par A. Upīša tulkoto Ž. Verna «Mazo kapteini» (R., 1965, pirmais izdevums 1935. g.). Daudzu jūrniecības jēdzienu latviskie apzīmējumi šajā darbā

⁵ Sk.: Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. М., 1980, с. 436.

⁶ Sk.: *Baldunčiks J.* Vai kuģu ātrums samazinās? — Padomju Jaunatne, 1981, 12. jūlijā.

ir nepareizi vai nepietiekami precīzi. Dažviet tulkotājs ir izlaidis franču oriģināla terminus, citur tulkojis pārāk vispārīgi. Daži piemēri:

Tādai brigai kā «Pilgrimam» fokmastā parasti ir četras taisnās buras: apakšējā un augšējā marsbura un apakšējā un augšējā brambura. Lielo mastu ar burām neapgrūtina, tajā uzvelk tikai gafelites. Starp šiem abiem mastiem uz stagas vēl var uzvilkt stenstagbura. Beidzot pašā priekšā uz bugsprita piestiprināt četras priekšējās buras.

Fokrāja un stenstagbura bij viegli apkalpojamās. (79. lpp.)

Terminoloģijas prasībām atbilstu šāds tulkojums:
Tādai brigantīnai (šonerbrigai) kā «Pilgrims» fokmastā ir četras taisnās buras: mastā — fokbura, stengā — marsbura, bramstengā — brambura, virsbramstengā — virsbrambura. Grotmastā ir mazākburu: slīpā grotbura un virs tās topbura. Starp šiem abiem mastiem uz štagām, kas notur grotmastu no priekšpuses, var trīs stāvos uzvilkt štagburas. Beidzot pašā priekšā uz bugsprita var uzvilkt trīs klīverburas.

Klīverburas, slīpā grotbura, topbura un štagburas ir viegli apkalpojamās⁷.

.. uz «Pilgrima» bij uzvilktas tikai fokbura, brigantīne un marsbura. (Turpat.)

Vajadzētu būt:

.. uz «Pilgrima» bija uzvilkti tikai klīveri, grotbura, fokbura un marsbura.

Kļūdu netrūkst arī bērnu grāmatu tulkojumos, piemēram, S. Saharnova grāmatā «Brauc jūrā kuģi» (R.,

⁷ Sal. franču oriģinālu — Verne J. Un capitaine de quinze ans. P. I., Paris, B. g., p. 133.

1981, tulkojis Ē. Avdejevs) *stūres māja* nosaukta par «stūres būdu», *stūresvīrs* — par «stūrmani», pilnīgi aplam lietoti buru nosaukumi.

Visus rakstu avotos sastopamos problemātiskos gadījumus un acīmredzamās kļūdas vienā rakstā uzskaitīt nav iespējams, tāpēc šeit apskatīti tikai daži raksturīgākie.

Ļoti bieži tiek rakstīts par «peldošajām bāzēm». Labāk informētie autori lieto terminu «bāzes kuģis». Lai nerastos kontekstuāli pārpratumi, Terminoloģijas komisija pieņēmusi terminu *bāzeskuģis*, sal. *mūsu bāzes kuģis* — судно нашей базы; *mūsu bāzeskuģis* — наша плавбаза. Ar minēto terminu ir ērti veidojami arī vārdkoptermini, piemēram, *lidmašīnu bāzeskuģis* (авианосец), *helikopteru bāzeskuģis* (вертолетоносец) u. tml.

Liela dažādība vērojama kuģa tehnisko rādītāju apzīmēšanā. Viens autors runā par kuģa «celtspēju», cits — par «vestspēju», trešais — par «kravnesību». Visi termini ir pareizi, taču pirmais attiecas galvenokārt uz celtņiem, otrais — uz automobiļiem. Runājot par kuģi, jālieto termins *kravnesība*. *Pilno kravnesību* jūrniecebā mēdz saukt arī par *dedveitu*, taču ne visi autori pareizi izprot šos terminus, sal.

..kopējais *dedveits* (?) jeb *kravnesība palielinājusies apmēram 15 reizes*.. (Cīņa, 1980, 6. jūlijā).

Līdzīgi ir ar vārdiem *tilpums*, *ietilpība* un *tilpība* (вместимость). Jūrnieceki jau sen lieto terminu *tilpība*, tas ir fiksēts leksikogrāfiskos avotos un speciālajā literatūrā, tāpēc nebūtu lietderīgi to mainīt vai vienādot ar citām nozarēm. To pašu var teikt par *āķi* un *kāsi* (рак). Ja praksē jūrnieceki ir lietojuši tikai terminu *āķis*, tad šo vārdu nebūtu pareizi aizstāt ar *kāsi*, kas ir pieņemts dažās citās tehnikas nozarēs (domājams, ka *āķis* precīzāk izsaka doto jēdzienu). Turklāt jūrniecekiem

nepieciešams darbības vārds *ākēt*, dažkārt arī lietvārds *ākētājs*.

Pēdējā laikā parādījies termins «peldošā bāka» (плавучий маяк). Daudzus gadu desmitus jūrnieki ir saukuši apzīmējamo reāliju par *ugunskuģi* (angļu *lightship*, vācu *Feuerschiff*), un tas nav izraisījis nekādus pārpratumus, jo bākas funkciju tiešām veic noteiktā vietā noenkurots kuģis. Latviešu valodas īpatnībām atbilstošā tradīcija būtu ievērojama arī dažu citu terminu lietojumā. Tā, piemēram, *mašintelpa* — машинное отделение (līdzīgi arī *katlu telpa* — котельное отделение; *sūkņu telpa* — насосное отделение) — nav saucama par «mašīnu nodaļu» vai «nodalījumu». Jāievēro, ka *nodalījums* atbilst krievu valodas terminam отсек. Jāpiebilst, ka tradīcijai un novatorismam būtu jāatrodas savstarpēji respektējamā līdzsvarā. Visu ar jūrniecību saistīto tautu valodās, arī latviešu valodā, ir daudz aizgūtu jūrniecības terminu. 20. gadsimtā valodnieki un jūrniecības speciālisti⁸ ir paveikuši samērā lielu jūrniecības terminoloģijas latviskošanas darbu. Daļa jaundarināto terminu tomēr nav ieviesušies praktiskajā lietojumā, piemēram, *viršūne (tops)*, *atvairis (fenderis)*, tāpēc priekšroka dodama reāli funkcionējošiem terminiem. Ja aizgūtais un latviskais termins laika gaitā ir izrādījušies līdzvērtīgi, tad pieļaujams paralēllietojums (*atsaite — gaija; apvirve — liķis* u. c.). Dažkārt aizguvumam nav atrodams atbilstošs ekvivalents latviešu valodā, to var izteikt tikai ar garu, aprakstošu vārdkopu, piemēram, *šprings — iekšupvērstā pietauvošanās trose*. Praktiskajā lietojumā, galvenokārt komandās, šādas vārdkopas ir ļoti neērtas, tāpēc priekšroka dodama isākajam aizguvumam. Mūsdienās dažkārt

⁸ Lieli nopelni jūrniecības terminoloģijas laukā ir kuģubūves inženierim V. Smulderam.

ieviešas aizguvumi, kam latviešu valodā jau ir bijuši citi ekvivalenti, piemēram, «kruīza» (krievu круиз no angļu *cruise*) vietā 30. gadu jūrniecības literatūrā lietots apzīmējums «izprieceas ceļojums». Pēc šī parauga izveidots termins [jūras] *izpriececeļojums*.

Jau iepriekš minētā terminu dažādība ir īpaši aktuāla kuģu tipu nosaukumos, sal. *konteineru pārvadātājs* — *konteinervedis* — *konteineru kuģis*; *transporta refrižerators* — *refrižerators* — *refrižerators*; *ro-ro kuģis* — *ro-ro tipa kuģis* — *Ro-Ro tipa kuģis* — *treilerkuģis* — *kuģis ar horizontālo kravas iekraušanas un izkraušanas metodi* — *rolkeris*. Terminoloģijas komisija ir apstiprinājusi aptuveni 50 kuģu tipu nosaukumu, kuru veidošanā izmantoti vairāki modeļi, piemēram, N kravas kuģis (*gāžamkravas kuģis, pakeškravas kuģis, dažādkravas kuģis*); N [pārvadāšanas] kuģis (*gāzes [pārvadāšanas] kuģis, cementa [pārvadāšanas] kuģis*); N kuģis (*tankkuģis, konteinerkuģis, lihterkuģis*). Krievu valodas termini ar defissavienojumu apzīmējošajā komponentā latviešu valodā atbilst termini ar saikli *un*, piemēram, грузо-пассажи́рское судно — *kravas un pasažieru kuģis*, учебно-производственное судно — *mācību un ražošanas kuģis*.

Jūrniecības terminoloģijā vēl jāstāpās ar daudziem problemātiskiem gadījumiem, dažādām terminu veidošanas tendencēm un kritērijiem. Raksta mērķis ir pievērst sabiedrības uzmanību funkcionāli daļēji ierobežotu terminoloģijas nozaru (jūrniecība, aviācija, kara zinātne un tehnika u. c.) stāvoklim un tālākai attīstības perspektīvai.

**DAŽAS IZLOKŠŅU IPATNĪBAS PIRMS 350 GADIEM
UN PATLABAN**

Latviešu valodas dialektu un izlokšņu īpatnību sistematiska registrēšana un pētīšana aizsākta samērā vēlu — tikai 19. gs. 80. gados. Tādēļ latviešu dialektoloģijai, īpaši vēsturiskajai dialektoloģijai, svarīgs ir katrs fakts, pat visniecīgākā norāde par valodas parādību izplatību mūsu izloksnēs iepriekšējos gadsimtos. Turklāt šādi senāki dati netieši liecina arī par literārās valodas attīstību un tās ietekmi uz izloksnēm.

Dialektālo īpatnību — leksisko un gramatisko — reģistrējums rakstu avotos (vārdnīcās, gramatikās, lietišķajos rakstos utt.) dod liecības spriedumiem par dažādu valodas parādību relatīvo vecumu (piemēram, par aizguvumu, jaundarinājumu ieviešanās laiku un tml.).

Atsevišķas dialektu un izlokšņu īpatnības atzīmētas jau pirmajā latviešu valodas vārdnīcā «Lettus, das ist Wortbuch...» un «Phraseologia lettica...» (1—2, 1638. g.), ko sastādījis vācu tautības mācītājs Georgs Mancelis (1593—1654).

G. Manceļa pozitīvais devums latviešu rakstu valodas un literārās valodas veidošanā ir jau plaši apcerēts.¹ Te minēsim tikai dažus izteikumus: A. Ozols grā-

¹ G. Manceļa leksikas plašākai izpētei pievērsušies P. Smits (1895) un D. Zemzare (1961), kura uzrādījusi G. Manceļa vārdnīcā «Lettus» sastopamos arhaismus, dialektismus un aizguvumus (slāvismus, lituānismus, aizguvumus no ģermāņu un Baltijas somu valodām); sk.: Zemzare D. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). R., 1961, 1.—63. lpp. (560).

matā par veclatviešu rakstu valodas vēsturi G. Manceli atzīst par nozīmīgāko 17. gs. autoru, kas pārvarējis iepriekšējā gadsimta latviešu tekstu haotisko rakstību, ieviesdams kaut cik noteiktas normas, un nostiprinājis vidusdialekta zemgaliskās izloknes par rakstu valodas pamatu.²

Atzīmējot G. Manceļa darba lielo kultūrvēsturisko nozīmi, viņa valodas pētnieki norāda, ka valodnieka rakstos sastopamas arī kļūdas un paviršība un tādēļ šie 17. gs. teksti jāvērtē kritiski — «bez pārbaudes ne visur iespējams droši uzticēties Manceļa formām».³

Ass un nesaudzīgs ir izglītotā latvieša — poliglota, teologa, jurista un ārsta Jāņa Reitera (Manceļa laikabiedrs; 1632?—1695?) atzinums, ka «Mancelis nevarējis uzrakstīt nevienu lapas pusi bez kļūdām latviešu valodā»⁴.

Taču, lai cik dīvainas mums šodien arī liktos G. Manceļa pierakstītās formas, bez rūpīgas analīzes tās nedrīkst noraidīt un uzlūkot par kļūdainām: daudzi vārdnīcā reģistrētie vārdi ir vēl dzīvi un tiek lietoti izloksnēs.

Latviešu valodas dialektu atšķirības G. Mancelis ir saskatījis pietiekami labi⁵; zemgalisko un augšzemnieku izlokšņu īpatnības viņš savā vārdnīcā palaikam iezīmējis skaidri, dodams vietas norādes: Augstkalne, Zaļenieki, Valle (Taurkalnes daļa), Sēlpils, Daugavpils, Rēzekne, Alūksne, Gulbene. Kurzeme G. Manceļa vārd-

² Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 152. lpp. (625).

³ Zemzare D. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). R., 1961, 16. lpp.

⁴ Straubergs J. Rīgas vēsture. R., 1936, 362.—364. lpp.

⁵ Vārdnīcas ievadā G. Mancelis min, ka alūksnieši, gulbenieši, daugavpīlieši un rēzeknieši runā atšķirīgi: tie nesakot *tie kungī, tiems kungiems, bet tī kungī, tims kungims, ne tuos kungus, bet tūs kungus* (Lettus, 10. lpp.).



nīcā lokalizēta nabadzīgāk — minētas tikai divas konkrētas vietas: Skrunda un Nurmuiža (Lauciene, Talsu raj.), dažkārt lietots tikai vispārīgais apzīmējums — Kurzeme.

Visbiežāk G. Mancelis ir norādījis uz valodas īpatnībām Vallē un Sēpilī (Vallē viņš dzīvoja un strādāja par mācītāju no 1615. līdz 1620. gadam, bet Sēpilī — nākamajos piecus gadus).

Daži no G. Manceļa pirms 350 gadiem reģistrētajiem

izlokšņu īpatnību piemēriem izmantoti šai rakstā un atspoguļoti arī kartēs; salīdzinājumam ņemti mūsdienu izlokšņu dotumi, kas vākti «Latviešu valodas dialektu atlanta»⁶ vajadzībām. Šāda no dažādiem gadsimtiem izraudzīta valodas materiāla salīdzināšana ģeogrāfiskās izplatības ziņā var liecināt par valodas elementu noturību vai mainīgumu izlokšnēs.

Piemēram, nosaukumu *guns* 'uguns', ko G. Mancelis atzīmējis kā raksturīgu Vallei (Lettus, 59) un Sēlpilij (Phras., 377) un ko kā poētisku izteiksmes līdzekli lieto daudzi mūsdienu dzejnieki⁷, dialektoloģijas ekspedīcijas laikā Taurkalnē neizdevās reģistrēt, lai gan *guns* mūsdienās vēl joprojām ir plaši lietots vārds Latvijas austrumdaļā (sk. 1. karti) — galvenokārt augšzemnieku dialektā.⁸

Ar nozīmi 'tumšs' vārdnīcā atrodama forma *tumss*, kas literārās valodas runātājam tagad ir sveša un neparasta, bet samērā plaši sastopama izlokšnēs ap Lielvārdi, Skrīveriem, Madonu, kā arī reģistrēta Biržos, Neretā, Sunākstē un Taurkalnei kaimiņos — Kurmenē. No Valles G. Mancelis devis vēl formu *timss* (arī *tim-siba* — Lettus, 191). Arī šis vārds izlokšnēs vēl ir dzīvs, lai gan tā izplatība no Valles nedaudz atvirzījusies uz austrumiem (sk. 1. karti).

No Valles G. Mancelis pierakstījis arī leksēmu (*linus*) *paisit* (Lettus, 61) ar nozīmi '(linus) mīstīt —

⁶ Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika (100 kartes un komentāri; manuskriptu sagatavojis LPSR ZA Valodas un literatūras institūta autoru kolektīvs (B. Bušmane, M. Graudiņa, N. Jokubauska, B. Laumane, E. Smite u. c.).

⁷ Vārdu *guns* savā dzejā lieto J. Rainis, A. Skalbe, J. Sirmbārdis u. c., sk. arī: Latviešu literārās valodas vārdnīca, 3. sēj. R., 1975, 174. lpp.

⁸ Schematisku karti par augšzemnieku u. c. dialektu izplatību Latvijas PSR teritorijā sk.: *Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. R., 1964, 408.—409. lpp.

apstrādāt linus ar īpašu riku — t. s. mīstīklām'. Mūsdienās (*linus*) *paisīt* izplatīts galvenokārt Latvijas austrumu daļā — aptuveni tai pašā areālā, kur iepriekš minētais vārds *guns* (sk. 1. karti).

Bez īpašām piezīmēm par lietošanas ierobežojumu minēts vārds *šķūnis*, tātad šis no viduslejasvācu valodas aizgūtais vārds (*schune*, ME IV 56) latviešu valodā 17. gadsimta leksikā ir jau plaši pazīstams un iesakņojies. No Valles G. Mancelis devis vēl vārdu *pūnis* (Phras., 341). Izloksnēs tas saglabājies arī vēl tagad, taču biežāk gan sastopama sieviešu dzimtes forma *pūne*, *pūnite* (sk. 1. karti). Ar vārdu *pūne* (*pūnite*) parasti apzīmē nelielu sienu šķūnīti (piem., Saikavā) vai šķūnīti tālajās pļavās (piem., Susējā), vai piebūvi (siena glabāšanai) pie kūts (Aiviekstē, Ļaudonā u. c.).

Turklāt diezgan plaši kompaktā areālā šī leksēma (*pūnītis* Daudzesē, Saukā, *pūnite* Krustpilī, Sēlpilī u. c. augšzemnieku dialekta sēliskajās izloksnēs) tiek lietota ar nozīmi 'pelūde — piebūve (pie rijas vai kūts) pelavu glabāšanai'.

Līdzās vārdiem *stallis* (aizgūts no viduslejasvācu *stal*, ME III 1042) un *kūts* G. Mancelis reģistrējis arī *klēva* ar norādi par tā lietojumu Vallē, Sēlpilī u. c. (Lettus, 173). Mūsdienās nosaukums *klēvs* (izloksņu lielākajā daļā *klāvs*, aizgūts no krievu valodas, ME II 225) tiek lietots vēl visā Latgalē, kā arī vairākās Zemgales sēliskajās izloksnēs (pēc tautasdziesmu materiāliem, arī Lubānā un Sēlpilī). Taču tagad šī nosaukuma izplatība ir krietni attālinājusies no Taurkalnes (sk. 1. karti). Laikam jau tas radies literārā vārda *kūts* un Kurzemes un Zemgales izloksnēs ar to pašu nozīmi lietotā *stallis* ietekmē.

Blakus nosaukumam *varavīksne* bez precīzākām norādēm G. Mancelis pierakstījis arī *dardedzis* (Phras., 379). Taču izloksnēs šis leksēmas un tās dažādu vari-

antu izplatība lokalizēta galvenokārt tikai augšzemnieku dialekta teritorijā⁹: parastāka ir sieviešu dzimtes forma *dardedze*, tā reģistrēta Krustpilī, Pļaviņās, Preiļos, Sērenē, Skrīveros, Slatē; *dardece* — Ļaudonā un citur, *dardacis* — Kalupē un citur.

Neti apvidvārds *dardedze* sastopams daiļliteratūrā (to lietojis J. Rainis, jaunākā laika daiļliteratūrā — V. Brutāne, Ā. Elksne, L. Purs u. c.)¹⁰. Poētiskais apvidvārds veiksmīgi izmantots arī Stučkas rajona laikraksta literārā pielikuma nosaukumā «Dardedze».

Par izlokšņu īpatnībām Zemgales rietumdaļā G. Mancelim ir maz norāžu, lai gan pats viņš dzimis un audzis Augstkalnē, strādājis arī Jelgavā. Laikam jau G. Mancelim šķita dabiski, ka valodai ap lielākajām Latvijas pilsētām — Rīgu un Jelgavu — ir lielāks prestižs un tā veido arī rakstu valodas apgabalu, tātad vispārlietojamās un plaši saprotamās formas atstājamas bez komentāra, piemēram, *istaba*, bet Sēlpilī — *ustuba*, Alūksnē un Rēzeknē — *ustob* (Lettus, 179); *zuoss*, bet ar to pašu nozīmi *kānis* Skrundā, *gūži* — tas pats Nurmuižā (Lettus, 69).

Taču ne visi vārdi, kas G. Mancelim atstāti bez norādēm, mūsdienās ir kļuvuši par literārās valodas vārdiem. Dažkārt noticis gluži otrādi. Piemēram, ar nozīmi '(zirga) sakas' dots nosaukums *paugas* (Lettus, 105), ko vēl mūsdienās lieto Zemgalē ap Jelgavu un Bausku

⁹ Liekas, ka dažas norādes ME un EH vārdnīcā par to, ka vārds *dardedze* sastopams arī Ziemeļvidzemē — Naukšēnos (Milenbahs K., Endzelins J. Latviešu valodas vārdnīca, 1. sēj. R., 1923, 439. lpp.) un Kurzemē — Sātiņos (Endzelins J. un Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai, 1. sēj. R., 1934, 308. lpp.), radušās aiz pārpratuma. To balsta arī J. Langija piezīme, ka G. Mancela dotais vārds *dardedze* Kurzemē neesot pazīstams (sk.: Langijs J. 1685. gada latviski—vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. R., 1936, 346. lpp.).

¹⁰ Latviešu literārās valodas vārdnīca, 2. sēj. R., 1973, 261. lpp.

(sal. — Kurzemē un Zemgalē ap Dobeli lieto nosaukumu *riki*). Tam blakus dots paralēlnosaukums *sakas* no Valles, kurš plašāk izplatīts un sastopams visā Vidzemē, arī Latgalē, un laika gaitā kļuvis par literāru vārdu.

Ūdens dzirnavām G. Mancelis pierakstījis trīs nosaukumus: *sudmalis*, *ūdensdzirņus* un no Valles *patmaļi* (Lettus, 127). Pirmais nosaukums — tagad izloksnēs parasti lieto formu *sudmalas* — ir visplašāk izplatītais: to lieto Kurzemē un gandrīz arī visā Zemgalē; nelielā izlokšņu grupā ap Aknīsti, Krustpili un Līvāniem sastopams variants *sutmalas*.

Iespējams, ka nosaukums *ūdensdzirņus* G. Manceļa laikā bija plašāk lietots un viņam zināms tieši no Zemgales, jo vēl tagad tas saglabājies šai teritorijā: Lielvircaivā, Platonē un citur. Vidzemē lietotais nosaukums *dzirnavas*, kļūdamas par literāru vārdu, tagad ienācis arī Kurzemē un Zemgalē, kur to tomēr izjūt kā jaunāku vārdu (Usmā, Tetelē, Vecmokās u. c.). Literārās valodas ietekmē acīmredzot sarūcis arī *patmaļu* izplatības areāls. Mūsdienās nosaukums *patmales* sastopams galvenokārt tikai Latgalē, ārpus Latgales reģistrēts tikai nedaudzās tai tuvākajās izloksnēs: Koknesē, Pļaviņās, Dignājā, Bebreņē, Pilskalnē (sk. I. karti).

G. Manceļa manuskripts nav arī nevainojami izredīgēts: vairāki vārdi doti bez norādēm par lietojuma ierobežojumu, tātad varētu secināt, ka tie lietoti Zemgalē, taču jau pati šo vārdu forma un izplatība mūsdienā izloksnēs nepieļauj šādu iespēju.

Pirmkārt, G. Manceļa pierakstītie *dārbenieks* 'strādnieks' (Phras., 403) un *cīrulis* 'cīrulis' (Lettus, 277) nevar būt Zemgales vārdi jau tāpēc vien, ka patskanis tautosillabiskajā pozīcijā šajos vārdos ir garš (-ār-, -īr-), turklāt citur vārdnīcas autors norādījis, ka vārdu *dārgs* Augstkalnē un Zaļeniekos izrunā īsi (*darrgs* — Lettus, 183).

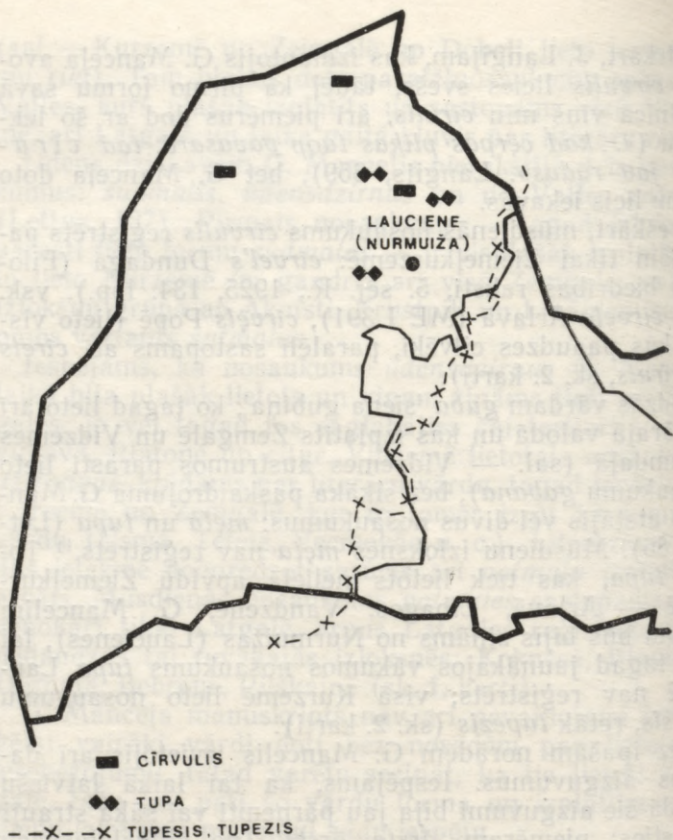
Otrkārt, J. Langijam, kas izmantojis G. Manceļa avotus, *cīrvulis* licies svešs, tādēļ kā pirmo formu savā vārdnīcā viņš min *cīrulis*, arī piemērus dod ar šo leksēmu («. . kad cērpaš plikas tuop pavasarā, tad cīrulis jau rādas». Langijs, 359), bet G. Manceļa doto formu licis iekavās.

Treškārt, mūsdienās nosaukums *cīrvulis* reģistrēts pagaidām tikai Ziemeļkurzemē: *cīrvel's* Dundagā (Filologu biedrības raksti, 5. sēj. R., 1925, 134. lpp.), vsk. ģen. *cīrveļa* Ārlavā (ME I 391), *cīrvēls* Popē (lieto visvecākās paaudzes cilvēki, paralēli sastopams arī *cīrēls* un *cīruls*, sk. 2. karti).

Līdzās vārdam *guba* 'siena gubiņa', ko tagad lieto arī literārajā valodā un kas izplatīts Zemgalē un Vidzemes rietumdaļā (sal. — Vidzemes austrumos parasti lieto nosaukumu *gabana*), bez sīkāka paskaidrojuma G. Mancelis atstājis vēl divus nosaukumus: *mēta* un *tupa* (Lettus, 86). Mūsdienu izloksnēs *mēta* nav reģistrēts.¹¹ Toties *tupa*, kas tiek lietots nelielā apvidū Ziemeļkurzemē — Ārlavā, Lībagos, Vandzenē, G. Mancelim laikam būs bijis zināms no Nurmuižas (Laucienes), lai gan tagad jaunākajos vākumos nosaukums *tupa* Laucienē nav reģistrēts; visā Kurzemē lieto nosaukumu *tupesis*, retāk *tupezis* (sk. 2. karti).

Bez īpašām norādēm G. Mancelis ievietojis arī dažādus aizguvumus. Iespējams, ka tai laikā latviešu valodā šie aizguvumi bija jau pārņemti vai sāka strauji ieviesties: piemēram, *ārste* 'ārsts' (no viduslejasvācu *ārste*, ME I 244), kam paralēli vēl minēts arī *dziedenātājs* (Lettus, 23), *blaka* 'tinte' (Phras., 376), *papirs* (Lettus, 135). Arī *ķipluoki* (Phras., 330) 17. gadsimtā latviešiem bija jau labi pazīstami. J. Langijs savā

¹¹ D. Zemzare leksēmu *mēta* (atvasinājums no verba *mest*, ME II 606) uzlūko par arhaismu; sk. Zemzare D. Latviešu vārdnīcas, 35. lpp.



vārdnīcā šim nosaukumam pievieno vēl apzīmējumu *svēt-luoki*, paskaidrodams, ka latvieši tos ļoti cienot (Langijs, 113).

Taču daži aizguvumi, kas latviešu valodā tagad ieauguši stiprām saknēm, G. Mancela laikā varbūt vēl nebija pazīstami. Piemēram, G. Mancelis vēl nemin vārdu *nieres* (aizgūts no viduslejasvācu *nere*, ME II

751); ar šo nozīmi vārdnīcā dots *ikstis* (Lettus, 261), kas tagad sastopams vairs tikai izloksnēs. Tāpat G. Manceļa vārdnīcā vēl neatrodam vārdu *zārks* (aizgūts no viduslejasvācu *sark*, ME IV 700), tā vietā lietots vārds *šķirsts* (Phras., 372). Nav minēts arī vēl *ķirsis* (aizgūts no vācu val., ME II 385), bet tā vietā lietots no viduslejasvācu valodas aizgūtais *ķesbēres* (Lettus, 102), arī *ķesberes* (no viduslejasvācu *kersbere*, ME II 372), sal. arī *ķesbera dārzs*, *ķesbera kuoks* (Phras., 324). Izloksnēs sastopami abi varianti: *ķezbēre* — Jēkabniekos, Džūkstē, Remtē un citur, *ķezbere* — Bārbelē, Irlavā, Grenčos un citur. Tādēļ iespējams, ka G. Manceļa varianti ar *-er-* un *-ēr-* atspoguļo tā laika izrunas īpatnības, kaut gan tos varētu uzskatīt arī par 17. gs. ortogrāfijas nekonsekvenci.

Neiztirzājot visus G. Manceļa vārdnīcas piemērus, kas nozīmīgi valodas vēsturei, uz aplūkotā materiāla pamata var izdarīt dažus secinājumus.

17. gs. Vallē (Taurkalnē) reģistrētās dialektālās īpatnības augšzemnieku dialektā saglabājušās vēl līdz mūsu dienām:

a) dažu īpatnību noturība šai laika periodā bijusi gandrīz nemainīga — apmēram pēc 350 gadiem tās reģistrētas gandrīz tai pašā vietā — Taurkalnei tuvākajās kaimiņu izloksnēs — sal. izoglosas (*linus*) *paisit*, *guns*, *timss*, *pūne* (sk. 1. karti);

b) dažas valodas parādības literārās valodas ietekmē nedaudz atkāpušās uz austrumiem — sal. izoglosas *klēvs* un leksēmas *patmales* izplatību augšzemnieku izloksnēs (sk. 1. karti);

c) izlokšņu parādību samērā lielā noturība pieļauj, ka pēc mūsdienu izlokšņu dotumiem kartografētā areālā var precizēt arī 17. gs. rakstu avotos reģistrētās, bet bez konkrētas vietas norādes dotās izlokšņu īpatnības (sal. *tupa*, *circulis*, sk. 2. karti).

CĪŅA

Ar nozīmi 'cīņa' latviešu literatūrā līdz 19. gadsimta 80. gadiem parasti lietots vārds *cīnišanās* (V I, 24; 2, 255; U II, 437); piemērs: «Izcēlās sīva, asiņaina cīnišanās uz dzīvību un nāvi.» (Māters J. Sadzīves vilņi, 1879, 300. lpp.) Blakus parastākajai refleksīvajai formai tai pašā nozīmē lietoja arī vārdu *cīnišana*, kas bija parasta 18. gadsimtā (St II, 348). Dažu autoru darbos, piemēram, M. Kaudzītes tulkojumos, šis vārds sastopams vēl 19. gadsimta 80. gados: «Bet aukstumā un cīnišanā ar vilņiem bij manī spēki pārmākti.» (Merriets F. Temzes dēls. Tulk. M. Kaudzīte, 1880, 42. lpp.)

19. gadsimta pēdējos gadu desmitos šajā nozīmē visbiežāk lietots vārds *cīniņš*. Piemēri: «Francijas vēlēšanu cīniņš» (DL 1889, 201. nr.), «...[vecā kārtībā] tūlīt stājās cīniņā...» (Veidenbaums E. Pūrs I, 1891, 70. lpp.), «Cīniņš starp veco un jauno politikas virzienu Vācijā» (Balss 1892, № 29).

Sā apzīmējuma vietā ap 1890. gadu periodikā sāka lietot arī vārdu *cīņa*: «Ceķu cīņas» (DL 1891, № 277), «Iru cīņa pēc patstāvības» (BV 1893, № 191), «Barībai un telpai pietrūkstot, jāizceļas cīņai gan viena veida sevišķo individu starpā, gan pašu dažādo veidu un sugu starpā» (Nolle B. Pūrs III, 1894, 73. lpp.).

Vārds *cīņa* rakstos vēl ilgi mijās ar veco apzīmējumu *cīniņš*, tos lietoja pat vienā teksta rindkopā. Piemēram, K. Barons 1894. gadā rakstīja: «Kamēr tautai vēl sava

politiska dzīve, savi cīņi ar apkārtējām kaimiņu tautām, tamēr tai allaž arī gadās dzejnieki, kas tautas darbus apdzied, daudzina. . . tās ir, tā sakot, svētdienas dziesmas, dziesmas par sen pagājušiem laikiem, par slaveniem senčiem un viņu darbiem un cīņām.» (Latvju dainas, 1. burtn., 1894, XXI lpp.)

Ar vārdu *cīņa* 19. gs. 90. gados izveidojās arī raksturīgi savienojumi, piemēram, «cīņu biedrs». (Plūdonis. Pirmie akordi, 1895, 35. lpp.)

Strauji izplatījies 19. gs. 90. gados, vārds *cīņa* tomēr nav šā gadu desmita jaunvārds. Pirmoreiz literatūrā to lietojis A. Kronvalds 1873. gadā: «Grieķi mēdza savu tautiešu garīgus un miesīgus spēkus noderētās cīņās pārbaudīt» (Sēta, daba, pasaule IV, 1873, 80. lpp.), «Tiem patika locekļu sparīgs veiklums un lunkanums, nadzība un stiprums cīņā» (turpat, 94. lpp.). Nav pasakāms, vai *cīņa* ir A. Kronvalda darināts jaunvārds, vai arī viņš to literatūrā ieviesis no kādas izloknes. Vai nu pēc A. Kronvalda parauga, vai arī savukārt kādā izloksnē noklausījies, šo vārdu lietoja arī A. Pumpurs, tikai vīriešu dzimtes formā: «Izrikoja dažas veiksmas, Kara cīņus uzveda.» (Lāčplēsis, 1888, 135. lpp.)

Redzams, ka A. Kronvalds un A. Pumpurs vārdu lietojis ar nozīmi 'sacīkstes'. Tā nav nejausība: arī verbs *cīnīties* 18. un 19. gs. galvenokārt lietots ar nozīmi 'lauzties, spēkoties, cikstēties, pūlēties' (St I, 371; U I, 348; V 2, 255), un tikai, sākot ar 19. gadsimta 60. gadiem, retumis presē šis vārds attiecināts uz sadursmēm kaujas laukā. Pat «Pēterburgas Avīzēs» ar nozīmi 'cīnīties' parasti lietots verbs *kauties*. (Roze L. Latviešu valoda pirms simts gadiem, 1962, 68. lpp.) Vārds *cīnīties* mūsdienu nozīmē iesakņojās literatūrā tikai 19. gadsimta 80. gados; piemērs: «uzvarēt vai, varonīgi cīnoties, mirt». (Sēta, daba, pasaule V, 1889, 7. lpp.)

Pēc J. Endzelīna domām, vārds *cīņa* atvasināts no verba *cīties* saknes, un savukārt no vārda *cīņa* atvasināts verbs *cīnīties* (ME I, 392). Tas tomēr nesaskan ar šo vārdu lietošanas hronoloģiju: *cīnīties* (un pamatverbs *cīnīt*) latviešu rakstos sastopams jau 17. gadsimtā, bet *cīņa* tikai 19. gadsimta otrajā pusē. Vairāk pamata ir uzskatīt, ka *cīņa* atvasināts no *cīnīt* (kā *peļņa* no *peļnīt*). Verbs *cīnīt* (tagad arhaisms; mūsdienu literārajā valodā lieto atvasinājumu *izcīnīt*) ir tās pašas cilmes kā *censties*, *cikstīties*, *cīsties*, *cīties*; tam pamatā ide. **ken-* 'pūlēties, censties, steigties'. Ka arī verbam *cīnīties* senāk piemita nozīme 'censties', rāda šā vārda lietojums jau minētajā A. Kronvalda rakstā: «.. tie [romieši] ar ilgošanos un prieku cīnījās iepazīties ar grieķu valodu..» (Sēta, daba, pasaule IV, 1873, 73. lpp.)

AVOTU SAISINĀJUMI

- BV — Baltijas Vēstnesis
 DL — Dienas Lapa
 ME — Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. R., 1923—1932.
 St — Stender G. F. Lettisches Lexikon. Mitau, [1789].
 I — T.1. [Latviešu—vācu vārdnīca.]
 II — T.2. [Vācu—latviešu vārdnīca.]
 U — [Neiken G.], Ulmann C. Lettisches Wörterbuch.
 I — T.1. Lettisch—deutsches Wörterbuch. R., 1872.
 II — T.2. Deutsch—lettisches Wörterbuch. Bearb. G. Brasche. R.—Leipzig, 1880.
 V — 1. [Valdemārs K.] Krievu—latviešu—vācu vārdnīce. M., 1872.
 2. [Valdemārs K.] Latviešu—krievu—vācu vārdnīce. M., 1879.

VALODAS KĻUDAS RADIORAIDĪJUMOS

Šaurais un platais *e* darbības vārdu formās

Latviešu valodā svešvārdos parasti *e* skaņa izrunājama šauri, piemēram, *elektrība, elevators, selekcija*.

Kaut gan par to ir rakstīts, taču joprojām lektori u. c. runātāji radioraidījumos nepareizi ar platu *ē* izrunā svešvārdu *plēnums*, kas noteikti jāizrunā ar šauru *e*. Tāpat ar šauru *e* izrunājams svešvārds *medūza* (radio-pasakas stāstītāja lieto platu *ē*).

Bieži dzirdam *e* skaņas nepareizu izrunu darbības vārdu grupā, kas nenoteiksmē beidzas ar *-rt*: piem., *dzert, vērt, bērt, ķert*. Šo darbības vārdu personu formās, piem., *es dzeru, viņš dzer* utt., *jādzert, divdabī dzerot* jābūt šaurajam *e*.

Praktiski *e* pareizo izrunu palīdz atklāt paralēlformas darbības vārdos ar *e* nenoteiksmē, piem., *celt: es ceļu (es dzeru), tu cel (tu dzer), viņš ceļ (viņš dzer), mēs ceļam (mēs dzeram), jūs ceļat (jūs dzerat), viņi ceļ (viņi dzer); ceļams (dzerams), ceļot (dzerot), jāceļ (jādzert)*.

Radio estrādes dziesmas raidījumā vairākkārt atskan refrēns:

Jūras vārti vaļā vēras,
Acis tevi neatdzēras,

kur vārdos *veras* un *neatdzēras* tiek dziedāts platais *ē*, kaut gan šeit jābūt šaurajam *e*.

Raksturojot radiofonā mākslinieka darbu, kritiķe saka: *Mākslinieks tvēr* (būtu jāsaka *tver* — ar šauru *e*).

Nepareiza *e* izruna dzirdama arī teicienā: *Kāpēc vīri dzēr?* (šaura *e* vietā runātājs lieto plato *ē*).

Rainis savā «Spīdolas dziesmā» izlietojis trīs darbības vārdus ar *-rt* nenoteiksmē — *dzert, tvert, vērt*:

Kas mani dzer,
Pats sevi tver,
Sev jaunai saulei logu ver.

Radoraidījumos dzirdami divi «Spīdolas dziesmas» ieraksti, vienā no tiem minēto darbības vārdu formu izruna ir nevainojama, bet otrā ierakstā dzirdam:

Kas mani dzēr,
Pats sevi tvēr —

ar nepareizu (plato) *ē* izrunu, turpretī nākamajā rindā «Sev jaunai saulei logu ver» vārdā *ver* izruna pareiza — ar šauru *e*.

Saiklis *ka* vai *kad*

Joprojām gadās dzirdēt, ka runātājs, ievadot palīgteikumu, pakārtojuma saikļa *ka* vietā lieto *kad*, kaut gan uz šo kļūdu jau vairākkārt norādīts gan valodnieku rakstos, gan valodas prakses dienās. Lai praktiski noteiktu, kurš pakārtojamais vārds attiecīgajā gadījumā izraugāms, der pievērst lielāku uzmanību teikuma loģikai.

Piem., teikumā *Es zinu, ka tu nāksi* (lietojot pakārtojuma saikli *ka*) izteikts tikai darbības konstatējums, bet teikumā *Es zinu, kad tu nāksi* ar *kad* tiek akcentēts laika nojēgums. Šāda loģiska atšķirība ir arī teikumos:

Es zinu, *ka* vilciens pienāks un *Es zinu, kad* (cikos) pienāks vilciens. Nepareiza ir šāda radoraidījumā dzirdēta izteiksme: *Jūs dzirdējāt, kad pārdevējam jābūt ar labu garastāvokli. Nepareizi kad* lietots *ka* vietā arī teikumos: *Labi, kad mēs visu esam paveikuši; Ļaudis melš, kad pavasaris būšot auksts; Brigadieris atgādina, kad gaudi jāsēj laikus.*

Apstākļa vārds *nule*

Vairākkārt gadījies dzirdēt apstākļa vārdu *nule* (ar nozīmi 'tikko') nepareizi izrunājam «*nulle*». Kaut gan tagad nepareizas izrunas gadījumu skaits ir stipri samazinājies, taču pilnīgi izzudusi šī kļūda vēl nav. Tā pagādās pat atbildīgu darbinieku referējumos. Jāiegaumē, ka laika nozīmē lietojama tikai forma *nule*.

LPSR ZINĀTŅU AKADEMĪJAS PAREIZRAKSTĪBAS KOMISIJAS LĒMUMS

LPSR Zinātņu akadēmijas Pareizrakstības komisija 1981. g. 25. novembrī pieņēma lēmumu par ķīniešu valodas burtu *j, z* un *zh* atveidi latviešu literārajā valodā.

Saskaņā ar latviešu literārās valodas pareizrakstības pamatprincipu, pēc kura citvalodu īpašvārdu atdarināšanas pamatā ir attiecīgā vārda izruna oriģinālvalodā, latīniskajā ķīniešu valodas rakstībā atveidoti *j, z* un *zh* latviešu valodā atdarināmi ar ķīniešu valodas izrunai adekvātajām afrikātām (un to apzīmējumiem): *j, z* — *dz* un *zh* — *dž*. Piemēri: *Dzjansu* (ķīniešu latīniskajā rakstībā: *Jiangsu*), *Dziguna* (ķīniešu latīniskajā rakstībā: *Zigong*); *Mandžūrija* (ķīniešu latīniskajā rakstībā: *Manzhouli*), *Džendžou* (ķīniešu latīniskajā rakstībā: *Zhengzhou*).

JAUNO «LATVIEŠU VALODAS PAREIZRAKSTĪBAS
VĀRDNĪCU»¹ SAŅEMOT

Literārā valoda ir normēta valoda. Tās normatīvais raksturs veicina valodas lietotāju labāku saprašanos. Viskonsekvētāk valodas normas cenšas ievērot rakstībā, it īpaši ortogrāfijā. Tāpēc pareizrakstības vārdnīca ir nepieciešama rokasgrāmata katram rakstītājam.

Ir pagājuši jau 30 gadi kopš iepriekšējās «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcas»² publicēšanas. Sakarā ar daļējiem grozījumiem svešvārdu rakstībā³ tika izdota speciāla svešvārdu pareizrakstības vārdnīca.⁴ Abas šīs vārdnīcas jau sen pazudušas no grāmatveikalu plauktiem.

Jaunā «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca» ir ilgi gaidīts un nepieciešams izdevums latviešu leksikogrāfijā. Tās sastādītāji ir veikuši lielu un rūpīgu darbu, vārdnīcā ietverot plašu leksikas, it īpaši jaunākās leksikas, materiālu, piem., *darbaudzināšana, govkopis, malkot, izsmēķis, diskotēka, kibernetizācija*. Tomēr daži rakstības ziņā problemātiski vārdi un vārdkopas diemžēl palikušas ārpus vārdnīcas ietvariem,

¹ *Ceplītis L., Guļevska D., Miķelsone A., Porīte T.* Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. R., 1981, 358 lpp.

² Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. R., 1951, 246 lpp.

³ Par Latvijas PSR Ministru Padomes 1946. gada 5. jūnija lēmuma № 480 daļēju grozīšanu. — *Ciņa*, № 306, 1957, 29. dec.

⁴ *Bendiķs H.* Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca. R., 1958, 115 lpp.

piem., *bērnu nams* vai *bērnunams*, *runasstundas* vai *runas stundas*, *dziesmusvētki* vai *dziesmu svētki*. Vārdnīcā nav arī plaši izplatītās vārdkopas *dzimšanas diena*, bet dots tikai saliktenis *dzimumdiena*. Vai vārdkopa *dzimšanas diena* uzskatāma par neliterāru?

Vērtīgi ir plašie norādījumi par vārdu gramatiskajām formām, it īpaši, ja tie palīdz novērst nereti vērojāmās pareizrakstības kļūdas: daļēji lokāmais divdabis un lokāmais ciešamās kārtas pagātnes divdabis, piem., *šķērst*, *šķēržu*, *šķērd*, *šķērž*, pag. *šķērd*; divd. *šķērdams*, *šķērst* (divdabja formas nav dotas verbam *sprūst*); tagadnes formas, kur notikusi līdzskaņu mija, piem., *milzt*, 3. p. *milst*; *lūzt*, 3. p. *lūst*; *birzt*, 3. p. *birst*. Pozitīvi vērtējama visumā konsekventā locīšanas paradigmas ievērošana, līdzskaņu mijas vispārināšana deklinācijās, piem., *olimpiāžu*, *spartakiāžu*, *zonžu*, *klašu*. Tas sekmē samērā plaši izplatīto gramatisko formu variantuma novēršanu. Tāpēc, šķiet, nebija pamata izdarīt dažas atkāpes no līdzskaņu mijas, kur formas ar miju nevar radīt pārpratumus. Ja ir ieteiktas formas *klažu* (*klade*), *grāšu* (*grāte*), *inžu* (*inde*), *plašu* (*plate*), *gvaržu* (*gvarde*), pat *laižu* (*laide*), tad kāpēc vārdiem *flote*, *fronte* dsk. ģen. formas dotas bez mijas? Varbūt varēja dot abus variantus kā vārdiem *torte* (*toršu* — *tortu*) un *lete* (*lešu* — *letu*). Nav konsekvences variantu ziņā vārdiem ar skaņu kopu *-kst-*, piem., *čurkste* — *čurkšu* vai *čurkstu*, *čakste* — *čakšu* vai *čakstu*, bet *maikste* — *maikšu*.

Literārās valodas normatīvais raksturs prasa valodas līdzekļu standartizāciju. Tomēr nedrīkstam aizmirst, ka valodas līdzekļu variēšanās iespējas ir tas potenciāls, kas virza uz priekšu valodas attīstību. Tādēļ diezin vai bija pamats atteikties no tādiem vārdu paralēlvariantiem, kas par literāriem atzīti citos avotos. Latviešu valodā vērojama tendence 6. deklinācijas vārdiem pār-

iet 5. deklinācijā. Vai vajadzēja atteikties no paralēl-varianta *birze* blakus 6. deklinācijas formai *birzs*? Latviešu literārās valodas vārdnīcā (turpmāk LLVV) doti abi varianti *birzs* // *birze* un *likste* blakus 6. deklinācijas formai *liksts*. Jau 1951. gadā izdotajā «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā» abi varianti atzīti par literāriem. Turpretim variantā *azots* nepieciešamība blakus formai *azote*, kā arī dažu fonētisko variantu fiksējums — *ciklops* // *kiklops*, *šizofrēnija* // *shizofrēnija* — ir vismaz problemātisks.

Nevēlamas ir arī vienā laikā izdotajos avotos vērojams pretrunas, piem., lietvārdam *lauva* LLVV ir norāde — kopdzimtes vārds, bet pareizrakstības vārdnīcā — vīriešu dzimtes vārds.

Vērtīgas ir samērā plašās norādes par vārdu nozīmi, kas veicinās literārās valodas izkopšanu, piem., *virspusējs* (viršējs), *virspusīgs* (paviršs), *vispārējs* (vispārējs sausums), *vispārīgs* (vispārīgi norādījumi), *tā ka* (seku palīgteikumos; šodien ir auksts, tā ka silti jāsaģērbjas), *tā kā* (cēloņa apstākļa palīgteikumos; tā kā ir auksts laiks, tad silti jāsaģērbjas), *neparko* (neparko nepadoties), *ne par ko* (ne par ko nebrīnīties), *simbolisks* (saistīts ar simboliku), *simbolistisks* (saistīts ar simbolismu).

Jaunā vārdnīca dod zināmu ieguldījumu arī pareizrūnas izkopšanā. Te atrodam ziņas par zilbes intonāciju, piem., *stāvs*, *stāvs*; *tā*, *tā*; *griēzt*, *griēzt*; par burta *e* resp. *ē* lasījumu, piem., *sers* (labība, ar platu skaņu), *sers* (tituls, ar šauru skaņu); par burta *o* lasījumu, piem. [*tols*], [*tuols*]. Diemžēl šīs norādes dotas gandrīz tikai homogrāfiem. Kamēr nav publicēta latviešu valodas pareizrūnas vārdnīca, būtu vēlami plašāki norādījumi par vārdu izrunu, it īpaši tiem vārdiem, kuru izrunā bieži vērojamas novirzes no literārās valodas normām, piem., *bebrs*, *senlietas*, viņš *sēd*, *matrozis*, *po-*

ras, izloze. Neprecīzas izrunas novēršanai lieti noder norādījumi par zilbes robežu, lai atšķirtu divus blakus esošus patskaņus no divskaņa, piem., *pi-etāte, sto-iķis, paci-ents*.

Paskaidrojumos par vārdnīcas uzbūvi teikts, ka vārda uzsvars norādīts, ja tas nav pirmajā zilbē. Šajā sakarā pārdomas izraisa dažu paralēlvariantu lietderība, piem., *žabo* vai *ža·bo*, *caurcaurēm* vai *caur·caurēm*, kā arī vairāku citu vārdu izruna. Pēc vārdnīcas autoru domām, tādi vārdi kā *bungalo, cunami, častuškas, inkaso, indigo, kokakola, nelabprāt, peredvižņiki* jārunā ar pirmās zilbes uzsvaru.

Vārdnīcas beigās iekļautais ģeogrāfisko nosaukumu saraksts sniedz ziņas par plašāk lietoto ģeogrāfisko nosaukumu rakstību. Labi, ka vārdnīcas autori ir devuši gan agrāko, gan pašreizējo nosaukumu, piem., *Kambodža* sk. *Kampučija*, *Portartura* sk. *Ļuišuna*. Žēl, ka nav nekādu ziņu par ģeogrāfisko nosaukumu izrunu. H. Bendika sastādītajā «Svešvārdu pareizrakstības vārdnīcā» bija norādes gan par vārda uzsvaru, gan par zilbju skaitu, resp., divu patskaņu vai divskaņa lietojumu.

Vērtīgs ir vārdnīcai pievienotais saīsinājumu saraksts, jo tikai grāmatā «Latviešu valodas mācība 4. klasei»¹ atrodam nelielu pieņemto vārdu saīsinājumu sarakstu.

Valodas praksei lieti noder arī svarīgākie pareizrakstības, it īpaši lielo sākumburtu lietošanas, noteikumi. Aprakstot simboliskos nosaukumus, būtu bijis lietderīgi tos sagrupēt pēc lielo sākumburtu lietošanas nosacījumiem: 1) ar lielo sākumburtu raksta tikai ievadītāJVārdu, 2) ar lielo sākumburtu raksta visus pilnnozīmes

¹ *Freidenfelde Z., Jansone L., Laure A.* Latviešu valodas mācība 4. klasei. R., 1971, 85. lpp.

vārdus. Pārskatā par lielo sākumburtu lietošanu reālo-
jos nosaukumos izdalīta tikai nosaukumu grupa, ku-
riem visus vārdus raksta ar lielo sākumburtu. Būtu
bijis lietderīgi arī pārējos nosaukumus sagrupēt: nosau-
kumi, kuriem tikai ievadītājbārdu raksta ar lielo sā-
kumburtu, nosaukumi, kuriem ar lielo sākumburtu rak-
sta ievadītājbārdu un diferencētājbārdu, t. i., pirmos
divus vārdus.

Orientējošs ir dotais pārskats par dažādu vārdšķiru
un svešvārdu pareizrakstības galvenajiem jautājumiem.

Analizējot vārdnīcas materiālu, šaubas un iebildumus
galvenokārt izraisa norādījumi par vārdu izrunu, ko
autori varēs pārdomāt, gatavojot latviešu valodas pa-
reizrunas vārdnīcu. Jaunā «Latviešu valodas pareiz-
rakstības vārdnīca» pilnībā veic savu galveno uzde-
vumu — tā ir laba rokasgrāmata katram latviešu va-
lodas lietotājam.

Jautājums. Kāpēc par nepareizu ir atzīts apzīmējums «ķīlas cena»?

Atbilde. Pērkot pienu, krējumu, ievārijumu vai dažus citus produktus, kas iepildīti pudelē vai burkā, mēs maksājam ne tikai par attiecīgo produktu, bet arī par taru. Naudu, ko samaksājam par taru, vēlāk, pēc taras atdošanas veikalā, saņemam atpakaļ. Šī nauda netiek dota «ķīlai», nekas netiek «ieķīlāts», tāpēc apzīmējumam «ķīlas cena» pietrūkst motivācijas. Mēs vienkārši samaksājam zināmu naudas summu, kas atbilst pudeles, burkas vai citas taras vērtībai. Citiem vārdiem — mēs uz kādu laiku *a i z m a k s ā j a m* šo naudu (bet pārdevējs mums «aizdod» attiecīgo taru) un vēlāk to saņemam atpakaļ (tāpat kā pārdevējs saņem atpakaļ aizdoto taru).

Tāpēc arī LPSR ZA Terminoloģijas komisija, apspriežot dažādus nosaukuma variantus un izvēloties piemērotāko terminu tam, ko krievu valodā sauc par залоговая цена, latviešu valodā izvēlējās terminu **aizmaksas cena**. Informācija par šo lēmumu tika publicēta «Latviešu valodas kultūras jautājumam» 1978. gada laidienā rakstā «Jaunākais terminoloģijā». Spriežot pēc mūsu centrālajiem laikrakstiem un dažiem citiem rakstu avotiem, kuros pagājušā gada rudenī tika sniegta informācija par cenu grozījumiem mūsu valstī, jāsecina, ka vai nu ne visi šo informāciju ir lasījuši, vai arī — tīši tiek ignorēts TK lēmums. Kā gan citādi būtu

izskaidrojams tas, ka pareizā termina *aizmaksas cena* vietā rakstos parādījās noraidītais «ķīlas cena». Apzīmējums «ķīlas cena», iespējams, varēja rasties, ātrumā nepārdomāti tulkojot krievu valodas terminu залоговая цена un aizmirstot, ka залог krievu valodā apzīmē ne tikai 'ķīlu'. Šī vārda nozīme ir plašāka. Ar to apzīmē arī, piemēram, 'drošības naudu', 'garantiju' u. c.

Ja atkāpes no TK termina būtu radušās kādu īpašu dibinātu iemeslu dēļ, tas katrā ziņā būtu saskaņojams ar TK. Pretējā gadījumā cieš tik ļoti nepieciešamā terminoloģijas skaidrība, precizitāte, vienveidība.

Jautājums. Vai var teikt *bārmene*, runājot par sievieti, kas bārā pie letes apkalpo apmeklētājus?

Atbilde. Latviešu valodā vārds *bārmene* ir regulāri darināts profesijas apzīmēšanai sievietes dzimtē līdztekus attiecīgajam profesijas apzīmējumam vīriešu dzimtē *bārmenis*. Abi vārdi lietojami vienās un tās pašās nozīmēs: 'bāra īpašnieks (īpašniece) vai pārvaldnieks (pārvaldniece); bāra kalpotājs (kalpotāja), kas aiz letes pārdod alkoholiskos dzērienus' (sk.: Svešvārdu vārdnīca. R., 1978, 96. lpp.). Sievietes dzimtes vārda *bārmene* daļējā semantiskā neatbilstība attiecīgā oriģinālvalodas vārda (angļu *barman*) pamatkomponenta nozīmei ('vīrietis'; 'cilvēks') vārda lietojumu latviešu valodā neietekmē.

Latviešu valodā arī citos gadījumos sievietēm profesijas nosaukums parasti lietojams sievietes dzimtē. Salīdzināsim: *milicis* — *milice*, *kareivis* — *kareive*, *leitnants* — *leitnante*, *pilots* — *pilote*, *dežurants* — *dežurante* utt.

Jautājums. Kāpēc tagad vairs nestāsta pasakas, ne-deklamē dzejoļus, bet visu «runā»?

Atbilde. No valodas viedokļa nav pamata vairīties no izteiksmes «pasaku stāsta» (no galvas) vai «pasaku lasa» (no rakstīta teksta) un, runājot par izteiksmīgu

dzejas priekšnesumu, var teikt gan, ka «dzejoli deklamē» (sal.: *deklamācija* — pirmajā nozīmē — 'daiļuma, izteiksmīgas runas māksla, daiļdarba māksliniecisks priekšnesums'), gan, ka «dzejoli lasa» (īpaši, ja deklamē pēc rakstīta teksta, nevis pēc atmiņas). Uzskatām, ka «deklamēšana» nozīmētu tikai māksloti svinīgu, pārspilētu runu, nav pamata (par to sīkāk sk. L. Cepliša rakstā «Deklamācija» — Latviešu valodas kultūras jautājumi, 6. laid. R., 1970, 130. lpp.).

Pēdējos gados izplatītā tendence visu tikai «runāt» atzīstama gan par izteiksmes meklējumu, taču, ņemot vērā darbības vārda *runāt* pamatnozīmi, tas nebūt nav vienīgais ideālais variants šī izteiksmīgā mākslinieciskā priekšnesuma apzīmēšanai.

Jautājums. Ja latviešu valodā ir pareizi teikt *kongresmenis, biznesmenis, džentlmenis, bārmenis*, kāpēc nevēlami ir aizguvumi «sportsmenis», «jahtsmenis»?

Atbilde. Katrā valodā izveidojušies noteikti paradumi dažādu grupu nosaukumu veidošanā. Sportistu nosaukumu veidošanā latviešu valodā izmantotas izskaņas -tājs (*vingrotājs, soļotājs, slidotājs, slēpotājs, airētājs, burātājs*), -ājs (*svarcētājs*), -ējs (*šāvējs, augstlēcējs, tāllēcējs, ritenbraucējs*), -nieks (*divcīņnieks, gargabalnieks*) u. c. Bet sevišķi daudz ir atvasinājumu ar izskaņu -ists (*sportists, šahists, dambretists, hokejists, futbolists, basketbolists, volejbolists, tenisists, velosipēdists, slalomists, biatlonists*). Tieši šī pēdējā grupa jaunākajā laikā ir īpaši produktīva. Agrākajiem nosaukumiem pievienojušies vēl dažādu cīņas veidu sportistu nosaukumi: *džudists* (no *džudo* — *džu* 'cēls, dižciltīgs, cilpens' un *do* 'ceļš, princips'), *sambists* (no *sambo* — kr. самбо 'самозащита без оружия'), *karatists* (no *karatē*); kamaniņu braucēju nosaukumi: *bobslejists, rodelists, viensliecists*. Varētu būt pareizi arī tādi sportistu nosaukumi kā *ūdenspolists, vējdēlists* un pat

rokasbumbists, kas praksē katrā ziņā ir daudz ērtāk lietojami nekā tiem nozīmes ziņā atbilstošie līdzšinējie garākie vārdu savienojumi *ūdenspolo spēlētājs*, *vējdēļa burātājs* vai *vējdēļa braucējs*, *rokasbumbas spēlētājs*. Izskaņas *-ists* produktivitāte ļauj veidot ērtus vienvārda apzīmējumus arī saliktna *maratonskrējējs* un vārdkopas *trampļina lēcējs* vietā: *maratonists*, *trampļinists*.

Tādējādi iznāk, ka latviešu valodā sportistu nosaukšanai nav nepieciešami angļu cilmes aizguvumi «sportsmenis», «jahtsmenis» u. tml., jo tie būtu tikai lieks balasts līdztekus jau plaši izplatītajiem *sportists* un *burātājs* (sportistus, kas brauc ar jahtām, kurās par dzinējspēku izmantots arī motors, var saukt kaut vai par *motorburātājiem*). Aizguvumus, kas lieki dublē valodā jau esošus vārdus, izjūt kā barbarismus.

Jēdzieniem, ko apzīmē ar vārdiem *kongresmenis*, *biznesmenis*, *džentlmenis*, *bārmenis*, latviešu valodā nav citu nosaukumu, tāpēc šie vārdi mūsdienu latviešu literārajā valodā ir nepieciešami. Taču tas nenozīmē, ka pēc analogijas būtu pārņemami visi angļu cilmes vārdi ar vārdisko izskaņu *-menis* (no angļu *-man*).

Jautājums. Kā latviešu valodā rakstāmi mākslīgo starptautisko valodu nosaukumi *ALGOL*, *BASIC*, *COBOL*, *LISP*?

Atbilde. LPSR ZA Terminoloģijas komisija ir atzinusi, ka latviešu valodā visi mākslīgo starptautisko valodu nosaukumi rakstāmi un lietojami kā sugasvārdi: *algols*, *beisiks*, *kobols*, *lisps*. Starptautiskie apzīmējumi *ALGOL*, *BASIC*, *COBOL*, *LISP* lietojami kā simboli.

V. Skujiņa

IESKATS VALODNIECĪBAS LITERATŪRĀ

Терминология и культура речи. — М.: Наука, 1981.

PSRS ZA Krievu valodas institūta Krievu valodas kultūras sektors papildinājis sēriju «Krievu valodas kultūra» ar jaunu rakstu krājumu — «Terminoloģija un valodas kultūra». Krājuma atbildīgie redaktori ir filoloģijas zinātņu doktori L. Skvorcovs un T. Kogotkova. Tajā ievietotie raksti aplūko terminoloģijas un atsevišķu terminu īpatnības, ievērojot mūsdienu krievu valodas funkcionālo stilu daudzveidību zinātnes un tehnikas progresa apstākļos. Krājumā atrodam vispārīgu terminoloģijas un valodas kultūras jautājumu iztirzājumu, terminu struktūras un funkcionēšanas lingvistisku analīzi, pētījumus par terminu sistēmu, atsevišķu terminu un terminoloģisku vārdkopu rašanās vēsturi. Tā beigās ievietota bibliogrāfija, kas attiecas uz publikācijām par valodas kultūras problēmām terminoloģijā.

Rakstu krājuma «Terminoloģija un valodas kultūra» izdošana sekmē valodnieku un citu zinātnes un prakses nozaru speciālistu sadarbību aktuālu terminoloģijas jautājumu risināšanā.

Брагина А. А. Лексика языка и культура страны. — М.: Русский язык, 1981.

Grāmata «Valodas leksika un valsts kultūra» domāta leksikas pētīšanai lingvoģeogrāfiskā aspektā. Autore sniedz informāciju par valodas vārdu sastāva intensīvu

papildināšanu ar jauniem vārdiem, par pazīstamu vārdu nozīmju maiņām, kas atspoguļo jaunas parādības sabiedriskajā dzīvē un ražošanā, jaunas iezīmes padomju cilvēka sadzīvē, zinātnes, tehnikas un kultūras attīstībā. Lasītājs no šīs grāmatas var uzzināt par vārdu un lietu, vārdu un parādību, vārdu un ideju savstarpējo saistību.

Dažās nodaļās aplūkota jaunu vārdu un nozīmju darināšana atkarībā no laika un tādiem faktoriem kā zinātniski tehniskā revolūcija un starptautiskie sakari.

Ipašu vērību autore veltī tēlainam vārdu lietojumam, leksikas izmantošanai ar noteiktu stilistisku mērķi. Grāmatā atrodami pētījumi par vārdu veidošanu no vecām morfēmām, te rakstīts arī par pārdaudzuma un ekonomijas principiem valodā.

Visos aplūkotajos jautājumos grāmatā ievietots galvenās literatūras un papildliteratūras saraksts.

Grāmata paredzēta pasniedzējiem, kas krievu valodu māca kā svešvalodu, filoloģijas studentiem, tulkotājiem.

Блисковский З. Д. Муки заголовка. — М.: Книга, 1981. Издание второе, переработанное и дополненное.

Grāmata «Nosaukuma atrašanas mokas» sākas ar pazīstamā padomju rakstnieka K. Paustovska vārdiem: «Ak, šī pastāvīgā, mokošā nosaukuma meklēšana!» Tajā ir desmit nodaļu un nobeigums. Autors stāsta par to, kā radušies daudzu grāmatu nosaukumi, par grūtībām, ar kādām pastāvīgi sastopas rakstnieki, meklējot nosaukumus saviem stāstiem un romāniem. Lasītājs uzzinās, cik grūti ir atrast nosaukumu, kas atbilst valodas normām un uzrakstītā darba saturam. Ar interesi lasāmi marksisma-ļeņinisma klasiķu, kā arī krievu un citu padomju tautu un ārzemju rakstnieku izteikumi, piemēram: «Jo nosaukums vienkāršāks un nepretenciozāks, jo labāk» (F. Engels); «Visvienkāršākie nosaukumi ir vis-

labākie» (I. Turgeņevs); «Autors izmēģina desmitiem nosaukumu, līdz paliek pie viena» (K. Fedins). Grāmatā stāstīts, kā saviem darbiem nosaukumus radījuši A. Čehovs, A. Kuprins, I. Turgeņevs, K. Fedins, J. Bondarevs un daudzi citi rakstnieki.

J. Bļiskovska grāmata noderēs literātiem, žurnālistiem, literatūras un valodas pasniedzējiem, izdevniecību darbiniekiem un visiem grāmatu draugiem.

V. Sergejevs

No krievu valodas tulkojusi A. Plēsuma

T. G. Fennell, H. Gelsen. «A Grammar of Modern Latvian». Mouton Publishers the Hague, Paris, New York. 1980.

1980. gadā ārzemēs iznākusi jauna latviešu valodas gramatikas mācību grāmata. Ar šo gramatiku patikami iepazīties vairāku iemeslu dēļ. Saista jau pats fakts, ka latviešu valodas mācīšanai veltīts tik apjomīgs darbs — 1370 lappušu trijos sējumos. Patikami arī tas, ka ar vienu no grāmatas autoriem esam pazīstami tuvāk. IV Vissavienības baltistu konferencē varējām pārliecināties par Austrālijas valodnieka T. Fennela interesi par latviešu valodu, viņa kompetenci diezgan senos latviešu rakstu valodas attīstības posmos.

Profesionāla interese par gramatiku rodas vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, latviešu valodas kā svešvalodas mācīšanas metodika ārzemēs. Te autoru darbs bijis novatorisks un panākumi atzīstami. Turklāt grāmatas autori centušies veikt dubultu uzdevumu. Pirmkārt, domāts par to, lai grāmata būtu detalizēts valodas mācīšanās līdzeklis gan kompetentu skolotāju vadībā, gan arī pašmācības ceļā. Otrkārt, mēģināts izveidot tādu sinhronu mūsdienu latviešu valodas aprakstu, kas

varētu interesēt ne tikai baltu valodu pētniekus, bet ikvienu, kas strādā indoeiropiešu valodu izpētē. Kaut gan grāmatas ievadā autori atzīst, ka darbs vairāk vērtējams kā mēģinājums atrisināt daudzus valodas kā svešvalodas mācīšanas jautājumus, tomēr tai pašā laikā viņi ir pārliecināti, ka daudzām grūtām vietām valodas mācīšanā funkcionālā aspektā atrasts labs risinājums. Minēto jautājumu apvienojumu noteikuši valodnieciski virszuddevumi, kurus sev izvirzījuši autori. Grāmatu veidojot, kā raksta autori, domāts arī par to, kā lai apraksta to bezgalīgo un mainīgo fenomenālo parādību, kāda ir ikviena konkrēta valoda.

Otrkārt, lasot gramatiku, rodas nepārvarama vēlēšanās salīdzināt latviešu valodu tai piemītošajās īpatnējās ekstralingvistiskajās situācijās — pie mums un svešatnē.

Gramatika ir novatoriska vairāku valodas parādību mācīšanas metodikā. Turklāt autori savas novatoriskās ieceres realizē ciešā saistībā ar tradicionāliem valodas mācīšanas paņēmieniem. Viscaur ievērots metodikas zelta likums — vielas izklāsta pakāpenība (sk. lietvārdu locījumu semantiku, verba gramatiskās kategorijas, ortotēpijas parādības). No novatoriskajām veiksēm jāmin verba konjugāciju mācība. Par atbalsta punktiem netiek izmantoti ekskursi verba vēsturē. Verbu grupējums īsajā, jauktajā un garajā konjugācijā (attiecīgi — I, II, III konj.) — (Short, Mixed, Long Conjugation) balstīts tikai uz tagadnē novērojamām parādībām verba locīšanā. Ipaši detalizēts ir īsās konjugācijas verbu apskats. Tie saklasificēti 12 tipos (ko varētu salīdzināt ar iedalījumu grupās), kas savukārt grupēti vēl sīkāk.

Par veiksmīgu atzīstama autoru viscaur izturētā uzmanība t. s. mazajiem izcilnišiem valodā, t. i., tām parādībām, kurās jāvingrinās, apgūstot literāro sarunvalodu, piemēram, akuzatīva un ģenitīva līdzīgs un

atšķirīgs lietojums un galvenie lietošanas nosacījumi. Veiksmīgi ir valodas vēstures «ielaidumi» gramatikā. Uz normatīvi nenonivelētas daiļliteratūras fragmentu bāzes (J. Jaunsudrabiņš, J. Rainis, Aspazija, K. Skalbe, J. Poruks, J. Akuraters u. c.) skarti morfoloģisko formu, leksisko nozīmju vēsturiskās attīstības jautājumi.

Ipašu vielu gramatika sniedz pārdomām par normatīvo kritēriju dabu un funkciju valodā. Valodas normas jautājumos autori jau ievadā norādījuši, ka viņi nav centušies veidot normatīva rakstura mācību līdzekli, tāpēc ka šādi centieni bieži noved līdz normatīvām utopijām valodas parādību vērtējumā. Tajā pašā laikā, gramatiku lasot, ir jūtams, ka autori respektē, atzīst kārtības, normatīvo faktoru nozīmi valodā. Par korektu attieksmi pret normatīvi pieņemto liecina autoru norādes, kuros gadījumos jālieto ar valodas likumu noteiktās formas, kuri no variantiem, piemēram, *jemt/ņemt, vēstule/vēstule*, ir vēlāmāki.

Galvenais mācīšanas paņēmieni ir valodas vingrinājumi, pārsvarā tulkojumi no latviešu valodas angļu valodā un otrādi, ar to tiek pavērtas iespējas labai leksikas un sintaktiskās struktūras apguvei. Valodas leksiskās prasmes treniņam, kā liekas, gramatikā ietverts labs visu vārdu šķiru piemēru materiāls. Sintakses apguvei izmantoti vairāki metodiski paņēmieni — sintaktisko konstrukciju salīdzinājums, piem., bezpersonas teikumi, teikumu struktūru salīdzinājums latviešu un angļu valodā. Visvairāk uzmanības veltīts treniņam latvisko teikumu konstrukciju apgūvē. Liela vieta ierādīta tām teksta struktūras vienībām, kas sastopamas dzīvajā sarunvalodā (*Kas tev par skaistu meitu! Lai nāk kas nākdams...!*).

Gan vārdšķiru mācībā, gan gramatisko kategoriju apgūvē uzmanība pievērsta valodas izjūtas treniņam. Piemēram, deminutīvu izpratnei izmantots arī tīri vizu-

āls palīglīdzeklis — pie attiecīgā vārda angļu valodas teikumā ir likta zvaigznīte: *There is probably *stone in my shoe*. Tieši latviešu valodas aspektā interesanti ir tie piemēri, kas rāda vispārīgās tendences deminutīvu semantikā — terminoloģisko nozīmju palielināšanos valodā, piemēram, *studiju dēlītis* 'rasējamais dēlis'.

Svešvārdu mācībā uzmanība pievērsta tiem gadījumiem, kad latviešu valodā tiek praktizēti pašvalodas atvasinājumi. Sai praksei latviešu valodā ir vispārīgs raksturs gan pie mums, gan ārzemēs, atšķirīgas ir tikai vienības, kurās izpaužas valodas tendence kontaktu situācijā saglabāt arī pašvalodas vārddarināšanas iespējas, piemēram, *naudas skapis* 'seifs', *spiestuve* 'tipogrāfija'.

Ikviena, kuru interesē valodas kultūras aspekts pie mums un ārzemēs, gramatikā var atrast bagātīgu vielu salīdzinājumam. Gramatikas autori ir objektīvi valodas vērotāji, mazāk normatīvi vērtētāji. Vairākām parādībām norādīts arī izplatītākais vai vēlamākais variants, piemēram, aprakstot atvasinājumus *lietuvieši, leiši, leitiski (runāt)*, seko piezīme, ka valodā lieto arī pēdējo, kaut gan regulārs ir *lietuvieši*. Daudzi valodā sastopamie variantie atvasinājumi, formas, galotnes ir tikai fiksētas, piemēram, adverbu varianti (*drusku/druscīņ, tūlit/tūliņ*), ir sniegti piemēri, kas raksturo līdzskaņu mijas trūkumu, piemēram, 5. deklinācijas vārdiem (dsk. ģen. *aktrise, aktrisu* u. c.).

Gramatika sniedz vielu valodas parādību izpētei plašākā kontekstā, secinājumiem par valodas demokrati-zēšanās tendencēm, ar kurām jāreķinās visās valodās to dažādajās ekstralingvistiskajās situācijās. Par to liecina gramatikā ietvertais materiāls, kas parāda literārajā valodā neieteicamas konstrukcijas, piemēram, *sēdēt pie kases* 'strādāt', *taisīt vīnu, lasīt labus rakstniekus*,

vai dod atsevišķu nozīmju ieteikumus: *This car eats (-rit) a lot of petrol.*

Ir sastopamas arī valodiskās parādības, kas izpaužas neatkarīgi no autoru gribas, piemēram, atsevišķi momenti liecina par senāku lietojuma tradīciju: *Jānis Briesmigais (Ivan the Terrible)*. Bieži teikumu saturs piemērots attiecīgajai situācijai: *We are expecting an important telegramm from a businessman in Zemgale.* Vai arī: *Bitīte iedzēla karalim, kad tas brauca vaļējā mašīnā.*

Protams, var atrast materiālu arī diskusijām, piemēram, par izskaņu *-ava, -uve* vispārinājumu resp. attiecinājumu arī uz izskaņām *-tava, -tuve*, varētu minēt dažus angļiskas struktūras teikumus (parasti ar apstākļu novietojumu teikuma beigās), bet tas nekādi nemazina kopiespaidu par gramatiku — pēc tādas mācību grāmatas valodu mācīties ir viegli un interesanti.

M. Baltiņa

VALODAS VELNIŅŠ SMEJAS

Pie mums viesojas Valodas un literatūras institūta Terminoloģijas un valodas kultūras grupas sienas avīze (№ 1—3). Avīze iznāk reizi gadā Valodas prakses dienā.

No oficiāliem avotiem

Augstskola tuvinās dzīvei

Daugavpils Pedagoģiskā institūta absolventi reizē ar skolotāja diplomu var saņemt arī dokumentu par kādas sabiedriski derīgas profesijas iegūšanu. (Pad. Jau-natne, 1979, 27. febr.)

Problēmas...

Grūtības radīja tas, ka jaunais hermetizētājs bija jā-ražo ar esošajām iekārtām, no lētām un pieejamām izejvielām. (Rīgas Balss, 1980, 19. sept.)

... un risinājumi

Lai vājinātu rīvēšanos ar saskares kolektīviem, furni-tūras patērētāji ar tiem slēdz sociālistiskās sacensības līgumus. (Rīgas Balss, 1980, 19. sept.)

Brāļu pilsētā Rostokā

Rostokas tāljūras ostā krāvēju kolektīvu vidū svarī-gākie partneri ir dzelzceļnieki. Viņi vienmēr pārvieto

pa sliežu ceļu šurp un turp ap 90 procentu eksporta un importa preču. (Cīņa, 1980, 2. okt.)

Lauku darbarūķi ziņo

Stāvot milzīgā tomātu laukā, varam teikt, ka tomāti ļoti garšīgi, lieli, sarkani un to bezgala daudz. (Cīņa, 1980, 18. sept.)

Jaunākais zinātnē un tehnikā

Matemātikas metodes ienāk dzīvē

..[šaha] turnīra jaunākā dalībnieka Keņga dalījums ar Klovānu arī 18. gājienā.. liecina, ka jauneklīm racionālisms ir pārsvarā pār radošo domu. (Cīņa, 1981, 5. aug.)

Vērtīga ierosme

Bija nepieciešama vislielākā organizētība, maksimāls spēku un līdzekļu sasprindzinājums, lai pēc iespējas īsākos termiņos atjaunotu zaudējumus. (Rīgas Balss, 1969, 21. nov.)

Talcinieki nebūs vajadzīgi

Nokoptie kartupeļu lauki dienā palielinās par 4—5 procentiem. (Radio, 1978, 24. sept.)

Nākotnes arhitektūra

Zem Rīgas, Ķekavā, ir liela putnu fabrika. (No lekcijas)

Psihes noslēpumi

Kolektīva gribai ir milzu spēks — «Lenta» jau 29 ceturkšņus pēc kārtas patur republikas Viegglās rūpniecī-

...ZEM RĪGAS, ĶEKAVĀ
IR LIELA PUTNU FABRIKA...



bas ministrijas un savas nozares arodbiedrības ceļojošo
Sarkano karogu. (Rīgas Viļņi, 1980, № 38)

Mūzikas dzīve

Savdabīgs rekords

Džordžs Harisons iemācījās ģitāras spēli četrpadsmit
gados. (Lit. un Māksla, 1979, № 26)

Rets gadījums

Latvijas PSR Nopelniem bagātās skatuves māksliniec
es S. R-as sniegums bija Verdi mūzikas drosmīgs iz
pildījums pilnā tembrā, ar daudziem toņiem un pus
toņiem. (Rīgas Balss, 1980, 22. maijā)

Atrasti objektīvi kritēriji

Kā zināms, J. I. ir viens no izcilākajiem padomju
simfoniķiem — viņš uzrakstījis jau deviņpadsmit simfo
niju.

Sadzīves un morāles problēmas

Uzturēsim tīru savu pilsētu!

Jādara viss, lai nodzēstu lielo parādu Vecrīgas priekšā. (Radio, 1978, 8. jūn.)

Intervija

— Es varu dzīvot tikai no saviem partneriem, — V. A. teica.. (Cīņa, 1980, 20. jūn.)

Tā bija...

..O. V. piedalījusies nelegālā komjauniešu sapulcē V-as apkārtnes mežā. Acīs viņai iedūries zēns ar kabatās sabāztām vēja nozilinātām rokām. (Pad. Latv. Sieviete, 1980, № 4)

Derīgi padomi

...nākamajiem studentiem

Kādam uz augstskolu jāatnāk studentam — vai ar aptuvenu nojausmu par izraudzīto profesiju un pasīvu vēlēšanos to apgūt, vai ar krietnām zināšanām, skaidru mērķi un nepieciešamību pēc izšķirīgā impulsa, ko dos augstskola? Bez šaubām, ideālāks ir pirmais variants. (Pad. Jaunatne, 1980, 11. okt.)

...kombainieriem

Palielināsim labības kombainu pārejamību.

Šim nolūkam divus kāpurķēžu posmus ar normāla garuma kāpurķēžu pirkstu palīdzību savieno ar vienu kāpurķēžu posmu. Tad dubultajam ķēžu posmam ar normāla garuma pirkstu, kuram iepriekš nogriezta atmale, pievieno otru ķēžu pāri. No katras ārējās malas posmus vēl savieno ar uz pusēm pārgrieztu pirkstu palīdzību. (Cīņa, 1980, 16. aug.)

... ikvienam

.. šīs acenes der tikai stereokinoteātrī un nekur citur nav izmantojamas. Tāpēc arī lūdzu visus skatītājus.. acenes neņemt līdzi uz mājām! (Pad. Jaunatne, 1981, 29. jūl.)

Žurnālista meistarības stūrītis

Rakstīsim emocionāli un tēlaini!

Skatītājs [izrādē] asi izjūt dzīves realitātes arteriālās šalkas. (Pad. Jaunatne, 1979, 8. maijā)

.. viņi visi ir redzējuši kara grūtības, nekas nav nācis vieglām rokām pretī. (Cīņa, 1981, 22. maijā)

Caurules no attēlā redzamās mašīnas nāk ārā nepārtrauktā plūsmā kā desa no gaļasmašīnas.. (Zin. un Tehnika, 1977, № 6)

Pieaugušie savukārt par apsētu vai nopļautu tīrumu viņu mājas priekšā priecājas tikpat, cik kaķis, saticis uz celiņa savu saimnieku. (Cīņa, 1980, 15. maijā)

Operatīva informācija

Tātad — pirms braucam uz mežu, vispirms iegriezīsim sēņu izstādē Dabas muzejā. (..) Izstāde būs atvērta līdz 4. septembrim. (Rīgas Balss, 1980, 4. sept.)

Jaunumi pareizrakstībā

Publicējam dažus «priekšlikumus» par svešvārdu pareizrakstības «uzlabošanu».

Ieteikts

angažaments

atlass

diognāls

Līdz šim

angažements

atlants

diagonāls

indentificēt	identificēt
kaprise	kaprīze
komendants	komandants
lepidārs	lapidārs
mūziāls	muzikāls
patoģija	patoloģija
pendantisms	pedantisms
saržs (draudzīgs s.)	šaržs

Priekšlikumi meklējami laikrakstos «Jūrmala», «Padomju Jaunatne», «Rīgas Balss», «Rīgas Viļņi», izdevniecību «Liesma» un «Zvaigzne» grāmatās.

Jauno tulkotāju skola

J a u t ā j u m s. Kā latviski nosaukt smaržas «Визави» (krievu nosaukums no franču val. *vis-à-vis* 'viens otram pretī', 'pretimsēdētājs')?

A t b i l d e. «Izsauc». (Slokas universālveikala ierosinājums)

Mūsdienų folklorā

Viņi mani atmuguriski ievēlēja par priekšnieci. (Nosarunas)

Sī sporta spēle [=motobols] neskatās tik labi kā basketbols un futbols. (TV komentētājs, 1981, 11. apr.)

Akmeņos es sāku taisīt no sešdesmitā gada. (Māksliniece radiatoraijumā, 1981, 7. aug.)

Sludinājumi

Iepazīšanās

Raidījumā no jauna iepazīsimies ar govīm, aitām un cūkām. (Rīgas Viļņi, 1978, № 39)

Sēru vēsts

Izstādē Aizrobežu mākslas muzeja Velvju zālē savu pēdējo sniegumu rāda astoņi no viņiem [=jaunajiem tēlniekiem].. (Lit. un Māksla, 1981, 21. aug.)

Reklāma

Jauni izstrādājumi

Krievu cisiņas

Kārpa želejā

(Rīgas cirka bufetes cenrādis)

Jūsu brīvajiem brīžiem

Uzminiet, kāda dzimuma persona minēta nosaukumā!
Baleta cienītāji būs iepriecināti par jauno koncertfilmu «Dejo Lita Beiris». (Rīgas Viļņi, 1981, № 35)

Ko gan tas varētu nozīmēt?

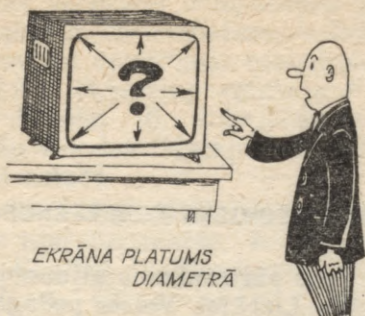
Jūnijs un jūlijs — drošības skates mēneši uz ūdens.
(Cīņa, 1981, 27. jūn.)

Minitelevizori «Šiļalis». Ekrāna platums diametrā ir 16 centimetri. (Rīgas Balss, 1980, 29. dec.)

Atminiet, kādiem vārdiem jābūt šajos teikumos retināto vietā!

Tas izskaidrojams ar aktrises savdabīgo ārieni, ar mīmikas un plastiskās izteiksmes līdzekļu dažādību... (Rīgas Kinoekrāni, 1981, № 33)

Pazīstamais vācu rakstnieks Heinrihs Bells man reiz sacīja, ka, ja iteratūrā vispār gaidāmas jaunas vēsmas, tad tieši no mums. (Jūrmala, 1981, 14. okt.)



.. tādu [diriģentu], kas spētu augstvērtīgi vadīt operu izrādes, tēlaini izsakoties — spētu būt par šī lielā kuķa kapteini, var vai uz vienas rokas pirkstiem saskaitīt. (Lit. un Māksla, 1981, 19. jūn.)

Jaunajiem matemātiķiem

Preses centrā ir akreditēts 5391 žurnālists no 81 pasaules valsts, tajā skaitā 2514 cilvēki pārstāv mūsu presi, bet 2877 — PSRS televīziju un radio. (Rīgas Balss, 1980, 24. jūl.)

Uzdevums. Aprēķināt, cik žurnālistu akreditēti no pārējām 80 valstīm!

S. Lagzdīņa

ZINĀTNISKI METODISKĀ KONFERENCE LIEPĀJĀ

Pēc vairāku gadu pārtraukuma atjaunojot un turpinot tradīciju, V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskajā institūtā 1981. gada 7. un 8. decembrī plašā konferencē par tēmu «Vārda sistēmisks un asistēmisks lietojums» Liepājas lingvisti un literatūrzinātnieki tikās ar Rīgas un Daugavpils valodniekiem.

Konferences pirmajā dienā uzmanības centrā bija daiļliteratūras valodas analīze. O. Bušs (Rīga) runāja par onīmu (dažādu īpašvārdu grupu — personvārdu, dzīvnieku vārdu, vietvārdu, okazionālo īpašvārdu) funkcionālo un funkcionāli poētisko aspektu. Analizējot I. Ziedoņa «Poēmu par pienu», viņš norādīja uz dzejas valodas un sarunvalodas tuvināšanās cēloņiem un šī procesa realizēšanās ceļiem.

B. Petre (Liepāja), aplūkojot A. Upīša romāna «Zaļā zeme» leksiku, īpaši analizēja vienu leksikas grupu — novecojušo leksiku, diferencējot šo grupu historismos un arhaismos.

R. Veidemanē (Rīga) runāja par okazionālo salikteņu funkcijām tekstā un valodā, uzsverot, ka poētiskos tekstos salikteņus veido, lai panāktu domāšanas poētisko precizitāti, kas atšķiras no loģiskās precizitātes. Attiecības starp okazionālo salikteņu komponentiem nav iespējams un nav arī vajadzīgs reducēt līdz sintaksē pazīstamajām attiecībām, jo okazionālismus rada vajadzība atspoguļot tādas sakarības, kas nav ietvera-

mas sintaktiskās vārdkopu komponentu attieksmēs. Tā ir viena no iespējām, kā ierobežotos valodas izteiksmes līdzekļus var tuvināt domāšanas bezgalībai.

L. Kaširina (Liepāja) aplūkoja F. Dostojevskas darbos lietoto leksiku. E. Čerdinceva (Liepāja) runāja par dažu valodas līdzekļu izmantojumu A. Kolcova poētiskajā valodā.

Divu referentu interpretācijā daiļliteratūras valodas analīze ietiecās literatūrzinātnē. A. Šmite (Liepāja) runāja par K. Skalbes literāro pasaku valodas tuvību dzejas valodai. A. Grīnvalde (Liepāja) aplūkoja liriskā tēla izpausmes struktūras mūsdienu latviešu dzejā un secināja, ka galvenie stili ir jūsmīgi poētiskais, ekspresīvi publicistiskais un apcerošī filozofiskais.

Par dažādu valodas slāņu leksikas izpētes problēmām runāja J. Rapša, V. Šulca, A. Vulāne.

J. Rapša (Rīga) nolasīja referātu «Izsaukmes vārdu stilistiskās funkcijas latviešu valodā». Referente aplūkoja izsaukmes vārdu lietojuma īpatnības dažādos latviešu valodas funkcionālajos stilos, kā arī to stilistiskās funkcijas dažāda satura rakstu avotos.

V. Šulca (Rīga) aplūkoja statistiskās eksistences verbu (verbi, kuri nosauc miera stāvokli) atsevišķās semantiskās grupas, kā arī apskatīja šo verbu kreiso valenci.

A. Vulāne (Daugavpils) runāja par aizgūtās leksikas slāni Dricēnu izloksnē, minēja aizguvumu noturīguma cēloņus. Puse no aizguvumiem izloksnē ir slāvismi, tāpat ir arī aizguvumi no igauņu, libiešu, kā arī ģermāņu valodām. Vairākums aizguvumu ir darbarīku, ēku daļu, apģērbu nosaukumi.

Terminoloģijas īpatnību analīzei pievērsās V. Skujiņa un V. Kalme. V. Skujiņa (Rīga), referējot par tematu «Termins un konteksts», runāja par pārmaiņām,

kas notiek ar terminu, tam pārejot no fiksācijas sfēras (vārdnīcas, biļeteni) uz valodas kontekstu.

V. Kalme (Liepāja) iepazīstināja ar sporta terminoloģijas veidošanos latviešu valodā 19. gadsimtā, kad sporta dzīve Latvijā, īpaši gadsimta pēdējā ceturksnī, kļuva intensīvāka, bet tajā ne vienmēr noteicošais vārds bija latviešiem. Šī svešautiešu ietekme kavēja sporta nosaukumu izveidi. Referente uzsvēra domu, ka terminoloģijas attīstība notiek ciešā sakarā ar literārās valodas attīstību un ka terminu rašanās intensitāte ir tieši proporcionāla vajadzībai pēc tiem.

Plašajā konferencē labi iekļāvās arī vārddarināšanas un morfoloģijas (M. Baltiņa, G. Smiltiece), fonētikas (V. Strautiņa, L. Pavlovskā), kā arī sintakses (M. Beitiņa, S. Lagzdiņa, M. Moze, A. Sīmane, D. Gruzdeva, R. Lēvaševa) problēmu izpētei veltītie referāti.

M. Baltiņa (Rīga) runāja par vārddarināšanas afiksu *-ītis*, *-iņa* stilistiski ekspresīvo lietojumu latviešu rakstu valodā, kā arī par šo afiksu semantisko daudzveidību un terminoloģisko nozīmju veidošanos valodā. Deminutīvi rakstu valodā plaši izmantoti stilistiskos nolūkos, bet tas bieži rada šo atvasinājumu pārdaudzumu.

G. Smiltiece (Liepāja) parādīja dažas o-celma lietvārdu īpatnības latviešu rakstu valodā. Pievienojoties krievu padomju valodnieka I. Fiļina domām, referente atzina, ka morfoloģisko variantu daudzums gan ir augsti attīstītas valodas īpatnība, tomēr tie ir traucējoši pareizrakstības normēšanā.

V. Strautiņa (Liepāja) nolasīja kopā ar L. Pavlovsku (Liepāja) sagatavoto referātu par tematu «Balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu pozicionālās mijas krievu—latviešu bilingvisma apstākļos».

Divvalodības izvirzītai problēmai pievērsās arī A. Jankevics (Liepāja) referātā «Vajadzības izteik-

šanas konstrukcijas latviešu un lietuviešu valodā divvalodības apstākļos».

M. Beitiņa (Liepāja) referātā «Palīgvārdi kā pilnnozīmes vārdu substitūti» konstatēja, ka noteiktās situācijās pilnnozīmes vārdu vietā teikumā var stāties partikulas, prievārdi (ar stilistisku slodzi vai bez tās), saikļi (izcēlumā) un izsaukmes vārdi.

S. Lagzdīņa (Rīga) savā referātā deva reducēta vārda izpratni. Reducēts vārds ir lingvistisks konstrukts, paša vārda izteikumā nav, bet tā jēga atklājas kontekstā. Referente runāja arī par dažādām iespējamām reducēta vārda semantikas atklāšanās pakāpēm kontekstā.

M. Moze (Liepāja), referējot par tēmu «Salikta pakārtota teikuma parcelāti», konstatēja, ka šī parādība ir plaši izplatīta, un norādīja uz tekstā iederīgiem, kā arī nevajadzīgiem salikta pakārtota teikuma parcelācijas gadījumiem.

A. Sīmane (Rīga) runāja par individuālo (fakultatīvo) savrupinājumu rašanās cēloņiem, to izmantojumu un stilistiskajām funkcijām teikumā. Referente secināja, ka patlaban individuālos savrupinājumus izmanto nedaudzi rakstītāji, tāpēc to iedarbīgums ir liels.

R. Levaševa (Liepāja) nolasīja referātu par tematu «Vārdu kārtā teikumā un teikuma sintaktiskais dalījums». L. Gruzdeva (Liepāja) referēja par tematu «Vienkopas teikumi (ar bezpersonas predikatīvo vārdu galvenā locekļa funkcijā) salikta teikuma sastāvā».

A. Daugats (Liepāja) referātā «Vārds funkciju lokā: cilvēks — valoda — pasaule» norādīja, ka vārds kā valodas sīkākā vienība saistījies cilvēku uzmanību vienmēr, tāpēc ir interesanta vārda funkciju apzināšanas vēsture. Šo domu atbalstīja un apstiprināja arī interesantā konference.

A. Simane

1982. gada 22. februārī A. Upīša Valodas un literatūras institūta rīkotajā gadskārtējā svinīgajā sanāksmē sapulcējušies filologi un citi interesenti noklausījās astoņus referātus. Vairāki no tiem bija ar kultūrvēsturisku ievirzi.

Ievadvārdos filol. zin. doktore A. Blinkena īsi raksturoja iepriekšējā gada izdevumus valodniecībā. No 12 grāmatām un apmēram 70 rakstiem īpaši pieminama filol. zin. kand. T. Jakubaites monogrāfija «Vārdu šķiras un tekstu tipi», par kuru autorei piešķirta Jāņa Endzelīna prēmija, kā arī «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca», kādas nav bijis 30 gadus.

Par K. Barona «Latvju dainu» nozīmi J. Endzelīna mūža darbā referēja folklorists filol. zin. kand. J. Rozenbergs. J. Endzelīna darbs dzimtās valodas izpētē, pēc viņa paša atzinuma, balstās uz diviem stūrakmeņiem: «Latvju dainām» un K. Milēnaha un J. Endzelīna vārdnīcu. J. Endzelīns «Latvju dainu» vērtējumā noskaidrojis, kā un cik labi K. Barons veicis redaktora darbu un kā un cik lielā mērā dainas izmantojamas valodnieku darbā. K. Barona redaktora darbu J. Endzelīns ir novērtējis atzinīgi. Tautasdziesmu kārtojums ir arī tautasdziesmu komentējums — šo svarīgo domu pirmoreiz ir izteicis valodnieks, nevis folklorists. Valodniekiem tautasdziesmas īpaši noderīgas ir leksikas, morfoloģijas un sintakses pētīšanā (sintaksi gan J. Endzelīns pats ir ļoti maz pētījis). Uz «Latvju dainu» pamata varēja rasties un arī radās baltu filoloģija. Šis augstais vērtējums ir jo augstāks, ja ievērojam, ka to izteicis cilvēks, kurš citu darba vērtējumos bijis skops.

Filol. zin. kand. M. Baltiņa informēja par kultūrvēsturē nozīmīgo K. Barona darbības posmu «Pēterburgas Avīžu» redakcijā. Tur viņš bija «klusais darba

darītājs», proti, gan rakstu autors, redaktors un korektors, gan sarakstes kārtotājs un izdevuma aizstāvētājs Baltijas ģenerālgubernatora kancelejā, tātad faktiskais redakcijas dažādo darbu veicējs. Aplūkojot valodu paša K. Barona rakstos, referente pirmām kārtām pievērta uzmanību viņa jaundarinājumiem un parādīja vērtīgo, paliekošo mūsdienu valodā. K. Barons ieviesis internacionālistus (*aleja, barometrs, ekvators, horizonts, telegrāfs* u. c.), izveidojis labas vārdkopas (*garīgie spēki, darba lauks, slimības saknes* u. c.), priedēklatvasinājumus un piedēklatvasinājumus (*caurmērs, pašlēptuve* u. c.), darinājis atvasinājumus no internacionāla celma ar latvisku izskaņu (piemēram, *elektrība*). Viņš ieviesis rakstos arī valodā retāk sastopamus vārdus: atgriezenisko lietvārdu *skatītājiem*, lietvārdus ar izskaņu *-tājs* atributīvajā funkcijā (piem., *barotājas vielas, karotājas tautas*). Otrkārt, autore, runājot par K. Barona valodu, parādīja, ka jaunlatviešu valoda ir divpusīga parādība — ciešs saaugums ar veclatviešu rakstu valodu un arī pretnis tai. Ar to izskaidrojams fakts, ka K. Barons lieto arī tādus vārdus kā *ķīķere, būšana 'eksistence', zvaigžņu pratīgs vīrs 'zvaigžņu pētnieks'*.

M. Brence pastāstīja par J. Alunāna atstāto «Vācu—latviešu vārdnīcas» manuskriptu (faktiski par vārdu sarakstiem), īpaši par t. s. viedamo vārdu sarakstu. J. Alunāns, darinot jaunvārdus, daudz izmantojis lietuviešu valodas paraugus, piemēram: *austuve, balvot, ceļot, namdaris, virtuve*. M. Brence izteica arī domu, ka, spriežot pēc dzejnieka un valodas kopēja dzimtā novada vietvārdiem, viņa uzvārdā vajadzētu būt garajam *ū*, proti — Alūnāns.

Mūsdienu valodniecības klasiķa Ferdinanda de Sōsira valodas zīmes vērtības interpretācijai bija veltīts filol. zin. kand. S. Kļaviņas referāts. Viņa iztirzāja

valodas zīmes jēdzienu un tā nozīmi valodas sistēmas izpratnē. Valodas zīmes vērtība ir zīmes relatīvo īpašību kopums. Vērtības skaidrojumā de Sosīrs ir izmantojis valodas zīmes līdzību ar šaha figūru. Figūras vērtībā nav būtisks materiāls, no kā tā veidota. Tās vērtība izpaužas attieksmēs ar citām figūrām, un vērtību nosaka šīs attieksmes. Visraksturīgākā valodas zīme ir vārds. Vārda vērtība izpaužas sistēmā, vērtību nosaka attieksmes ar citiem vārdiem sistēmā. Vērtības maiņa ir atkarīga no apkārtējo sistēmas komponentu maiņas. Ja sistēmā mainās kāda elementa apkārtējie komponenti, mainās arī šī elementa vērtība.

Filol. zin. kand. R. Veidemane iepazīstināja ar saviem vērojumiem par stilistiskajiem slāņojumiem Bībeles latviskajā tulkojumā. Tulkotājam Bībeles tulkošana ir pārbaudes akmens gan tās bagātā satura, gan daudzveidīgās izteiksmes iespēju dēļ (M. Luters pabeidzis tulkojumu, ko augstu novērtējis F. Engelss, 15 gados, E. Gliks Bībeli latviski tulkojis 19 gadus). Bībele līdz šim ir analizēta tikai no gramatikas viedokļa, taču nekad nav aplūkota kā poētisks teksts. Tai ir divi stilistiskie slāņojumi, ar slāņojumu saprotot priekšstatu par tās stilu salīdzinājumā ar mūsdienu valodu un tautasdziesmu valodu. Pirmkārt, slāņojums, kas asociējas ar arhaisko, ko literatūrā izmanto negatīvā tēlojumam, komikai, un, otrkārt, slāņojums, ko parasti nesaista ar Bībeli, — tā ir tēlainība, ko sastopam gan Raiņa dzejā, gan arī mūsdienu dzejnieku darbos. Autore analizēja biblismu izmantojumu Raiņa darbos, parādīja, ka daudzi simboli, metaforas sasaucas ar Bībeles tēlainību (*dimants, klints, liesmas, pērles, tuksnesis, vētras*). Tātad E. Gliks ar savu Bībeles tulkojumu ir devis daudz paliekoša latviešu literārajā, īpaši dzejas valodā.

Divi referenti izklāstīja savu pētījumu rezultātus toponīnijā. Filol. zin. kand. V. Dambē pastāstīja par citzemju vietu nosaukumiem Latvijas toponīmikā (*Gomeļmuiža, Londona, Maskavene* u. c.), bet filol. zin. kand. O. Bušs — par Latvijas vietvārdiem, kam pamatā citvalodu cilmes uzvārdi (*Šaubergi, Simkas, Sūmaņi* u. c.).

J. Loja aicināja pievērst lielāku uzmanību valodnieciskā mantojuma apgūšanai un izteica arī vairākus konkrētus priekšlikumus, kas būtu darāms. Vairāki valodnieki pelnījuši savu darbu izlasi, piemēram, K. Mīlenbahs, fonētiķe A. Ābele, veclatviešu rakstu valodas pētnieks A. Augstkalns, leksikogrāfe D. Zemzare, rakstības un ortogrāfijas pētnieks H. Bendiks. Būtu izdodama latviešu valodniecisko darbu pilna bibliogrāfija, latviešu valodniecības vēsture, būtu arī vēlams sagaidīt latviešu valodniecības kritiku (jo, piem., J. Endzelīna oponenti arī ir izteikuši atzīstamas domas). Šo priekšlikumu īstenojums sekmētu latviešu valodniecības tālāko attīstību.

J. Valdmanis

PROFESORA ARTURA OZOLA PIEMIŅAS KONFERENCE

1982. gada 18. martā izcilajam latviešu valodniekam būtu 70 gadu. Valodnieki un citi interesenti 18. reizi viņa dzimšanas dienā bija sapulcējušies LVU Filoloģijas fakultātē, lai divu dienu konferencē godinātu profesora piemiņu, šoreiz par tēmu «Verbs valodas sistēmā».

Pēc filoloģijas zinātņu kandidātu E. Soidas un R. Bērtuļa ievadvārdiem konferences pirmo plenār-

sēdi ievadīja filol. zin. kandidāta **J. Kārklīņa** pārskats par A. Ozola devumu latviešu padomju valodniecībā. Profesors aizstāvēja jaunu pieeju valodniecībā, tā radās un nostiprinājās diskusijas ceļā.

A. Ozols ir pieminams kā patstāvīgu nozaru nodibinātājs valodniecībā, viņš izstrādājis latviešu literārās valodas vēstures pamatus, pētījis folkloru un veclatviešu rakstu valodu, un izdalījis frazeoloģiju kā patstāvīgu nozari, kā arī izstrādājis frazeoloģismu klasifikācijas principus. A. Ozols ir sintakses koncepcijas nodibinātājs, kurai bija gan teorētiska, gan praktiska nozīme. Šajā koncepcijā būtiskākais ir oriģināla sintaktisko sakaru sistēma, kas deva iespēju norobežot dažādu līmeņu vienības (vārdkopas un teikumus), — vārdkopu tipoloģija, vienkāršā teikuma tipoloģija, vienkāršā un saliktā teikuma robežproblēmas risinājums. Nozīmīgs ir arī A. Ozola devums latviešu leksikoloģijā, leksikostilistikā un leksikogrāfijā, viņš ir palīdzējis izaugt jaunai valodnieku paaudzei. **J. Kārklīņš** atzīmēja arī, ka profesors izstrādājis latviešu valodas metodiku vidusskolai un programmas gan vidusskolai, gan augstskolai.

Filol. zin. kand. V. Greble iepazīstināja ar A. Ozola atzinumiem par K. Baronu un «Latvju dainām». Profesora pētījumos, kas sakopoti grāmatā «Raksti folkloristikā», ir aplūkoti tautasdziesmu leksikas, sintakses, stilistikas un folkloristikas metodikas jautājumi. Viens no problēmu kompleksiem saistās ar tautasdziesmu tipoloģiju. Kā parādīt tautasdziesmu satura bagātību un stilistisko daudzveidību, jo pilnīgi visu taču iespīest nav iespējams. Šajā sakarā A. Ozols izvirzījis tautasdziesmas tipa jēdzienu, devis pamatdziesmas resp. pamatvariānta, variānta, variācijas, versijas jēdziena izpratni. Viņš izveidojis arī tautasdziesmu klasifikācijas

principus. K. Barons bija iedalījis tautasdziesmas desmit nodaļās, kuras uzskatījis par vienlīdz svarīgām, A. Ozols uzskatījis, ka lietderīgāk ir izvirzīt nodaļu un apakšnodaļu principu, jo tas atsedz tautasdziesmu saturu adekvātāk. K. Barons reizē ar tematisko grupējumu bija kārtojis tautasdziesmas arī pēc ģeogrāfiskā principa (fiksējis, no kura etnogrāfiskā novada dziesma ir nākusi). A. Ozols ir parādījis, cik liela nozīme ir bijusi «Latvju dainām» folkloristikas attīstībā un kultūras attīstībā vispār. Par folkloras nozīmi tautas kultūrā arī nākotnē profesors ir norādījis vairākos argumentētos rakstos un tautasdziesmu bibliogrāfijā.

Filol. zin. kand. A. Ģirdenis referātā «Baltu verba morfoloģijas divpakāpju modelis» un filol. zin. doktore A. Paulauskiene savā referātā «Analītiskās konstrukcijas lietuviešu un latviešu valodas konjugēšanas sistēmā» no cita viedokļa aplūkoja verbu analītiskās konstrukcijas.

Filol. zin. kand. O. Bušs iepazīstināja ar saviem vērojumiem par vienu salikteņu tipu — ar verba infinitīvu pirmajā daļā un deverbālo substantīvu otrajā daļā. Referents konstatējis, ka šādu salikteņu veidošanās strauji progresē. Autora kartotēkā ir 278 šāda tipa salikteņi, no tiem 50 nākuši klāt pēdējo trīs mēnešu laikā. Referātā tika aplūkoti salikteņi ar visu vārdšķiru vārdiem otrajā daļā un infinitīvu pirmajā daļā. (Sk. O. Buša rakstu šā krājuma 81. lpp.)

Filol. zin. kand. E. Ģenušiene referātā «Par recesīvo konstrukciju izskaitļošanu» izklāstīja rezultātus, kas iegūti, pētījot pasīvās konstrukcijas un konstrukcijas ar verba refleksīvajām formām (*Ūdens attēlo kokus — Ūdeni attēlojas koki*).

Ievadot sekcijas «Verbs un valodas attīstība» darbu, referātu par lietuviešu un latviešu valodas radniecīgo vārdu zilbju intonāciju nolasīja filol. zin. kand.

B. Stundža. Viņš konstatēja, ka šo intonāciju atbilstes lielākoties saskan ar J. Endzelīna formulēto likumu. Izņēmumu izskaidrošanai referents radījis savu teoriju, kas saistīta ar intonāciju īpatnībām lietuviešu izloksnēs.

Filol. zin. kand. A. Ģirdēņa un aspirantes Ģ. Kačušķienes referāts bija veltīts paralēlām parādībām ziemeļlietuviešu un latviešu valodas verbu sistēmā.

Filol. zin. kand. S. Valents referātā «Divdabis un anafora» aplūkoja sintaktiskās kondensācijas problēmu. Referents runāja par verbālajām un nominalizētajām konstrukcijām, par anaforu, kas saista šīs konstrukcijas. Autors izteica domu, ka sintaktiskā sinonīmija ir tikai virspusēja un ka tās pamatā slēpjas dziļākas nozīmes atšķirības.

Filol. zin. kand. L. Palmaitis klausītājus iepazīstināja ar interesantu hipotēzi par baltu valodu verbu 3. personas formu izcelsmi, ko autors uzskata par senindoeiropiešu masdaru, t. i., verbālo nomenu. Baltu masdars bijis vokalizēta sakne (sal.: nomens *klausā* < **klaūsá*, verba 3. persona *klaūso* < **klaūsā*). Bet, tā kā ir uzskats, ka pirmatnējie garumi bijuši ar akūtu, tad abos gadījumos rekonstruētā forma ir **klaūsá*.

V. Šaudiņa referēja par verbiem, kas dažās sēliskajās izloksnēs aizgūti no lietuviešu valodas. Lielākā daļa lituānismu ir substantīvi, verbi veido tikai 14—15% no visiem aizguvumiem. Referente visus no lietuviešu valodas aizgūtos verbus iedalīja 2 grupās: aizgūtie lietuviešu valodas verbi (*izgrundīt, ģiedrīties, ķeipt, vaļģīt, žļebināt* u. c.); ar lietuviešu valodas starpniecību aizgūtie slāvismi (*dāvīties, muštravot, randavot* u. c.).

Ziņojumu «Verba pagātnes formas Izvaltas izloksnē» nolasīja aspirante L. Leikuma. Pieminētās verba paradigmas ir interesantas vēsturiskās gramatikas aspektā.

V. Rimša iepazīstināja ar jau senāk pieminētajām un no jauna atklātajām baltu un trāķiešu piedēkļu atbilstmēm.

Krievu valodas verba attīstības jautājumiem bija vēltīti divi referāti. Par krievu kumulatīvo verbu (*набрать, накопить*) izplatību senajos rakstos pastāstīja E. Dže-m a k u l o v a, par atgriezenisko verbu transitīvumu senkrievu valodā — V. K r i s k o.

Par verbālajiem gallicismiem latviešu valodā runāja filol. zin. kand. A. B a n k a v s. Līdz šim visvairāk uzmanības ticis vēltīts no franču valodas aizgūtajiem substantīviem. Verbu ir 15—16% no visiem gallicismiem, kas ienākuši latviešu valodā ar vācu valodas starpniecību. Daudzi no kādreiz lietotajiem gallicismiem ir izzuduši. Mūsu dienās lietotie gallicismi ir pilnīgi pakļāvušies latviešu valodas sistēmai (gandrīz visiem vārdiem ir izskaņa *-ēt*: *avansēt, dezorganizēt* u. c.). Pārsvārā tie ir sabiedriski politiskās vai militārās leksikas vārdi.

Sekcijā «Verba forma un nozīme» pirmo referātu «Divdabīs kā verba sistēmas elements» nolasīja A. J a n k e v i c s. Viņš skāra vairākus strīdīgus jautājumus divdabju sakarā. Īpaša uzmanība tika vēltīta potenciāli lokāmajam divdabim ar izskaņu *-dams*. Referents norādīja, ka dzejā nepamatoti tiek atjaunināts šī divdabja atributīvs lietojums un ka būtu jādomā par tā predikatīvā lietojuma paplašināšanas iespējām. Autors apšaubīja atzinumu, ka pavaddivdabim teikumā var būt dubultlocekļa funkcija. Runājot par divdabju adverbializāciju un adjektīvizāciju, referents uzsvēra, ka par divdabju pāreju adjektīvos var runāt tad, ja tie iegūst salīdzināmās pakāpes un zaudē verba formu raksturu.

Filol. zin. kand. E. D a u g a t s savā referātā «Transitīvo verbu semantika mūsdienu latviešu valodā» norādīja, ka katrā valodā izveidojas dažāds kategoriālā iedalījuma tīkls, caur kuru uztver, redz pasauli. Tā,

piemēram, latviešu valodas lietotāju mentalitātes savdabīgums izpaužas tādejādi, ka latvieši cenšas izvairīties no ciešamās kārtas. Referents konstatēja, ka latviešu valodā transitīvie verbi, kas saistīti ar personu akuzatīvā, ietver nozīmi 'apgādāt ar kaut ko, ar kādu īpašību'.

I. S m i d e b e r g s referēja par priedēkļverba semantisko variantu kopumu atvasinājumos ar priedēkli *pār-*. Galvenā uzmanība tika veltīta priedēkļverba leksiski semantiskajai struktūrai, verba un priedēkļa nozīmju mijiedarbībai dažādos kontekstos. Autors norādīja, ka ir jāievēro potences un ierobežojumi prievārdu semantikā.

E. S k u d r a referētā «Polireferēmie verbi (*ogot, sēņot, apriepot, iezārkot, nakšņot* u. c.)» aplūkoja desubstantīvos verbus vārddarināšanas un stilistiskās semantikas aspektā. Autors salīdzināja šāda tipa verbus dažādās valodās.

Filol. zin. kand. M. B a l t i ņ a aplūkoja jautājumu «Verbs vārddarināšanas ligzdas centrā». Vārddarināšanas ligzda ir vispārināta shēma, vārddarināšanas struktūra, ko var piemērot dažādiem viencilma atvasinājumiem. Autore runāja par verbālās ligzdas sintaktiskajiem derivātiem, kas plaši izplatīti jau veclatviešu rakstu valodā un ir pilnvērtīga vārddarināšanas vienība. M. Baltiņa norādīja, ka daudzas parādības vārddarināšanas sistēmā ir uzskatāmākas nevis atsevišķā modelī, bet vārddarināšanas ligzdā.

A. B u t k u s referētā «Leišu iesaukas, kas darinātas no darbības vārdiem» sagrupēja iesaukas pēc to pamatā esošā verba rakstura un pakavējās pie katras no šīm grupām. Tā, piemēram, iesauku pamatā var būt verbi, kas raksturo cilvēka izrunas un rakstura īpašības, runas defektus, gaitu, kustības utt.

V. T r o p a pakavējās pie verba finīto un infinīto formu laika attieksmes latviešu un vācu valodā.

Pēdējo referātu šajā sekcijā nolasīja Ģ. Čepaitiene, kas salīdzināja dažu vēlējuma izteiksmes personu formu vēsturi un attīstību latviešu un lietuviešu valodā.

Secijas «Verbs sintakses sistēmā» darbu ievadīja filol. zin. kand. A. Šobliņska referāts «Verbs literārās valodas stilistikajā sistēmā». Parasti grāmatās par stilistiku ir aprakstīta verba formu sinonīmija, un, pēc referenta domām, tas ir darīts pamatoti, jo galvenā verba stilistikā īpašība ir formu sinonīmija. Referents centās atbildēt uz jautājumu, ar ko verbs atšķiras no citu vārdšķiru vārdiem stilistikā. Verbs tekstā spēj izteikt procesu, dinamismu. Lielas ir stilistikās iespējas, ja izmanto verba leksikogramatiskās īpašības. Var veidot verbālas metaforas, parastākā veidojas, verbam pievienojot nepierastu subjektu (*Uguns runājas*), var tikt pievienots arī negaidīts subjekts. Verbālu metaforu var veidot, pievienojot verbam nepierastu vai negaidītu objektu, piemēram, *Balts zibens iespēra vasarai*. Salīdzinot publicistiska stila tekstus ar sarunvalodas stila tekstiem, referents novērojis, ka publicistikai raksturīgi abstraktas nozīmes verbi, bet sarunvalodai — konkrētas nozīmes verbi.

Aspirants A. Drukteinis izteica savus apsvērumus par problēmu — propozicionālās attieksmes verbi un to objekts. Ar objektu parasti tiek saprasts priekšmets substantīva vai pronomena formā, bet nav vienota uzskata par «objektu» palīgteikuma formā. Par objektu būtu atzīstams gan abstraktās nozīmes substantīvs, gan palīgteikums, vai arī tie abi ir jānoraida kā «neobjekti». Semantiskās kategorijas ir jākvalificē uz semantisku pazīmju pamata, tāpēc autors pierādīja, ka propozicionālais komplements būtībā nav objekts, jo izsaka runas saturu.

Aspirante V. Vitkauskiene aplūkoja substantīviskās vārdkopas ar atkarīgu infinitīvu lietuviešu valodā.

Filol. zin. kand. L. Katkuviene raksturoja verbālo bezpersonas teikumu struktūras shēmas lietuviešu valodā sastatījumā ar latviešu valodu.

Filol. zin. kand. I. Freimane runāja par kontamināciju verbālos saistījumos, ar kontamināciju saprotot konstrukciju mijiedarbi, kad rodas jauna konstrukcija — kontamināts, piemēram: *runāt ar kādu par iespaidiem + dalīties ar kādu iespaidos = dalīties ar kādu par iespaidiem*. Šajā sakarā gribas piebilst, ka kontaminācija tiešām ir atkāpe no pierastās valodas prakses, taču pierādīt to, ka tā ir kontaminācija, nav tik vienkārši, vismaz daži referentes minētie piemēri nepārlicināja, ka tajos ir kontaminācija, nevis vienkārši kļūda, valodas lietojuma īpatnību nezināšana: *aizstāvēt doktora disertāciju + piešķirt doktora grādu = piešķirt doktora disertāciju*.

Aspirants G. Aķelaitis izklāstīja savus novērojumus par tēmu «Lietuviešu valodas verbi kā iesprausto vienību pamats». Iespraustās vienības loma ir komunikācijas akta dalībnieku kontakta korekcija. Verba izvēle ir atkarīga no korekcijas tipa.

S. Krinickaite runāja par atgriezenisko verbu lietojuma tendencēm lietuviešu valodā sastatījumā ar latviešu un krievu valodu.

Filol. zin. kand. S. Kļaviņa referēja par verbu sintaktiskās saistāmības aprakstu, detalizētāk informējot par biežāk lietoto verbu saistāmības vārdnīcu, kas tiek izstrādāta LVU Latviešu valodas katedrā, par tās izveides principiem. Šī vārdnīca iecerēta kā mācību līdzeklis, tās mērķis ir aprakstīt tikai obligāto saistāmību.

I. Z u i c e n a apskatīja sintaktisko saistāmību ar priedēkli *pie-* atvasinātajiem vārdiem, kas izsaka virzību, kustību.

V. Š u l c a s priekšlasījuma tēma bija statistiskās eksistences vārdu labējā valence.

Noslēguma plenārsēdē filol. zin. kand. V. B i s e n i e k s runāja par vārdu teikuma aplikatīvajā modelī mūsdienu vācu valodā. Referents iepazīstināja klausītājus ar atziņu, ka iespējams maksimāli tuvināt aprakstā gramatisko līmeni semantiskajam. Pēc autora domām, var panākt abu līmeņu sakrīšanu.

Filol. zin. kand. [J. K ā r k l i ņ š] referātā par vārdu subjektvalenci sintagmātiskā un paradigmatiskā aspektā aplūkoja četrus galvenos jautājumus: valences noteiktā (valentā) teikuma komponenta statuss teikumā un tā dažādā izpratne sintakses teorijā; subjekta nozīmes komponentu rangi (nozīmība) un jautājums par gramatiskā subjekta izteikšanas iespējām latviešu valodā; teikuma minimālajai struktūras shēmai nepieciešamo komponentu jēdzieniskās un strukturālās savstarpības (korelācijas) kritēriju noteikšana un teikuma minimālās struktūras shēmas predikatīvās pabeigtības izpratne; paradigmatiskās un sintagmātiskās pieejas saskare vārdu subjektvalences noteikšanā. Secinājumos referents uzsvēra nepieciešamību vārdu subjektvalences raksturojumā izmantot kā sintagmātisko, tā paradigmatisko pieeju, jo abu šo pieeju lietpratīgs apvienojums nodrošina tādu sintakses teorijā diskutējamu locījumu formu kā ģenitīvs un datīvs iekļaušanu vārdu kreisās valences aktantos.

Konferences divās dienās tika pavisam nolasīti 34 referāti, kuros nenoliedzami bija daudz vērtīgu atziņu, un tā atkal parādīja, ka vārdi ir komplicēta valodas sistēmas vienība, kas pētījama no daudziem aspektiem.

L. Balode, J. Rapša, J. Valdmanis

VALODAS KULTŪRAI VELTĪTS SEMINĀRS

1981. gada 27. un 28. maijā Rīgā pulcējās triju Baltijas republiku, kā arī Ukrainas un Maskavas valodnieki, lai piedalītos A. Upīša Valodas un literatūras institūta Terminoloģijas un valodas kultūras grupas organizētajā seminārā «Valodu kontakti valodas kultūras aspektā». Šis bija jau trešais valodas kultūras jautājumiem veltītais reģionālais seminārs, kas turpināja Viļņā (1976) un Tallinā (1979) aizsākto tradīciju. Valodu kontakti un mijiedarbība, nacionālo valodu un krievu valodas funkcionēšana nacionālajās republikās pēdējā laikā ir kļuvušas par aktuālām padomju valodniecības problēmām, tādēļ semināra mērķis bija valodnieku uzmanības pievēršana šo problēmu dziļākai izpētei, lai izveidotu teorētisku pamatu dažādu valodas prakses jautājumu risināšanā.

Ievadvārdos filol. zin. doktore LPSR ZA korespondētājlocekle A. B l i n k e n a norādīja, ka ir svarīgi izsekot visām lingvistiskajām problēmām divvalodības situācijā, izziņāt vienas valodas ietekmi uz otru valodu un noteikt šīs ietekmes pozitīvās un negatīvās puses. Svarīgi izpētīt arī procesus, kas notiek kaimiņu valodās, apgūt kaimiņu pieredzi, uzzināt viņu problēmas un pētījumu virzienus.

Filol. zin. doktore A. S u p e r a n s k a (Maskava) kategoriski iebilda pret terminu iekļaušanu literārajā valodā. Ar vairāku pretnostatījumu palīdzību viņa mēģināja pierādīt terminu atšķirību no literārās valodas vārdiem.

Literārās valodas normu kodificēšanas principiem pievērsās filol. zin. doktors J. P a l o n i s (Viļņa). Runātājs norādīja, ka valodas kultūras darbā nedrīkst pārvērtēt t. s. komunikatīvās mērķtiecības lomu. Normu

kodificēšanā nepieciešama dažādu principu racionāla saskaņotība.

Indoeiropiešu valodu ietekmei igauņu terminoloģiskās leksikas attīstībā bija veltīts filol. zin. kand. R. Kulla (Tallina) referāts. Līdz 1940. gadam igauņu terminoloģiju ietekmēja vācu valoda, pēc Lielā Tēvijas kara — krievu valoda. Dažu mūsdienu zinātņu terminoloģijā, piemēram, kibernetikā, vērojama angļu valodas ietekme. Galvenais terminologu uzdevums — pareizi novērtēt svešās ietekmes un pielāgot tās nacionālās valodas likumbām.

Filol. zin. kand. V. Skujiņa (Rīga) aplūkoja valodu kontaktu lomu latviešu literārās valodas un zinātniskās terminoloģijas attīstībā. Vislielākā ietekme bijusi tuvākajām kontaktvalodām — vācu un krievu valodai. Referente atsevišķi analizēja leksēmu, morfēmu un vārddarināšanas modeļu pārņemšanu, kā arī semantisko aizgūšanu. Noraidoši jāizturas pret lieku sinonīmu aizgūšanu, semantiskām novirzēm un formālām atkāpēm.

Igaunijas PSR Žurnālistu savienības priekšsēdētājs H. Meriste (Tallina) runāja par preses lomu igauņu literārās valodas attīstībā. Igauņu valodā terminoloģija sāka veidoties vēlāk nekā «lielajās» valodās, tāpēc tiek izmantota šo valodu pieredze. Tas ļauj izvairīties no neprecīziem, neveikliem terminiem. Jaunu vārdu darināšanā tiek izmantotas arī mākslīgas saknes. Žurnālistu savienības valodas un tulkošanas sekcija, kas nodarbojas ar aktuālām terminoloģijas un valodas kultūras problēmām, regulāri gatavo instruktīvu biļetenu, kurā sniegti dažādi ieteikumi.

Par bipolāra jeb divpusīga ortoloģiska mācību līdzekļa nepieciešamību referēja H. Sāri (Tallina). Tam būtu nepieciešamas divas daļas: ortoloģiska (rekomendējoša) vārdnīca un visiem saprotama, tomēr pēc iespējas pilnīga gramatika. Šāds darbs ir sevišķi vaja-

dzīgs nelielā republikā, kur nav iespēju izstrādāt dažā-
dus specializētus palīg līdzekļus.

S. Krinickaite (Viļņa) uzsvēra sastatāmās lek-
sikoloģijas lomu valodas kultūras darbā. Atsevišķas va-
lodnieku rekomendācijas nespēj radikāli izskaust kļū-
das. Apmācības procesā nepieciešams izmantot sasta-
tāmo gramatiku un leksikoloģiju, kas ļauj iepazīties ar
dažādu valodu (lietuviešu un krievu valodas) atšķirī-
bām vārdu izvēlē, to semantikā, izteiksmes līdzekļu
specifikā.

Citvalodu vārdu atveidei lietuviešu valodā tika vel-
tīts filol. zin. kand. P. Kņūkštas (Viļņa) referāts.
Runātājs apskatīja fonētisko, grafisko, morfoloģisko
atveidi un norādīja uz neskaidriem, variatīviem gadī-
jumiem.

Dažu internacionālismu semantikas atšķirības igaunu
un krievu valodā tika aplūkotas T. L a g l e s (Tallina)
referātā. Šādas atšķirības parastajās vārdnīcās grūti
fiksēt, tāpēc nepieciešamas t. s. tulkotāja viltusdraugu
vārdnīcas.

L. G r u m a d i e n e (Viļņa) referēja par lietuviešu
un krievu divvalodības nozīmi lietuviešu literārās valo-
das attīstībā. Sociolingvistiskos pētījumos tika noskaid-
roti visvairāk izplatītie fonētiskās interferences gadī-
jumi Viļņas iedzīvotāju (literārās valodas lietotāju)
runā.

Par šķietamo valodas bagātināšanos divvalodības
situācijā ziņoja filol. zin. kand. V. B ū d a (Viļņa).
Viņš raksturoja dažādas nevēlamas mijietekmes lietu-
viešu un krievu valodā gan fonētikas un leksikas, gan
sintakses līmenī.

Viens no aktuāliem latviešu valodas kultūras jautā-
jumiem ir locījuma izvēle lietvārda saistījumā ar nolie-
guma darbības vārdu *nebūt*. S. L a g z d i ņ a (Rīga)

mēģināja dot locījumu izvēles kodificētās normas precizējumu, balstoties uz funkcionālo aspektu.

Filol. zin. kand. T. Jakubaitē un filol. zin. kand. V. Drīzule (Rīga) aplūkoja īpašvārdu atveidi divvalodības situācijā. Svarīgākie faktori atveidē ir informācijas saglabāšana un unifikācija. Nevēlamas parādības — pārliecīgs fonētisms un mehāniska atveide.

Filol. zin. kand. E. Daugats (Liepāja) un filol. zin. kand. V. Ivšins (Kaluga) apskatīja krievu un latviešu kultūras kontaktu vēsturi.

Latviešu valodas ietekmes Rīgas krievu tautības iedzīvotāju (studentu) runā tika analizētas filol. zin. kand. N. Kozinas un filol. zin. kand. T. Ligutas (Rīga) referātā.

L. Pavlovskā (Liepāja) ziņoja par metodiska rakstura jautājumiem, kas saistīti ar latviešu akcenta novēršanu krievu valodas nodarbībās.

Krievu valodas aizguvumus igauņu slengā analizēja L. Simma (Tallina). Viņa sniedza arī slenga vispārīgu raksturojumu.

Filol. zin. kand. O. Bušs (Rīga) referēja par problēmām, kas saistītas ar sarunvalodas līmeņa aizguvumu normatīvo vērtējumu. Par vienu no iespējamiem vērtējuma parametriem autors izvirzīja kvantitatīvo (statistisko) kritēriju.

Par valodu kontaktu atspoguļojumu augu nosaukumos runāja I. Edelmane (Rīga).

Filol. zin. kand. S. Ķeīnis (Viļņa) analizēja mūsdienu lietuviešu valodas materiālu, pēc kvantitātes kritērija nosakot hibridizācijas lomu lietuviešu zinātniskajā un tehniskajā terminoloģijā (18,7% no visiem terminiem).

Vienam no terminu veidošanas paņēmieniem lietuviešu valodā — kalkošanai — tika veltīts filol. zin. kand. K. Gaiveņa (Viļņa) referāts. Viņš secināja,

ka kalku izmantošana terminu darināšanā ar katru gadu pieaug.

Filol. zin. kand. T. K a n d e l a k i (Maskava) iepazīstināja ar daudzvalodu lingvistisko terminu vārdnīcas veidošanas procesu un īpatnībām. Tās galvenais mērķis — terminu sastatījums, kas atvieglo lingvistiskās literatūras lasīšanu citās valodās.

Sabiedriski politisko terminu ideoloģiskajam aspektam tika veltīts T. P a ņ k o (Līvova) ziņojums. Ideoloģiskais komponents, resp., ideoloģēma, ko sevī ietver šie termini, nosaka to jēdzieniskās atšķirības marksistiski leņiniskajā un buržuāziskajā koncepcijā.

Filol. zin. doktore T. K o g o t k o v a (Maskava) runāja par dialektu, literārās valodas un terminu sistēmu sakariem terminoloģijas pilnveidošanas procesā.

Semināra noslēgumā tika pieņemta rezolūcija, kas rosināja vēl aktīvāk pievērsties valodas kultūras darbam, paplašināt nacionālo un krievu valodas salīdzināmo pētījumu diapazonu un sagatavot rakstu krājumus par aktuālām valodas kultūras problēmām. Tika nolemts nākošo semināru rīkot 1983. gadā Viļņā.

J. Baldunčiks

ATVADU VARDI

AR TO NEMIRSTOŠO IESIM TĀLĀK

Nevar būt... Tas nevar būt! Tā teica visi, kas uzināja, ka pēkšņi no mums šķīries Jūlijs Kārkliņš.

Nevar būt! — pārsteigti iesaucās tie darba biedri un studenti, kas vēl 26. martā ar savu kolēģi un pasnie-dzēju bija tikko runājuši un sastapuši viņu nevaļīgu, darbā aizņemtu. Bet dabas ritms ir nepielūdzams. Un cilvēks, apsēdies krēslā, saņemst uz darba galda pār tikko no portfeļa izņemtiem, paša izstrādātiem darba plāniem.

Var būt tā, ka jāaiziet no dzīves, no cilvēkiem, no iecerēm, kas tapušas pie darba galda, un — negaidīti, pēkšņi. Jūlijs Kārkliņš no mums šķīrās kā īsts darba-vīrs. Nekad viņš nesūdžējās par darba grūtumu vai paša kaitēm. Ar nosvērtību, smaidu un humoru runāja un rīkojās arī tad, kad darbs dzina darbu un nediena dienu.

Jau skolā un studiju gados J. Kārkliņš bija neatlai-dīgs, mērķtiecīgs, izdomas bagāts. Šī aktivitāte vēro-jama visā viņa negarajā dzīvē. 1949. gadā pēc studiju beigšanas nākamais valodnieks specializējas aspiran-tūrā un jau 1953. gadā aizstāv filoloģijas zinātņu kan-didāta disertāciju «Galvenie vienkopas teikumu tipi mūs-dienu latviešu literārajā valodā». Tiek gatavotas lekcijas vispārīgajā valodniecībā, mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē un dažādos speciālosursos un

semināros. 1956. gadā, kad J. Kārkliņu apstiprina par docentu, viņu lūdz vadīt Latviešu valodas katedru Rīgas Pedagoģiskajā institūtā, lai izveidotu labvēlīgus apstākļus jauno zinātnieku radošajam darbam un kvalifikācijas celšanai. No 1955. līdz 1957. gadam J. Kārkliņš ir arī Latviešu valodas katedras vadītāja vietas izpildītājs Latvijas Valsts universitātē. 1977. gadā izbrīnu un apbrīnu radīja viņa uzņemšanās un apņemšanās organizēt un vadīt Bibliotēku zinātnes un bibliogrāfijas katedru Filoloģijas fakultātē. Paši katedras locekļi atzīst, ka docents J. Kārkliņš ar apbrīnojamu enerģiju un organizatora talantu īsā laikā panācis normālus jaunās katedras attīstības apstākļus, ar lielu neatlaidību centies pilnveidot un uzlabot mācību un audzināšanas darbu, izvērst katedras zinātnisko darbību. Docents J. Kārkliņš nostiprināja katedras sakarus un sadarbību ar bibliotēku darba centriem ne tikai mūsu republikā, bet arī aiz mūsu republikas robežām. Kā pēdējo veikumu varam minēt viņa vadībā organizēto katedras zinātnisko konferenci 1982. gada februārī, kas noritēja augstā zinātniskā līmenī.

Vairāk nekā trīsdesmit gadus ir bijusi iespēja būt kopā ar erudīto zinātnieku un sirsnīgo cilvēku gan fakultātē, gan viņa darba istabā Zālišu ielā, gan konferencēs Viļņā, Ļeņingradā, Tallinā, Maskavā, Liepājā, Minskā, gan ar makšķeri Piebalgā, pie Usmas vai Alūksnē, gan ar bisi Kurzemes ozolu birzīs vai Seces mežos — un kur tikai vēl nav būts.

Dažkārt viņa aktivitāte zinātnisko kontaktu meklējumos un informācijas sakaru nostiprināšanā likās pat neparasta. Jūlijs Kārkliņš bija daudzu zinātnisku konferenču organizētājs, un viņa lasīto referātu skaits sniedzas vairākos desmitos. Viņa devumam ir būtiska nozīme Artura Ozola dienu konferenču norisē. Docenta Kārkliņa aktivitāte un vēriens lielā mērā sekmējis mūsu

republikas valodnieku lingvistiskās domas attīstību un vērtējumu Vissavienības un pat globālā mērogā.

Jūlija Kārkliņa veikums mācību un sabiedriskajā darbā, šā darba organizēšanā un vadīšanā šajās pieņemšanas rindās tikai ieskicēts. Viņš ir bijis arī prodekāns, partijas biroja loceklis, arodbiroja priekšsēdētājs, daudzu komisiju un kolēģiju loceklis.

Docents Kārkliņš labi apzinājās: lai mācītu citus, pašam jāzina, pašam jābūt zinātniekam, pašam zinātne jāattīsta un jārada. Viņš, kā jau zināms, izveidojās par labāko mūsdienu latviešu valodas sintakses speciālistu republikā. Sešdesmito gadu beigās J. Kārkliņš viens no pirmajiem sāka izmantot strukturālās un statistiskās pētīšanas metodes sintakses jautājumos. Viņa darba istabā un bibliotēkās ir tapuši daudzi jo daudzi zinātniski darbi, par kuru nozīmību un autora interešu diapazonu liecina jau nosaukumi, piemēram: «Valodas un runas attieksmju problēmas», «Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes», «Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā», «Infinitīva sintaktiskās potences», «Vārda formas sintaktisko potenci problēma», «Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē», «Latviešu valodas gramatikas izpēte», «Pirmais celmlauzis latviešu valodniecībā», «Kur valodas bagātību pūra atslēga?».

Sie un daudzi citi atsevišķie darbi ir J. Kārkliņa nepabeigtās doktora disertācijas daļas vai šajās daļās risināmo jautājumu teorētisks pamatojums. Viņš ir arī vairāku mācību grāmatu līdzautors.

Jūlijs Kārkliņš nebija sauss kabineta zinātnieks. Viņam bija tuva daiļliteratūra un kultūra vispār. Viņš referēja tulkotāju semināros, bieži bija redzams Rakstnieku savienības Literatūras propagandas biroja sarīkojumos, teātros, koncertos, piedalījās diskusijās par

literārās valodas un daiļliteratūras problēmām «Karogā», «Literatūrā un Mākslā», par valodniecību un valodas attīstības jautājumiem runāja raidījumos latviešiem ārzemēs — «Dzintarkrastā», «Mikrofonā» un televīzijas pārraidēs, rakstīja «Latviešu valodas kultūras jautājumos», kur bija arī redakcijas kolēģijas loceklis.

Jūlijs Kārklīšs jeb Laimonis, kā mēs, darba biedri un draugi, viņu saucām, bija cilvēcis cilvēks. Paldies, Laimoni, Tev par to!

Paldies Tev par to saka arī tagadējo un bijušo studentu saime, kas vairāk nekā 30 gados ir saaugusi ļoti kupla. Tu viņus cienīji un milēji, un viņi Tevi arī cienī un mil. Paldies Tev par to saka visi godīgie darba biedri un kolēģi — gan Universitātē, gan Zinātņu akadēmijā, gan Liepājā un Daugavpilī, gan arī Tavi latviešu draugi, no kuriem vairāki paši bija atbraukuši Tev pēdējās sveikas teikt.

Tu biji cilvēks, kuru zeme nevar paņemt visu, liela daļa dzīvo Tavā mūža darbā, Tavā cilvēciskajā smaidā, Tavā dzirkstošajā humorā, Tavā prasīgumā un Tavā precizitātē.

Ar to mēs iesim tālāk.

J. Rozenbergs

BIBLIOGRĀFIJA

1982. g. 1. janvāris — 1982. g. 24. novembris

I. GRĀMATAS

Konsultants. Palīglīdzeklis valodas prakses jautājumos. 1. laid. R., «Avots», 1982. 42 lpp.

Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Sast. L. Ceplītis, D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. — R., «Avots», 1981, 338 lpp.

Par šo grāmatu: Blinkena A. Ceļvedis latviešu pareizā rakstībā. — Cīņa, 1982, 21. febr.; Ceplītis L. Jauna pareizrakstības vārdnīca. — Dzimtenes Balss, 1982, 11. febr.; Padomju Jaunatne, 1982, 17. febr.; Strazdiņa V. Par pareizrakstības vārdnīcu un vēl šo to. — Literatūra un Māksla, 1982, 13. aug.; Tamuža V. Jauns padomdevējs pareizrakstībā. — Literatūra un Māksla, 1982, 13. aug.

Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. XV. Arābu valodas īpašvārdi. Sast. M. Sūmane un J. Sikstulis. — R., «Zinātne», 1982, 188 lpp.

Skujiņa V. Valodas prasmei. — R., «Zinātne», 1982, 123 lpp. Rotapr. iesp.

Valodas kultūra radiovilnī. Valodas stila jautājumi. — R., «Zinātne», 1982, 111 lpp. Rotapr. iesp.

Инструкция по передаче латышских имен собственных на русский язык. Утверждена Постановлением Президиума Верховного Совета Латвийской ССР от 29 октября 1981 года. Р., «Avots», 1982. 51 с.

II. RAKSTI

Valodas kultūra un terminoloģija

- Baldunčiks J. Latviešu sporta terminoloģijas vēstures lappuses. — Sports, 1982, 3., 10. janv.; 4., 14. febr.; 5., 11. apr.; 6., 27. jūn.; 4., 7. jūl.; 8., 26. okt.
- Blinkena A. Terminoloģija: zinātnei un praksei. — Cīņa, 1982, 14. janv.
- Karulis K. Rūpes par labāku valodu. Valodas kultūra radiovilnī. Valodu kontaktu jautājumi. — R., «Zinātne», 1981, 112 lpp. [Recenzija.] — Karogs, 1982, Nr. 3, 169.—171. lpp.
- Lagzdiņa S. Valodnieks atbild lasītājiem. — Literatūra un Māksla, 1982, 5. martā.
- Nītiņa D. Mūsdienu jauna cilvēka valoda. [Z. Skujiņš. Jauna cilvēka memoāri. — R., «Liesma», 1981.] — Literatūra un Māksla, 1982, 16. apr.
- [Par konkrētiem valodas prakses jautājumiem; komentārs un karikatūra.] — Padomju Jaunatne, 1982, 6., 13., 22., 27. janv.; 3. febr.; 3., 10., 17., 24., 31. martā; 14. apr.; 5., 12., 26. maijā; 2., 9., 16., 30. jūn.; 7., 14. jūl.; 4., 11., 25. aug.; 8., 22., 29. sept.; 6., 20., 27. okt.; 3., 24. nov.
- Skujiņa V. Rūpēs par zinātnes terminoloģiju. — Rīgas Balss, 1982, 26. janv.
- Skujiņš Z. Par kustībām valodā. — Literatūra un Māksla, 1982, 12. nov.
- Strazdiņa V. Liekvārdības lokā. — Padomju Jaunatne, 1982, 16. jūn.
- Tropa V. Vienaldzīgs nedrīkst palikt neviens. — Rīgas Balss, 1982, 2. jūn.

Leksika

- Avotiņa R. Toponīmu liecības. — Dzimtenes Balss, 1982, 27. maijā.
- Blinkena A. Vēlreiz par vārdiem un uzvārdiem. — Padomju Jaunatne, 1982, 27. janv.
- Blinkena A. Agrorūpnieciskā apvienība. — Padomju Jaunatne, 1982, 4. aug.
- Bušs O. Pētījums par latviešu uzvārdiem. В. Сталтмане. Латышская антропонимия. Фамилии. — М., Наука, 1981. [Recenzija.] — Literatūra un Māksla, 1982, 18. jūn.
- Bušs O. Vietvārdi, svešvārdi, pieklājības vārdi. — Literatūra un Māksla, 1982, 16. jūl.
- Celmiņa I. Replika. [Par uzvārdu Māterlinks.] — Literatūra un Māksla, 1982, 12. nov.
- Guļevska D. Mazliet par «jēlu» un «svaigu» gaļu. — Padomju Jaunatne, 1982, 2. jūn.
- Karulis K. Latviešu uzvārdi. В. Э. Сталтмане. Латышская антропонимия. Фамилии. — М., «Наука», 1981, 228 с. [Recenzija.] — Karogs, 1982, Nr. 8, 171. lpp.
- Siliņš K. Vārds, tas esi tu pats. — Padomju Jaunatne, 1982, 10. apr.
- Skujiņa V. Ārzemju vai aizrobežu literatūra? — Padomju Jaunatne, 1982, 9. jūn.
- Strazdiņa V. Ko sauc par auditoriju? — Padomju Jaunatne, 1982, 12. maijā.
- Vīks J. Pipari cukura kārbā. [Par paralēliem un neparastiem vietvārdiem.] — Cīņa, 1982, 23. okt.

Sastādījusi Dz. Barbare

SATURS

Vispārīgi valodas kultūras jautājumi

<i>Blinkena A.</i> Latviešu valodas kultūras problēmas un tu- vākie uzdevumi	5
<i>Druviete I.</i> Valodas normas jēdziena interpretācija	12

Rakstnieks un valoda

<i>Veidemane R.</i> Par dažiem īpatnējiem vārdlietojumiem Raiņa daiļradē	23
<i>Vilsons A.</i> Par vārda «laiks» lietojumu Raiņa dzejā	30
<i>Vilkaste V.</i> Kā rodas valodas «raupjums»?	35

Ieskats latviešu valodniecības vēsturē

<i>Brence M.</i> Juris Alunāns (1832—1864) — latviešu valodas kopējs un bagātinātājs	41
[<i>Kārklīņš J.</i>], <i>Blinkena A.</i> A. Ozola devums latviešu valo- das kultūras teorijai un praksei	47

Citvalodu īpašvārdu atveide latviešu valodā

<i>Sikstulis J.</i> Arābu valodas garo patskaņu atveidošana lat- viešu valodā	52
--	----

Leksika

<i>Blinkena A.</i> Daži vārdi par vārdu un uzvārdu lietošanu	62
<i>Smidebergs I.</i> <i>Pārcelt, pārcēlums</i> un tulkošana	66
<i>Rasa R.</i> <i>Citāds</i> un <i>citādāks, citādi</i> un <i>citādāk, savāds</i> un <i>savādāks, savādi</i> un <i>savādāk</i>	69
<i>Druviete I.</i> Vai cēloni vajadzētu izteikt ar <i>tālab, kālab?</i>	74
<i>Skujiņa V.</i> Pirms pusgadsimta un patlaban	76
<i>Saule-Sleine M.</i> No dialogiem ar akadēmiķi J. Endzelīnu	79

Vārddarināšana

<i>Bušs O.</i> Salikteņi ar darbības vārda nenoteiksmi pir- majā daļā	81
<i>Zuicena I.</i> Pārskats par valodas kļūdām atvasinājumos ar priedēkli <i>pie-</i>	88

Sintakse

<i>Moze M.</i> Saliktu pakārtojuma teikumu dališana vairākos izteikumos (preses valodā)	100
--	-----

Terminoloģija

<i>Skujiņa V.</i> Jaunākais terminoloģijā	107
---	-----

<i>Baldunčiks J.</i> Jūrniecības terminoloģija: problēmas un risinājumi	114
Literārā valoda un dialekts	
<i>Laumane B.</i> Dažas izlokšņu īpatnības pirms 350 gadiem un patlaban	122
No vārdu vēstures (<i>Karulis K.</i>)	132
Dažos vārdos	
<i>Saule-Sleine M.</i> Valodas kļūdas radioraidījumos	135
LPSR Zinātņu akadēmijas Pareizrakstības komisijas lēmums	137
Recenzija	
<i>Strautiņa V.</i> Jauno «Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcu» saņemot	138
Konsultācijas (<i>Skujiņa V.</i>)	143
Teskats valodniecības literatūrā	147
Valodas velniņš smejas (<i>Lagzdiņa S.</i>)	154
Hronika (<i>Šimane A., Valdmanis J., Balode L., Rapša J., Valdmanis J., Baldunčiks J.</i>)	162
Atvadu vārdi	183
Bibliogrāfija	187

СОДЕРЖАНИЕ

Общие вопросы культуры языка

- Блинкена А.* Проблемы культуры латышского языка и его дальнейшие задачи 5
Друвиете И. Интерпретация понятия языковой нормы 12

Писатель и язык

- Вейдемане Р.* О некоторых своеобразных словоупотреблениях в творчестве Райниса 23
Вилсонс А. Об употреблении слова «время» в поэзии Райниса 30
Вилкасте О. Как возникла речевая «шероховатость»? 35

Из истории латышского языкознания

- Бренце М.* Вклад Юриса Алунана (1832—1864 гг.) в развитие и обогащение латышского языка 41
[Карклиньш Ю.], *Блинкена А.* Вклад А. Озола в теорию и практику культуры латышского языка 47

Передача иноязычных слов на латышский язык

- Сикстулис Я.* Воспроизведение арабского долгого гласного в латышском языке 52

Лексика

- Блинкена А.* Несколько слов об употреблении имен и фамилий 62
Шмидебергс И. *Pārcelt, pārcēlums* и их перевод 66
Раса Р. *Citāds* и *citādāks, citādi* и *citādāk, savāds* и *savādāks, savādi* и *savādāk* 69
Друвиете И. Надо ли выражать причину словами *tālab, kālab*? 74
Скуиня В. Полвека тому назад и теперь 76
Сауле-Слейне М. Из диалогов с академиком Я. Эндзелином 79

Словообразование

- Бушс О.* Сложные слова, первая часть которых — инфинитив 81
Зуйцена И. Обзор ошибок в производных словах с приставкой *pie* 88

Синтаксис

- Мозе М.* Деление сложноподчиненного предложения на некоторые высказывания (в печатных текстах) 100

Терминология	
<i>Скуиня В.</i> Новое в терминологии	107
<i>Балдунчикс Ю.</i> Терминология в области мореходства: проблемы и решения	114
Литературный язык и диалект	
<i>Лаумане Б.</i> Некоторые своеобразности в говорах 350 лет тому назад и в наше время	122
Из истории слов (<i>Карулис К.</i>)	132
В нескольких словах	
<i>Сауле-Слейне М.</i> Языковые ошибки в радиопередачах	135
Решение комиссии по правописанию Академии наук Лат- вийской ССР	137
Рецензия. Новый орфографический словарь латышского языка	138
Консультации (<i>Скуиня В.</i>)	143
Обзор лингвистической литературы	147
Языковый чертенок смеется (<i>Лагздиня С.</i>)	154
Хроника	162
Прощальные слова	183
Библиография	187

Союз журналистов Латв. ССР
Ин-т яз. и лит. им. А. Упита АН Латв. ССР
ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

Сборник статей под ред. Л. Цеплитиса,

18-й выпуск

Составила С. Лагздиня

На латышском языке

Издательство «Авотс»
Рига, 1982

Шандбергс И. *Parcisi, parālais* и их перевод
Раса Р. *Sauks* и *saules, saulī!* в *stāstā, mazās* и *stāstā* и *stāstā*

Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия

Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия

Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия
Скандинавская поэзия



ИВ № 579

LATVIESU VALODAS KULTURAS
JAUTĀJUMI*Sastādījusi S. Lagzdina*

Redaktore M. Gulbe. Mākslinieciskā redak-
tore N. Sakirjanova. Tehniskā redaktore
D. Reigase. Korektore A. Abele.

Nodota salikšanai 09.08.82. Parakstīta iespie-
šanai 16.12.82. JT 00956. Formāts 70×108/32.
Tipogrāfijas papīrs № 1. Literatūras gar-
nitūra. Augstspiedums. 8,57 uzsk. iespiedl.;
8,74 uzsk. kr. nov. 8,25 izdevn. l. Me-
tiens 3000 eks. Pasūt. № 1297-4. Cena
40 kap. Izdevniecība «Avots», 226047
Rīgā, Padomju bulv. 24. Izdevn.
№ 775/V-224. Iespiesta Latvijas PSR
Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grā-
matu tirdzniecības lietu komitejas tipogrā-
fijā «Cīņa», 226011 Rīgā, Blaumaņa
ielā 38/40.

Latviesu valodas kultūras jautājumi: (Rok-
grāmatas sērija) VILPSR izdevniecība, LPSR VA
A. Lācis Val un li. jaut. — R.: Avots, 1982
18. lapa / Sast. S. Lagzdina: Aib. red.
J. Cepelis, 1982. 193 lpp. Bibliogr.: 185
199 lpp. Sast. Dz. Barņevs
Latviesu valodas jautājumi par valodas atjaunošanu
un literatūras izdevniecību un citiem valodas jautājumiem
ir sat. valodas jautājumi valodas atjaunošanai un literatūras
izdevniecības jautājumiem. Kārtas izdevniecība, valodas jautājumi

70187-301
101.02.140201000
M 803(1) — 27

41
7-32.12

Latviešu valodas kultūras jautājumi: (Rak-
La 802 stu krāj.) / LPSR Žurnālistu sav-ba, LPSR ZA
A. Upīša Val. un lit. inst. — R.: Avots, 1982.
18. laid. / Sast. S. Lagzdiņa; Atb. red.
L. Ceplītis. 1982. 193 lpp. Bibliogr.: 187.—
189. lpp. Sast. Dz. Barbare.

Laidienā aplūkoti jautājumi par valodas stilu, pareizrak-
stību, terminoloģiju un citiem valodas prakses jautājumiem.
Ir arī raksti par latviešu valodas vēsturi un dialektoloģiju.
Krājums domāts visiem, kurus interesē latviešu valodas kultūra.

L 70103—201
M 803(11)—82

161.82.4602010000

4L
81.2L-7

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA



0306054775

40 kap.